maj Foundation Chen

કુળવ

શ્રી. શરદચં
ચટ્ટોપાધ્યા

કિંમત રૂ
૩—૦—૦

એન. એ
ઠક્કરની કં
મુંબઈ

ain. Gurukul Kangri C

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

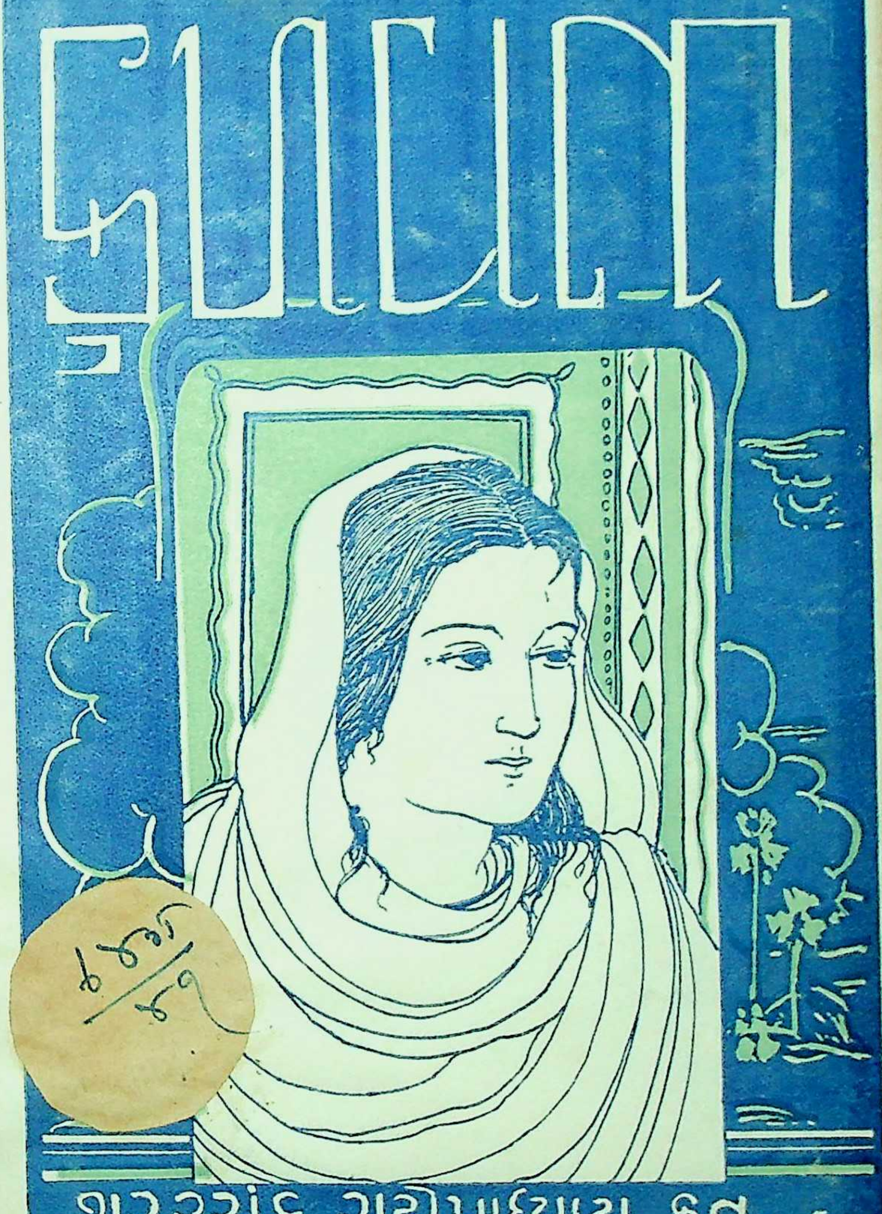

શરચ્ચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય કૃત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या ६४ग/६२

पञ्जिका संख्या २६४२८

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

26846

कुलवती

CHECKED 1973
Initial

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી શરચ્ચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પ્રણીત

કુળવતી

: અનુવાદક :

રમણલાલ ગાંધી

[જયશ્રી, પતિપત્ની, કૃષ્ણકાંતનું વીલ વગેરેના અનુવાદક.]

*

કિંમત

રૂ. ૩—૦—૦

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

બુકસેલર્સ, પબ્લીશર્સ

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ – ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. શરચ્ચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની આ નવી નવલકથા 'કુળવતી' ગુર્જર સાહિત્યમાં પહેલી જ વાર પ્રગટ કરતાં હર્ષ થાય છે. શરદબાબુનાં પાત્રાલેખન તથા કલાસર્જન સંબંધી ઘણું જ લખાઈ ગયું છે એટલે તે સંબંધી અહીં વિશેષ લખવું ઉચીત નથી. આ નવલકથાનો વાર્તા પ્રવાહ એક ધારો સળંગ ચાલુ રહે છે ને વાચકને તે પ્રવાહમાં ખેંચાવું પડે છે. અને એકી બેઠકે વાર્તા વાંચી નાખ્યા પછી જ પુસ્તક છોડવું ગમે છે. આ સિદ્ધહસ્ત લેખકની આથી બીજી વિશેષ શી સફળતા હોઈ શકે ?

: પ્રકાશક :

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની વતી
નંદલાલ મોહનલાલ ઠક્કર
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ – ૨

: મુદ્રક :

શા. મણીલાલ છગનલાલ
ધી નવપ્રભાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः
पुस्तक सं०.................
आगत सं०.................
तिथि०.................
गुरुकुल ग्रन्थालय काँगड़ी.

અર્પણ

વૈદકીય વ્યવસાય દ્વારા માનવતાના
અપ્રતિમ દર્શન કરાવતા
સહૃદયી ડૉકટર

શ્રી. પુરુષોત્તમ જ. ગોરધનદાસ
એમ. બી. બી એસ.

ને.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૧ :

"આ શું માંડી છે, મોટાભાઈ?" ભડકેલા ઘોડાની માફક ઝડપથી શ્વાસભેર દોડતા દોડતા આવીને સુધાવ્રતે પોતાના મોટાભાઈ દેવવ્રતને પૂછ્યું.

નાનાભાઈનું બોલવું બરોબર સમજવામાં ન આવ્યાથી દેવવ્રત દિગ્મૂઢ બનીને એના મોઢા સામું તાકીને જોઈ રહ્યો. મોટાભાઈની એ વિસ્મય – વિહ્વળ ચૂપકીદી જોઈને જરા ય નરમ પડવાને બદલે સુધાવ્રત અત્યંત ગુસ્સે થઈને પાછો મોટેથી બોલવા લાગ્યોઃ–

"મૂંગા કેમ રહ્યા મોટાભાઈ? એક જ ઘરમાં જૂદી જૂદી રીતભાત ચાલે એમાં આપણી આબરૂ વધે છે શું?"

નાનાભાઈની આ વિચિત્ર પૂછપરછ–ફરિયાદ મૂળ કારણ દેવવ્રતને બરોબર સમજવામાં આવ્યું નહિ. ચિંતા – વિજડિત હૃદયે માથું ખજવાળીને નાનાભાઈની પ્રશ્ન પરંપરાને સમજવાનો દેવવ્રત યત્ન કરવા જતો હતો ત્યાં તો તેની પત્ની સુહાસિનીએ આવી પહોંચીને તેને ચિંતાથી મુક્ત કર્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એ માટે જ શું તમે તમારા મોટાભાઈ પાસે ફરિયાદ કરવા આવ્યા છો ને? જરૂર પડી એટલે એમ કરવું પડયું છે."

"એવી તે શી જરૂર પડી હતી એ તો કહો?" પગ પછાડીને સૂધાવ્રત બોલ્યો. 'ઘરમાં આ બધી ભાંજગડ શા માટે જોઈએ? ઘરમાં તો આપણે ચાર જીવ – મા, ભાઈ, તમે અને ભાભી છીએ છતાંય આવો ભેદ શા માટે હોવો જોઈએ?"

"ભેદ, હાં...ભેદ તો છે, કયાંય બે માણસ એક સરખા હોય છે?" ઉદાસ નયને ભાઈના સામું જોઈને દેવવ્રત બોલ્યો.

"તમે તો મને મુંગો કરી નાખ્યો મોટાભાઈ!" સૂધાવ્રત મોટેથી બોલ્યો. "તમે કહો તો ખરા કે તમને આ ગુરૂમંત્ર શિખવ્યો કોણે?"

"સાંભળ્યું કે?" સૂહાસિની પોતાના સ્વામીની સામે જોઈને બોલી. "ભાઈ, ભાઈ કરીને બહુ મરી પડતા હતા તો હવે સાંભળ્યું ને નાના ભાઈનું કહેવું? લોકો પોતાના મોટા ભાઈ સાથે આમ જ વર્તતા હશે ખરૂં ને? મોટા ભાઈનું નામ આમ જ વગોવાય છે."

"સાચી વાત કહેતા મોટા ભાઈની તો શું પણ પોતાના બાપનીય સૂધા કદીયે પરવાહ કરે એવો નથી." સૂધાવ્રત જરાકે ખંચકાયા વગર મોટા અવાજે ભાભીને જવાબ આપતા બોલવા લાગ્યો. "ભાભી તમે ન બોલો. આ તો મારા અને મોટા ભાઈની વચ્ચે વાત થાય છે. એમાં તમે નકામું માથું ન મારો."

"તમે તમારે તમારા મોટાભાઈ સાથે વાત કર્યા કરોને? તમને કોણ રોકે છે?" સૂહાસિનીએ મોઢું વાંકુ કરીને તેમજ હાથના ચાળા કરીને કહ્યું "મોઢામાં આંગળા નંખાવીને બોલાવો છો એટલે જ મારે વચ્ચે બોલવાની જરૂર પડી છે. તમે મારા વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરવા આવ્યા છો એટલે જ મારે બે અક્ષર કહેવા આવતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડ્યું છે; નહિંતર પારકી પંચાત કરવાનું મારા બાપે ય મને શિખવ્યું નથી."

"સાચી વાત કહેવાને જો વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરવાનું કહેતા હો તો હું લાચાર છું." સુવ્રતે મોઢું મરડીને બોલ્યો. "તમે ત્યારે જાણી બુઝીને આમ કેમ કરો છો? તમે બધુંય જાણો છો તો આમ કર્યા વગર તમે કેમ રહી શકતા નથી?"

"જુઓ છોને? આખો ય દિવસ આવી જ ભાંજગડ ચાલ્યા કરે છે." સુહાસિની સ્વામિની સામું જોઈને બોલી. "ખબર નથી કે હું કેવા બદહજમીના બુરા રોગથી મરી રહી છું. અને એથી જ મારા માટે ઝીણા ભાત રાંધવા પડે છે. મારા એકલા પંડ માટે કંઈ થોડુંક જ રંધાય છે? એથી મેં તમારા માટે પણ એક મુઠી ઝીણા ભાત વધુ ઓર્યા છે બસ, આ મારો અપરાધ..."

"કંઈ છાનું રાખતા નહિ ભાભી. તમે બધીયે વાત સાચેસાચી કહી નાખો." સુહાસિનીને વધુ બોલતા અટકાવી સુવ્રત વચ્ચે બોલ્યો, "તમે તમારે ઝીણા ભાત ખાઓ અને ભલે સાસુ અને દિયર જાડા ભાત ખાઈ મરી જાય એમજ ને!"

"અરેરે મા! નકામા ગળે પડીને ઝઘડા ન કરો ભાઈ!" સુહાસિની રડવા જેવું મોઢું કરીને બોલી. "ભલા થઈને મારી સાથે નકામા ઝઘડા ન કરો ભાઈ! ખેતરમાંથી ભાત આવે છે એ કંઈ ફેંકી દેવાતા નથી. એ પણ રંધાય છે. ભાત તો બધા ય સરખા છે. ભાઈ, પણ હું બદહજમીના રોગથી મરી રહી છું એટલે તો ઝીણા ભાત હું ખાઉં છું. નહિ તો હું હંમેશા જાડા ભાત જ ખાતી આવી છું. આટલી નાની વાત માટે આવડો મોટો ઝઘડો શા માટે કરો છો ભાઈ?"

"બધુંય સાંભળ્યું." દેવવ્રત એકાએક માથું ઉંચુ કરીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બોલ્યો. ' પેટ ભરવામાં ઝીણા જાડા ભાતનો કંઈ સવાલ જ રહેતો નથી. જાડા ભાત ખાવા મળવા કોઈ દિન મુશ્કેલ થઈ પડશે તો ઝીણા ભાતનો વળી ઝઘડો શો ? જાડા ભાત ખાવાથી દર્દ થાય એ તો એક સાવ જૂદી જ વાત છે."

પતિના આ શબ્દો સુહાસિનીને પોતાની વાતને પુષ્ટિ આપતા ન જણાયા. ધીરેધીરે એના મોઢા ઉપર કાળાશ છવાઈ ગઈ.

" તમે તમારે ફાવે તેમ કરો. તમને કોણ રોકે છે ?" સુહાસિની ધીમેથી બડબડવા લાગી. " હવેથી ખેતરમાંથી ઘરે ભાત લાવતા નહિ. પરબાર્યા એ બદલાવીને ઝીણા ભાત લાવજો. એ વર્ષભર ચાલે તો ભલે, નહિતર આપણે બધા હવા ખાઈને ચલાવીશું."

" સાચું કહે છે." દેવવ્રત પત્નીને પ્રત્યુત્તર આપતા બોલ્યો. " થોડાક વખતથી હું ઝીણા ભાત ખાઉં છું અને એ ભાત ખાવા કે હવા ખાવી એ બન્ને મારા માટે તો એક સરખું જ છે. તને પણ એ અનુકુળ નહિ પડે સૂધા – તું પણ માંદો પડી જઈશ."

" તમારા મોટા માણસના ભાગમાંથી હું કંઈ હિસ્સો પડાવવા માગતો નથી મોટાભાઈ !"

સૂધાવ્રતે માથું હલાવી જવાબ આપ્યો. " પરંતુ જ્યારે મને ખૂબ ભૂખ લાગી હોય અને ખાવા માગું છું ત્યારે–હજી ઝીણા ભાત રંધાય છે – જાડા ભાતને રાંધાવાની વાર છે એમ કહીને મને ભૂખ્યો રાખવામાં આવે છે એ તે કેવી રીત ?"

" બહુ સારી રીત છે." દેવવ્રત હસતા હસતા બોલ્યો. " તારી ભાભી તને કેટલો પ્રેમ કરે છે એનું તને ભાન ક્યાં છે? તું એના જેવો જાડો ન થઈ જા એટલા માટે તો એ તને ઝીણા ભાત ખાવા આપતી નથી. વળી આજે તો તારો દોષ છે. આવડો મોટો અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મજબૂત માણુસ હોવા છતાંય જો તું ભૂખ સહન કરી ન શકે તો તું કરીશ શું ?"

"નરી ઠઠ્ઠા – મશ્કરી નહિ તો બીજું શું ?" સુહાસિની ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ તાડુકીને બોલી. "ઝીણા ભાત ન મળે તો ખાવા આપશો નહિ. તમારા ઘરમાં બે મૂઠી ભાત ખાવા નહિ મળે તો હું ભૂખી પડી રહીશ."

"કેમ સુધા, તું તારી ભાભીની મદદે ધાતો નથી ? તમારે આંખો છે કે ખાડા ? ઘરમાં એક માણુસ ભૂખ્યા દિવસો ગુજારે છે એની ય તમને કંઈ ખબર નથી ? નયનપુરના જમીનદારના ઘરની આવી હીન – કંગાલ દશા છે એની તો મને આજે જ પહેલ વહેલા ખબર પડી."

સુહાસિનીના મોં ઉપર એકાએક ગરમ લોહીના શેરડા પડ્યા. સ્વામી અને પોતાના વચ્ચે આજે મેળ ન જામ્યો એ એકદમ કળી ગઈ. પતિને પ્રત્યુત્તર આપવાની મનમાં તો ખૂબ ખૂબ ઈચ્છા થઈ પણ મોં ખોલીને એક અક્ષર બોલવાની આજે એની જરાકે હિંમત ચાલી નહિ. નિષ્ફળ ઉદ્વેગથી મનમાં ને મનમાં અત્યંત બળી ઉઠી.

દેવવ્રત ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો. ઝડપથી જેમ તેમ પગમાં ચાખડીયું પહેરીને પટ્પટ્ અવાજ કરતો બહાર આવીને એણે બૂમ મારી:—

"મા ?"

"શું કહે છે ભાઈ ?" રસોડામાંથી બહાર આવીને મહાલક્ષ્મીએ પુછ્યું.

"સુધાને આજે ખાવાને ભાત કેમ આપ્યા નથી ? ઘરની આવી બાબતની ય હવે મારે સંભાળ રાખવી કે ?" દેવવ્રત બોલ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આટલા દિવસ તું સંભાળ રાખે છે દેવુ?" ઓરમાન દિકરા સામું ચંચળ ચક્ષુએ જોઈને મહાલક્ષ્મીએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

"ના મા." દેવવ્રતે ઉત્તર આપ્યો. "પણ આટલા દિવસ એણે આજની જેમ ફરિયાદ કરી નથી. આજે એને ફરિયાદ કરવાનું કારણ શું છે? આ ઉપરથી તો મને એમ જણાય છે કે જે ઘરની સંભાળ રાખે છે એ હવે સંભાળ રાખવા માગતું નથી અને પહેલાં જે નજરે જોવાતું હતું એમ જોવાનું બંધ કરીને એણે મહાન અપરાધ કર્યો છે."

સુધાવ્રત પાછળથી ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

"આ ઉપરાંત વળી એક ત્રીજું કારણ છે મોટાભાઈ." સુધાવ્રત પાછો બોલવા લાગ્યો. "અને એ કારણ તે માણસનું શરીર છે. ઘડિયાળના કાંટાની માફક એ હંમેશા કામ કરી શકે નહિ."

"આ બધીય વાતમાં કંઈ સાર નથી ભાઈ!" મહાલક્ષ્મી શાંતસ્વરે બોલી. "આજે વહુના મોંઢે સાંભળ્યું કે તું મહેલ જવાનો છે એટલે જ તારા માટે પહેલાં ભાત રાંધવા મુક્યા છે. એના માટે પણ જલ્દી રસોઈ થઈ જશે. એને કંઈ મોડું થાય એમ નથી."

સુહાસિની બરોબર આ વખતે જ ત્યાં આવી પહોંચી. સાસુનું બોલવું સાંભળીને એને લાગ્યું કે આ ઝઘડાનો થોડો ઘણો વાંક પોતાના પર ઢોળી નાખવાનો યત્ન થઈ રહ્યો છે, એટલે એ એકદમ બોલી:—

"કેમ સામા તો ઉભા છો એમના મોંઢે જ સાચ જૂઠ કરાવો ને? એ એમ બોલ્યા છે કે નહિ એ એમને જ પૂછોને? એ એવું બોલ્યા ત્યારે તો મારે આટલું બોલવું પડ્યું છે. નજીવી વાતમાંથી આવા મોટા ઝઘડા થશે એવું તો મેં સ્વપ્નેય ધાર્યું ન હતું. હવે એ કંઈ નાના છે? મેં શું અપરાધ કર્યો છે એ તો મારી સમજમાં જ આવતું નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તમે તમારા પોતાના દિકરાને પારકી છોકરીના કહેવાથી મારી નાખવા બેઠા છો મા? તમે મારા ઓરમાન મા છો એટલે જ તમે આમ કરો છો." પત્નીના બોલવા પર જરાકે ધ્યાન આપ્યા વગર દેવવ્રતે પોતાની ઓરમાન માને સંબોધીને કહ્યું. "મારી સગી મા જીવતી હોત તો એણે આમ ન કર્યું હોત."

"ભાઈ?" સુધાવ્રત દર્દભર્યા અવાજે બોલ્યો.

"ધીરજધર ધીરજધર, વચ્ચે બોલવાની તારે કંઈ જરૂર નથી." દાંત કચકચાવીને દેવવ્રત જોરથી બોલ્યો. "ફરીથી હું કહું છું કે આ મા ઓરમાન મા છે એટલે જ એણે મને આટલા દિવસ અડધો ભૂખ્યો રાખ્યો છે. એ મને ઝીણા ભાત ખાવા આપે છે. ઝીણા ભાત તો અહિંતહિં થોડાંક આંટા મારતાં જ પચી જાય છે. આ જાણવા છતાંય તમે મને એ ઝીણા ભાત ખાવા આપવાનું ચાલુ રાખ્યું છે ને મા?"

"એમાં હું શું કરૂં ભાઈ?" મહાલક્ષ્મી ઉદાસ સ્વરે બોલી "વહુએ એમ કરવાનું મને કહ્યું છે."

"એ શા માટે ન કહે? હંમેશા કહેવત આવે છે કે 'મા જુએ પેટ અને વહુ જુએ પેટી.' પરંતુ હું એક જમીનદાર છું તોય એ કહેવત મારા માટે પણ ખોટી પડી નથી."

"તેં પણ કદીયે ના નથી કહી ભાઈ એટલે મેં ધાર્યું..."

"તમે શા માટે ન ધારો મા?" દેવવ્રત મહાલક્ષ્મીને વધુ બોલતા અટકાવી વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો." જો તમે મારા જનેતા મા હોત તો મારા માટે તમને જરૂર કંઈક લાગ્યું હોત."

આટલું બોલીને દેવવ્રત ચાખડીયું પટપટાવતો પોતાના ઓરડા ભણી ચાલ્યો ગયો.

"આમ ઢોંગ કરીને કેમ સુઇ રહ્યા છો?" થોડીક વાર પછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂહાસિનીએ ઓરડામાં આવી ભારે મોં કરીને પતિને પૂછ્યું. "હું તો દોષિત છું, છતાંય આ બધી ય વાત તમને કહ્યા વગર મારાથી રહી શકાતું નથી. તમે મહલ જવાનું કહેતા હતા ને ?"

"હા, કહેતો હતો પણ હવે કંઈ જરૂર લાગતી નથી. હું જવાનો નથી."

"તમારી મરજી." સૂહાસિની ગુસ્સાભર્યા અવાજે બોલી. "શા માટે હું બોલ બોલ કરૂં છું એ મારા ય સમજવામાં આવતું નથી. પડે ને બધું ય ખાડામાં !"

આટલું બોલી સૂહાસિની પગનો ખડખડાટ ભડભડાટ અવાજ કરતી એકદમ બહાર ચાલી ગઈ.

બરોબર આ જ વખતે મહાલક્ષ્મીએ દેવવ્રતને મોટેથી બૂમ મારી કહ્યું :—

"જમો લે ભાઈ, થાળી પીરસી રાખી છે."

"તમે હંમેશા પક્ષપાતી છો, મા !" પથારીમાંથી ઉઠી એકદમ ઓરડા બહાર આવી દેવવ્રત બોલ્યો. "તમારો દિકરો મહલ જઈ શકશે નહિ ? બધી ય દેખરેખ મારે જ રાખવી કે ? આ વખતે તો હું સાફ સાફ કહી દઉં છું કે હું મહલ જવાનો નથી. તમારી મરજી પડે એને મોકલી આપો.

દેવવ્રત ઓરડામાં જઈને પથારીમાં પડી પાછો સુવા લાગ્યો.

"તમારી તો કેવી અક્કલ છે એ તો કહો ?" પાસેના ઓરડામાંથી પતિ પાસે આવી ને સૂહાસિની પાછી બોલવા લાગી. "એક અક્ષર પણ ન બોલવાનું મેં મનથી તો નક્કી કર્યું હતું પણ મારાથી બોલ્યા વગર રહેવાતું નથી."

દેવવ્રતે પત્નીને સારો કે નરસો કોઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એ તો ચૂપચાપ સુઈ જ રહ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"નાના ભાઈને મહલ જવાનો હુકમ તો આપી આવ્યા પરંતુ એમને ત્યાં મોકલવાના જોખમનો જરાકે વિચાર કર્યો છે કે?" સુહાસિની પતિને પાછી કહેવા લાગી. "તમારા ભાઈનો સ્વભાવ તો તમે જાણો છો. એ દેખરેખ રાખવા માંડશે તો બધુંય ફના ફાતીહા થઈ જશે, અને આપણે રસ્તા પરના ભટકતા ભિખારી થઈ જઈશું એનું કંઈ ભાન છે કે?"

"આ દુનિયામાં દરેકે દરેક એક બીજાને છેતરવાનો પ્રયાસ કરે છે." દેવવ્રત ભારેખમ અવાજે બોલ્યો, "જો મેં એમ કર્યું હોત તો એ પણ રસ્તા પરના ભિખારી બન્યા હોત."

"પણ તમારા જેવા બધાય હોતા નથી." સુહાસિની હસતું મોં કરીને બોલી. "તમે જેવા ભલા અને ભોળા છો એવું જ સારૂં યે જગત હોવાનું તમે જાણો છો; પરંતુ તમને હું કહું છું કે એ સુધા જ તમને રસ્તા પરના ભિખારી બનાવશે."

ઓરડા બહાર ઉભેલી મહાલક્ષ્મી ઓરમાન પુત્ર અને પુત્રવધુ વચ્ચે ચાલી રહેલી આ વાત સાંભળીને સ્તંભિત થઈ ગઈ—ક્ષણભર અવાક થઈને ગૂપચૂપ ઉભી રહી ગઈ.

"મોટા ભાઈ બોલ્યા તે સાંભળ્યું કે?" સુધાવ્રતને પોતાની પાસે બોલાવીને મહાલક્ષ્મીએ કહ્યું. "ચાલ જમીને મહલ જઈ આવ."

"હું તો મહલ જવાનો નથી. મને એ કામકાજ આવડે નહિ." સુધાવ્રતે ઢીલું મોં કરીને કહ્યું.

"તને આવડે નહિ એટલે શું હંમેશા મોટા ભાઈ જ બધું ય કરે એમને?" મહાલક્ષ્મી ધમકી ભર્યા અવાજે બોલી.

"એમને જ કરવું પડે એ મોટાભાઈ શાના થયા છે?" સુધાવ્રતે પ્રફુલ્લ મુખે ઉત્તર આપ્યો.

"મોટાભાઈએ આ વખતે તને જવાનું કહ્યું છે તો ડાહ્યો થઈને જા જોઈ ભાઈ!" મહાલક્ષ્મીએ કંઈક નરમ થઈ ને કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વખતે જ દેવવ્રત સપાટાબંધ સીડી ઉતરીને નીચે આવ્યો અને બોલ્યો:—

"એમ થવાથી તમારી મનકામના પૂરી થશે એમને મા? અમને રસ્તા પરના ભટકતા ભિખારી બનાવીને નાના દિકરાને આ બધાયનો માલિક બનાવવો છે એમને? પણ એમ કદીયે બની શકશે નહિ."

"પણ તેં જ કહ્યું હતુંને ભાઈ?" મહાલક્ષ્મીએ વ્યથિત કંઠે કહ્યું.

"જોઈ બૈરાં માણસની બુદ્ધિ!" દેવવ્રત માથું હલાવતો હલાવતો બોલ્યો. "એ તો હું જોતો હતો કે તમે ક્યાં સુધી આગળ વધ્યા છો. આટલી સીધી સાદી વાત પણ સમજ્યા નહિ?"

આટલું બોલી પોતાની બુદ્ધિથી પોતે ખુશી થઈને ખડખડ હસી પડ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૨ :

"અરે હેમાની મા! ક્યેન્તિ જલ્દી આવતો !" હાથમાં બે મોટા માછલા ઉંચકીને આંગણામાં આવી સૂધાવ્રતે મોટેથી હાક મારી ઘરમાં કામકાજ કરતી ચાકરડીઓ–દાસીઓને બોલાવી.

હાક મારીને બોલાવેલી ચાકરડીઓમાંથી એક પણ આવી નહિ કે નજરે પણ પડી નહિ.

"કંઈ અક્કલ છે કે નહિ? મકાનના બીજા માળની આંગણામાં પડતી બારીએ આવીને સૂહાસિની બોલી. "દિવાબત્તીના ટાણે આમ આખલાની જેમ મોટેથી બરાડા શાને મારો છો?"

"તમારી માનીતી ચાકરડીઓ ઠકરાણીની ચાકરી કરતી કરતી ક્યાંય ચમરીએ ચઢીને બેઠી છે એની મને ખબર નહોતી, નહિતર એમને મારા બરાડા સાંભળવા ન પડત." ભાભીનું બોલવું બરોબર સમજ્યા વગર જ સૂધાવ્રત પાછો મોટેથી બોલ્યો.

"મારે મા! હું તો જાણે બધાયને આંખની કણી બની છુ !" સૂહાસિની ગુસ્સે થઈને બોલી. "શું મેં એમને ન આવવાનું કહ્યું છે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તમે એમને શું કહ્યું છે કે નથી કહ્યું એની મને શી ખબર!" સૂધાવ્રત હાથમાં ઉચકી લાવેલા માછલા આંગણામાં ફેંકી દેતા દેતા બોલ્યો. "જરા મહેરબાની કરીને બોલાવો એટલે એમને હું બરોબર કરી દઉં."

"ભાઈ તમે આ શું કરવા માંડ્યું છે? તળાવને સાવ ઉજ્જડ બનાવવા ધાર્યું છે કે શું?" માછલા જોઈને મનમાં ખૂબ ખુશી થવા છતાંય બહારથી એ ભાવ દેખાડ્યા સિવાય સુહાસિની બોલી.

"લાવ્યો તો છું પણ પતરાળીમાં પીરસાશે ત્યારે હું જોઈશ કે કોણ કટકોય પડતો રહેવા દે છે." સૂધાવ્રત ગુસ્સા ભર્યા અવાજે બોલ્યો. "જો કોઈ કટકો પડતો રહેવા દેશે તો હું તમને મારૂ માથું આપીશ."

"ત્યારે તમે એમ કહેવા માગો છો કે હું જ બધું ખાઈ જાઉં છું?" મોઢું ફેરવીને સુહાસિની બોલી. "મને તો તમે શું બોલો છો એની કંઈ ખબર જ પડતી નથી ભાઈ?"

આટલું બોલી તે વાંકુ મોઢું કરીને ત્યાંથી એકદમ બહાર ચાલી ગઈ. પરંતુ ક્ષણ ભરમાં જ પાછી ઉતાવળી ઉતાવળી આવીને એ બોલવા લાગીઃ–

"તમારા મોટા ભાઈ ઘરે નથી એટલે જ તમે આ બધા ઉધામા માંડ્યા છે ને?" ગેનૂને અન્નપ્રાશન કરવાનું છે એટલે તો તમારા મોટા ભાઈએ તમને ઘણીય વાર ના પાડી છે કે મોટા તળાવમાંથી તમારે માછલા પકડવા નહિ."

સુહાસિની ઉપરનું વાક્ય બોલી રહી ત્યાં તો ઘરમાં કામકાજ કરતી બન્ને ચાકરડીઓ ત્યાં આવી પહોંચી.

"આ જુઓ બન્ને ઠકરાણીઓ આવી પહોંચી?" નખથી શીખ સુધી બારીક નજરે એમને જોઈને સૂધાવ્રત બોલ્યો." ક્યાં ગઈ હતી? દીવાબત્તી થઈ ન થઈ ત્યાં તો પોઢી ગઈ હતી કે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાના ભાઈના ધમકાવ્યાથી બન્ને ચાકરડીઓ ગભરાઈ ગઈ અને નીચે જઈ છરી લઈને માછલા સમારવાને એકદમ બેસી ગઈ.

"ઉભી રહે, ઉભી રહે, હમણા સમારવાની ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી" સૂહાસિનીએ ઉપલા માળ પરથી એકદમ નીચે ઉતરી આવીને બન્ને ચાકરડીઓને કહ્યું. "માછલાને જ્યાં પડ્યા છે ત્યાં જ પડ્યા રહેવા દો. એ તળવાને તેલ લાવવાના મારી પાસે પૈસા નથી."

"ભાભી?" સૂધાવ્રત ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈને મોટેથી બોલ્યો.

"એમાં લાલ આંખ શું કરો છો?" સૂહાસિની પણ ક્રોધભર્યા અવાજે બોલી." એમાં ડોળા શું કાઢો છો? મને મારવી છે? મારો તો?"

"પોતાનું માન પોતે રાખે તો જ રહે છે." દાંત કચકચાવીને સૂધાવ્રતે કહ્યું. "પોતાનું માન રાખતા આવડશે નહિ તો હું તો શું પણ આ નોકર ચાકરોના હાથે પણ તમારૂં અપમાન થશે સમજ્યા ને?"

"આવડી મોટી વાત મને શું સંભળાવો છો?" સૂહાસિની મોં ફેરવીને ઉભી રહી બોલી." એ આજે ઘરે નથી એટલે મને આ બધું સંભળાવો છો ને? ભલે, કાલે નહિ તો એ બે દિવસ પછી પાછા ફરશે, ત્યારે હું જોઈ લઈશ અને આ બધાયનો જો જો ને હું બદલો લઉં છું કે નહિ?"

"ક્યાં ગયા છે કે એ પાછા ફરશે? ભાભીનું કહેવું સાંભળી થોડીકવાર થંભી જઈને વિચાર કરી સૂધાવ્રત બોલ્યો. "એ તો આજે જ હમણા જ પાછા ફરશે. મારા મોઢામાંથી કોઈ દિવસ એકે ખરાબ શબ્દ નથી નિકળ્યો કે મેં એવું કંઈ અપમાન કર્યું નથી કે મારે કોઈથી જરાકે ડરવાનું કે શરમાવાનું કારણ હોય."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બરોબર આ જ વખતે એક મોટું માછલું હાથમાં ઉચકી દેવવ્રત ઘરના આંગણામાં આવી પહોંચ્યો અને આનંદમાં આવી જઈને બોલ્યો :-

"પકડયું છે, સુધો, આખરે આ માછલું પકડયું છે. ત્રણત્રણ વાર આ માછલું ગલ ખાઈ ગયું હતું. છેવટે તો એ સપાટામાં આવી ગયું!"

"આ તમે મહલ જઈ આવ્યા એમ મારે સમજવું ને?" સ્વામીના આ પ્રમાણે એકાએક આવી પહેંચવાથી ક્રોધે ભરાયેલી સુહાસિની ઘડીભર થંભીને ઉભી રહીને બોલી."

"જહન્નમમાં જાય તારૂં મહલ." દેવવ્રતે ઉત્સાહિત કંઠે પત્નીને ઊત્તર આપ્યો. "કાલે પરમ દિવસે-જે દિવસે બનશે ત્યારે એક દિવસ જઈ આવીશ તોય ચાલશે. હું મહલ ગયો હોત તો આવું સુંદર માછલું કયાંથી પકડત! કેટલીયે વાર ગલ નાખ્યા પણ તદ્દન નિરાશ થઈ ગયો. મારા તો બધાય ગલ ખલાસ થઈ જવા આવ્યા. છેલ્લું ગલ નાખતા આ માછલું મહામહેનતે પકડાયું છે."

"ત્યારે તમે બન્ને ભાઈઓએ મળીને તળાવને ખાલી કરવાને ધાર્યું છે કે શું? ત્યારે ગેનુને અખોટ એમ ને એમજ કરાવશું."

"અહા હા! તારા ગેનુના અખોટને અને આને શું સંબંધ છે?"

"જ્યારે બન્ને ભાઈઓ કેડ બાંધીને મંડાયા છો તો તળાવમાં કેટલા દિવસ માછલા રહેશે? પછી તો અમારા છોકરાને મોઢે એકલા ભાત જ જશે. જીવતી રહીશ ત્યાં સુધી તો હું તેમ થવા દઈશ નહિ."

"આ તો ભીમા તળાવમાંથી પકડી લાવ્યો છું, તારા તળાવમાંથી નથી. આટલી તો અક્કલ છે ને? તું શું એમ જાણે છે કે નયનપુરની જમીનદારી એટલી નાની છે કે......"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"શું હુકમ થયો છે એ તમે જાણો છો કે મોટા ભાઈ?" સુધાવ્રતે આગળ આવીને દેવવ્રતને કહ્યું. "ઘેરથી ચાકરડીઓ માછલાં સમારશે નહિં. તમારે અને મારે સમારવા પડશે."

"એ છોકરીયુંની શી આવડત છે કે એ માછલાં સમારે મા ક્યાં ગયા?"

સુધાવ્રત મોટા ભાઈના કહેવાનો કાંઈ અર્થ સમજ્યો નહિ.

"એ બરોબર છે. જમીનદારની મા થવામાંય મોટું ભાગ્ય છે." સુધાવ્રત ગુસ્સે થઈને આડું બોલ્યો. "સુતા બેસતા વહુ દિકરાના ધક્કાધુંબા ખાતા ખાતા કેવળ દાસી પણ એ ન કરે તો પછી બીજું કરે કોણ? આરામ ભોગવવો એના જન્માક્ષરમાં લખ્યો ન હોય તો આપણે શું કરીએ? એના ભાગ્યમાંથી એ કામ આપણે લઈ લઈએ એ શું ઉચિત છે?

"ખાડામાં પડયા એ માછલા! પરિણામ આ જ આવશે એ હું જાણતો હતો." કહી બે ત્રણ પગથીઆ એકી સાથે ચઢીને દેવવ્રત ઓરમાન માના ઓરડા ભણી ઝડપભેર ગયો. મહાલક્ષ્મી ત્યારે માળા પૂજા કરી દેવને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી રહ્યાં હતાં.

"જુઓ મા, આ ઘરમાંથી જો એક પગલું બહાર મૂક્યું કે કોઈ કામકાજ હાથમાં લીધું તો તમારા અને મારા વચ્ચે એક દિન ભારે ઝઘડો જામશે." ક્રોધથી લાલચોળ મોં કરી કાંપતો કાંપતો ઓરમાન માની નજીક જઈને દેવવ્રત બોલ્યો, "તમે મારા ઓરમાન મા છો એટલે જ મને સીધે સીધું કંઈ ન કહેતાં તમારા દીકરાની મારફત જ બધું કહેવરાવો છો ને?"

આટલું બોલીને પગ પછાડતો પછાડતો તે પોતાના ઓરડા ભણી ચાલ્યો ગયો. સુહાસિની સ્વામીની પાછળ પાછળ ઓરડામાં આવીને બોલી:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"જોયું ને આજ કાલ ભાઈ કેટલા મોઢે ચઢી ગયા છે? તમને આટલું આટલું કહી સંભળાવે છે તો પછી મારી તો શી વાત?"

"નાખી દો એ માછલાને! ખબરદાર મારા ઘરમાં એ રાખ્યા તો?" પત્નીના બોલવા પર મુદ્દલ ધ્યાન આપ્યા વિના જ દેવવ્રત બોલ્યો.

"અરે રે મા! આ તે વળી શી વાત!" સુહાસિની બોલી. "આટલી મહેન કરીને લાવ્યા અને મારે ફેંકી દેવા! એ ખરૂં છે કે આવી વાત સાંભળીને માણસને ગુસ્સો ચઢ્યા વગર રહે નહિં પણ એમાં તો તમને જ નુકશાન છે."

"કોણ સમારવા ગયું?" થોડીવાર ચૂપ રહ્યા પછી દેવવ્રત પાછો ઉદાસ ભાવે બોલ્યો.

"કોણ સમારવા જાય? જોઉં છું કે ચાકરડીઓ પાસે હું સમરાવી શકું છું કે નહિ." સૂહાસિની આળસ મરડીને બોલી.

"ખબરદાર, તારે ક્યાંય જવું કરવું નથી. ભલે એ માછલાં ત્યાં સડતા પડ્યા."

"અરેરે મા, આવા માણસો તો મેં ક્યાંય જોયા નહિ—કેવળ ગુસ્સો, ગુસ્સો અને ગુસ્સો!" સૂહાસિની વાંકુ મોં કરીને બોલી.

બરોબર આજ વખતે બારણા બહારથી બોલવું સંભળાયું કે:—

"સાંભળ્યું કે મા? પાછા નીચે જાઓ છો કે?"

"તું આઘો જા સૂધા." મહાલક્ષ્મીએ ઉત્તર આપ્યો. "ચાકરડીઓ સમારી શકશે નહિ. હું નહિ સમારૂં તો એ એમાં માછલીનું કાળજું પણ વધેરી નાખશે."

"હું ખાવાનો નથી મા, હું એ માછલા ખાવાનો નથી." એકદમ પથારીમાંથી ઉઠીને ઉભા થઈ બહાર આવી દેવવ્રત બોલ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પારકાના હાથનું ખાવાથી છોકરાના પેટ ભરાય નહિ; એ તમે જાણતા હોત તો તમે સૂધાને મોઢેથી મને આટલું સંભળાવ્યું ન હોત. 'તમે એમ કેમ ન કરો.' ઓરમાન મા છો ને?"

મહાલક્ષ્મી સારો નરસો કોઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય એકદમ નીચે ઉતરી ગઈ.

"ઢોંગ કરીને હવે કેમ સમારવા બેઠા?" સુહાસિની બહાર આવીને ચિડાઈને બોલી. "તમે તો જાણીબુઝીને બીજાને ગુસ્સે કરો છો. એ તો કહેતા ગયા છે કે મારા હાથનું રાંધેલું ખાઈશ નહિ. હું ક્યાં જવાની છું? શું હું કંઈ માછલા તળવાનું જાણતી નથી કે?"

"આ માથું પહેલા કાપી નાખો પછી માછલા સમારો મા" એકદમ આવીને માના પગમાં માથું રાખીને દેવવ્રત ક્રોધ કરી બોલ્યો.

"માળા ફેરવવા બેઠી હતી એટલે જલ્દી આવી ન શકી ભાઈ, આવડી વાતમાં આટલો ગુસ્સો કરવો કંઈ કામ આવે કે?" થોડીવાર જડવત બેસી રહી મહાલક્ષ્મી બોલી.

"તમે મારે શું થાઓ છો કે હું તમારા પર ક્રોધ કરૂં? તમે તમારી મરજી પડે એમ કરો. તમને આકરા સોગંદ છે જો તમે મને એ ખાવા આપ્યું તો."

રાત્રે મોટા માછલાનું માથું પતરાળીમાં પીરસાયેલું જોઈને ખુશ થઈ માથું હલાવતો હલાવતો દેવવ્રત બોલ્યો.—

"આ ન હોય તો થોડુંક પેટ ભરાય? માની રસોઈ તે રસોઈ. બીજાની રસોઈ આવી તે કદી થાય છે? અહાહા! જાણે નર્યું અમૃત જ છે, અને એથી જ બીજાના હાથની રસોઈ જમવાનું મને કદીયે ગમતું નથી."

"વાહ વાહ! આતો જાણે તમારી માએ રાંધ્યું છે એમને?"

 CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાકનું ટીચકું ચઢાવીને સુહાસિની બોલી. "ભૂલ ખાઓ છો, ભૂલ. આજે તો મેં રસોઈ કરી છે. પત્રાળીમાં પીરસાશે તો હું ખાઈશ નહિ અને હવે કેમ ખાવાને ખુશી થઈ ગયા ?"

ક્ષણભરમાં દેવવ્રતનો સઘળોય ઉત્સાહ અગ્નિમાં પાણી બળીને ઉડી જાય એમ ઉડી ગયો.

"અરે તેથી જ આ મારાથી ખવાશે નહિ." પતરાળી પરથી હાથ ઉચકી લઈ દેવવ્રત વિકૃત કંઠે બોલ્યો. "કેવી ખરાબ ગંધ મારે છે? રામ રામ! માણસના મોઢામાં આ જઈ શકે એમ નથી!"

"પણ મા એ રસોઈ કરી છે એમ ધારીને તો ખૂબ ખૂશ થયા હતા ને? આનું નામ તે નજરનું ઝેર કહેવાય!"

"આ પડ્યું તારૂં ખાવું?" પતરાળીને જોરથી આઘી હડસેલી દઈને દેવવ્રત બોલ્યો. "મા, મા, છોકરાં માટે આવું અપમાન સહવાનું દુઃખ શા માટે વહોરી લો છો?"

"ઉઠી ન જતો ભાઈ, તારા માટે થોડીક પૂરી તળી લાવું છું." મહાલક્ષ્મીએ દેવવ્રતને પતરાળી પરથી ઉભા ન થવાનો આગ્રહ કર્યો. "એથી જ મેં વહુને રાંધવાની ના પાડી હતી. તેં પણ સાંભળ્યું હતું ને ભાઈ?"

"મને શી ખબર બાપુ કે ક્યારે કેવા ઢોંગ થશે—આ તે દેવતાયે ન સમજે એવા ઢોંગ છે." વાંકુ નાક કરીને સુહાસિની બોલી. "ખાવું નથી એમ તો બરાડા પાડીને કહેતા હતા અને એથી જ મેં રસોઈ કરી. આવડી વાતમાં આટલું થશે એની કોને ખબર હોય?"

પલકવારમાં જ મહાલક્ષ્મી એક ચાકરડીને સાથે લઈ પાછી ફરી.

"જમવા બેસ ભાઈ, ગરમ ગરમ પુરી લાવી છું." ચાકરડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસે ચૉકો કરાવી પુત્રની સામે પુરી પીરસેલી પતરાળી મુકીને મહાલક્ષ્મી બોલી:–"પુરીની કણક બાંધી રાખી હતી એટલે વાર ના લાગી."

"આ કોનામાંથી ભાગ પડાવો છો મા?" પુત્રે ગંભીર સ્વરે પૂછ્યું.

"વળી કોનામાંથી ભાગ? પુરી તૈયાર થઈ ગઈ હતી એટલે દીધી. તું તારે જમી લે. તારે આ બધો વિચાર કરવાની શી જરૂર છે?"

આટલું બોલી મહાલક્ષ્મી ચાલી ગઈ.

"મને શી જરૂર છે? હું તો ખુશીથી ખાઈ લઈશ." થોડીક વાર ગૂપચૂપ બેસી રહ્યા પછી હાથ વતી પૂરીના કકડા કરતા કરતા દેવવ્રત બોલ્યો. "કાલની એકાદશીનો ઉપવાસ આજે જ ભલે શરૂ થાય. આનું નામ તે શત્રુતા! લોકોના મોઢે કહેવાય કે છોકરાઓ અને ખાવાય દેતા નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૩ :

સવારમાં ઊઠતાં વેંત જ સુધાવ્રતના સાંભળવામાં આવ્યું કે કાલે માને વ્રત છે પણ અત્યાર સુધી એ માટે કોઈ જાતની તૈયારી થઈ નથી. આ વાત સાંભળતાં જ એનું અંતઃકરણ ખૂબ જ બળી ગયું અને એ ખૂબ ખિજાઈ ગયો.

" માને કઈ કઈ ચીજ વસ્તુની જરૂર છે એનું તમે ધ્યાન રાખતા નથી, એ કેવું કહેવાય? એનો અર્થ શું મોટા ભાઈ?" દેવવ્રત પાસે આવીને સુધાવ્રત ઉશ્કેરાયેલા અવાજે બોલ્યો.

" હું કેવો જંજાળી માણસ છું એ તો તું જાણે છે. એટલે હું કાંઈ ભૂલી જાઉં એમાં કાંઈ અસંભવિત નથી." દેવવ્રતે ઉદાસ-ભાવે ઉત્તર આપ્યો. " એમાં ગુન્હો શું છે? તું પણ ઘરમાં રહે છે, માની સંભાળ રાખતો હો તો?"

વધુ સવાલ જવાબ કરવાને ઉભા રહ્યા વગર સુધાવ્રત એકદમ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. દેવવ્રત પણ પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નિકળીને ઓરમાન માના ઓરડા પાસે ગયો અને મોટા અવાજે બોલ્યો :—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"મા, તમારામાં કંઈ અક્કલ છે કે નહિ?"

એકાએક આવા પ્રકારના પ્રશ્નો સમજી ન શકવાથી મહાલક્ષ્મી વિસ્મિત ભાવે પૂત્રના મોઢા સામું જોઈ રહી.

"એરાં માણસમાં છાંટોય બુદ્ધિ હોય છે?" દેવવ્રત પાછો ગુસ્સેથી બોલવા લાગ્યો. "આજે સૂધાની એકઝામીનેશનનો દિવસ છે, એ જાણવા છતાંય એના કાને આવી વાતો નાખી? હું તો ઘરમાં જ રહું છું. હું કંઈ દશવીશ કોશ દૂર નથી ચાલ્યો ગયો કે વાત કરતાં તમને કોઈ વાંધો આવ્યો હોય! મને એ તો કહો કે કોણ તમારૂં કહ્યું કરતું નથી?"

"પણ મેં તો એને કોઈ વાત કહી નથી, દેવૂ?" દેવવ્રતનું આ બધું કહેવું પોતાની સમજમાં જરાકે ન આવવાથી મહાલક્ષ્મીએ કહ્યું.

"આમ વાત વાતમાં જુઠ્ઠું ન બોલો મા!" જોરથી પગ પછાડતાં પછાડતાં દેવવ્રત પાછો બોલ્યો. "જો તમે એને કંઈ કહ્યું ન હોય તો એ હમણા મારી પાસે આવીને જે ઝઘડો કરી ગયો એ એણે કર્યો ન હોત. તમને કઈ વાતની ખામી છે મા? વ્રત કરવા માટે તમને કોણ ના પાડે છે? એ માટે જોઈતા પૈસા આપવાની તમને કોણ ના પાડે છે? તમને શું જોઈએ છે એ કહો એટલે બધુંય હાજર કરી આપવામાં આવશે."

આટલું બોલી દેવવ્રત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બહાર આવ્યા પછી એના સાંભળવામાં આવ્યું કે મહેતાજી પાસે સૂધાવ્રતે પૈસા માગ્યા હતા પણ ઠકરાણીએ ગઈ કાલથી જ મહેતાજીને એ આવે તો કંઈ ન આપવાનો સખ્ત હુકમ સંભળાવી દીધો હતો. આ વાત સાંભળતાં જ દેવવ્રતનો ક્રોધાગ્નિ ખૂબ જ ભભૂકી ઉઠ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આ શું તમારા બાપના પૈસા છે કે સૂધાએ માગવા છતાંય તમે આપ્યા નહિ?" ઝડપથી કચેરીના ઓરડામાં દાખલ થઈ જમીનદારીના વહીવટ કરતા મહેતાજીને સંબોધીને દેવવ્રત ગુસ્સા ભર્યા અવાજે મોટેથી બોલ્યો. "આમ અમારા કામકાજમાં ડખલગીરી કરવાનું કારણ શું છે? એ એના પોતાના પૈસા માગે અને એને મળે નહિ એ તે કેવું કહેવાય?"

એકાએક ઉપસ્થિત થયેલા આ ઉત્પાતથી મહેતાજી અત્યંત ગભરાઈ ગયો. શું ઉત્તર આપવો એની કંઈ સમજ ન પડવાથી એ માથું ખંજવાળતો ખંજવાળતો બોલ્યો:–

"હું આ બધી લપનછપનમાં કંઈ સમજુ નહિ. સૂધાબાળુ હજી નાના......"

"અને પોતે મોટા થઈને જાણે ખૂબ અક્કલ વાપરી એમને?" મહેતાજીને વધુ બોલતા અટકાવીને દેવવ્રત વચ્ચે જ બોલ્યો. "કંઈ ખબર છે કે આજે એની એક્ઝામીનેશન છે? એનું માથું ઠંડુ નહિ હોય તો એ ક્યાંથી લખી શકશે? તમે બધા મળીને એને ફેઈલ કરવા માંગો છો કે શું?"

મહેતાજીએ ઉત્તરમાં એક અક્ષર પણ કહ્યો નહિ. પોતાની થયેલી મોટી ભૂલ સમજમાં આવતા એ શરમાઈને નીચું માથું રાખીને ચૂપચાપ બેસી રહ્યો.

"એ શા માટે પૈસા માગવા આવ્યો હતો એની તમને ખબર છે?" દેવવ્રત મહેતાજીને ગૂપચૂપ બેસી રહેલો જોઈ વધુ ગુસ્સે થઈ પાછો બોલવા લાગ્યો. "ભારે અક્કલવાળા તમે? એવા તે ક્યા કામમાં ગુંચવાઈ ગયા છો કે તમે કોઈ જાતનું ધ્યાન જ રાખતા નથી? વારૂ આટલી બધી અક્કલ વાપરવાનું તમને કેમ સુજ્યું એ તો કહો? કાલે માને વ્રત છે એની પણ કોઈને કંઈ ખબર છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નયનપુરના જમીનદારની માના વ્રતની કંઈ તૈયારી ન હોય એથી કોનું ખરાબ કહેવાશે? આટલોય કોઈને ખ્યાલ નથી? એ તો સારૂં છે કે સુધા બધુંય ધ્યાનમાં રાખે છે અને એણે મને કહ્યું ત્યારે જ મને ખબર પડી. શરમ નથી આવતી કે તમે પોતે તો કંઈ કરી શકતા નથી અને બીજા કોઈનેય કરવા દેતા નથી? આટલા માટે જ કહું છું કે **આ અને તમે** બન્ને કાશી કે વૃન્દાવનવાસી થાઓ તો સારૂં, પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે એથી કંઈ તમારા માટે પુષ્પક વિમાન આકાશમાંથી નીચે ઉતરી આવશે નહિ. સાત સાગરના ખારા પાણીમાં ડૂબી મરવું પડશે–ડુબી મરવું પડશે!"

દેવવ્રતની આ બધીય વાત ધ્યાનમાં હોવા છતાંય કોણ જાણે કેમ એ કામ પોતાથી થયું નહિ એ વિચાર મનમાં આવતાં જ મહેતાજી મોં ફાડીને એક અક્ષર પણ બોલવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ. ત્રણચાર દિવસ પહેલાં સુહાસિનીએ પોતાની ચાકરડી મારફત પોતાના સાત દિવસના ખરચાની યાદી લખી મોકલી આપી હતી. એ યાદીમાં પોતાના સાસુના વ્રતના ખર્ચનો ઉલ્લેખ કરવાનું એ જાણીબુઝીને ભૂલી ગઈ હતી. મહેતાજીના ખ્યાલમાં આવતા લેખિત તપાસ કરાવી હતી અને એવો જવાબ મળ્યો હતો કે ઠકરાણી પોતાના ખરચાની વાત સિવાય બીજું કંઈ જાણતી નથી. વધુમાં એણે એમ પણ જણાવ્યું હતું કે મારા પોતાના ખરચાના પૈસા મોકલી આપ્યા પછી તમારે મન ફાવે તેમ કરજો." ઠકરાણીનો આ હુકમ દેવવ્રતનો જ હુકમ છે એમ માનીને મહેતાજી વર્ત્યો હતો. એનો આ બધોય ભ્રમ અત્યારે જ ભાંગ્યો; એટલે એ માથું ખંજવાળતો ખંજવાળતો બોલ્યોઃ—

"જેવો હુકમ એમાં શી વાર લાગવાની છે? હમણાં જ બધો બંદોબસ્ત કરી નાખું છું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બદોબસ્ત તો કરવો જ પડશે ને?" દેવવ્રત બોલ્યો, "પચીશ માણુસોને નાહક કષ્ટ વેઠવું પડશે અને પૈસાનો વધુ ધુમાડો થશે. મરજી પડે એમ કરો, પણ કોઈ મારો દોષ ન કાઢે એમ કરજો."

× × ×

ત્રણ મહિના પછી **પાસનું** લીસ્ટ બારીકાઈથી વાંચી જવા છતાંય પોતાના ભાઈનું નામ એમાં ન જોઈને દેવવ્રતની નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ.

બધાય કહેતા હતા કે નાના ભાઈ હુશીયાર છે પણ શું સાચું છે એતો હવે જણાઈ આવ્યું. ઓરડામાંથી બહાર આવી દેવવ્રત મોટેથી બોલવા લાગ્યો. "બી. એ. પાસ થવા વગર છૂટકો નથી. એ બહુ ભલો છે. બહુ સારો છે એમ કહેવાથી કંઈ ચાલશે નહિ. મેટ્રિક થાય કે આઈ. એ. થાય એની કંઈ કિંમત નથી. ફર્સ્ટ સેકન્ડ થાય તો જ ભાખરી મળે. કેવળ ઉત્સાહ વધારવા માટે જ શું યુનિવરસીટી આ બધી વ્યવસ્થા કરે છે? આમ માની લેવાથી કોઈ કામ સરે નહિ. બેચેલર ઑફ આર્ટસ પણ કંઈ મોટી વાત નથી; તો પછી એને દોષ શા માટે દેવો જોઈએ? પાંચ જણ વચ્ચે પાંચ જાતની પાંચ વાત સંભળાતી નથી એટલે તો એનું બધુંય માથું ખવાઈ ગયું લાગે છે."

આટલું બોલી વિન્ન ભાવે માથું હલાવી દેવવ્રત બહાર બેઠકના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. અને કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ મન્મથ બાબુને ઘરે બોલાવી લાવવાને ઉપરા ઉપરી માણસને મોકલ્યા.

"બાબુ ક્યાંક બહાર ગયા છે. ઘણી તપાસ કરી પણ એમનો પત્તો મળ્યો નહિ." માણસોએ પાછા ફરી દેવવ્રતને ખબર આપ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પત્તો નથી લાગતો ? સાળા નવાબજાદા, જરા સબુરીયે રાખી શકતા નથી ?" દાંત કચકચાવીને દેવવ્રત બોલ્યો.

"એમાં આટલા આકળા કેમ થઈ જાઓ છો દેવુ બાબુ ?" વૃદ્ધ પુરોહિતે કહ્યું. "મન્મથ બાબુ કંઈ એવા માણસ નથી કે તમે બોલાવો તોય આવે નહિ. એમને ખબર મળશે કે એ જલ્દી અહિં આવ્યા વગર રહેશે નહિ.

ક્રોધમાં હોવાથી દેવવ્રત પોતાની પાછળ ઉભેલા વૃદ્ધ પુરોહિતની વાત જ ભૂલી ગયો હતો.

"મારાથી બોલ્યા વગર રહેવાતું નથી." શરમાઈ જઈને દેવવ્રત વૃદ્ધ પુરોહિતની સામે જોઈને બોલ્યો. "ઘરમાં એવો ક્લેશ દાખલ થયો કે ઘરમાં ચકલુંય ફરકી શકતું નથી; તો મારી તે શી વાત ? હુંય માણસ છું ને ?"

દેવવ્રતના કુટુંબમાં કલેશ દાખલ થયો છે એ વાત જાણવાની વૃદ્ધ પુરોહિતની ઈચ્છા ન હતી; પરંતુ મોઢેથી કંઈપણ બોલવાનું સારૂં નથી એમ ધારી એ હોકો પીતા પીતા સ્હેજ હસી પડયા. પુરોહિતનું એ માર્મિક હાસ્ય નજરે ન લીધું પણ અંતરે એની કંઈક કલ્પના કરી લઈને દેવવ્રતે માથું નીચું કરી નાખ્યું.

લગભગ અડધા કલાક પછી પ્રિન્સિપાલ મન્મથબાબુ આવી પહોંચ્યા,

"આનો અર્થ શું સમજવો એ તો કહો ?" મન્મથબાબુને સન્માનપૂર્વક પોતાની પાસે બેસાડીને દેવવ્રતે પૂછ્યું.

"આ તો મારા ય સમજવામાં આવતું નથી." મન્મથબાબુએ ગંભીર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો. "અત્યાર સુધી કોલેજને પાકો ભરૂંસો હતો પણ આવો બ્રિલીયન્ટ સ્ટુડન્ટ આમ ઉડી જશે એ તો કોઈયે સ્વપ્ને ય ધાર્યું ન હતું. વખતો વખત તર્કથી અમારૂં ય માથું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફેરવી નાખતો સ્ટુડન્ટ આમ ફિલસૉફીમાં કેમ ઊડી ગયો એ તો હજુ ય અમારાથી સમજાતું નથી."

"પરીક્ષાપત્રક મંગાવીને તપાસ કરીએ તો કેમ?" દેવવ્રતે રૂંધાયેલા અવાજે કહ્યું.

"એ બધું નકામું છે." મન્મથબાબુએ માથું હલાવીને ઉત્તર આપ્યો. "મેં પોતે જ મારાથી બનતી બધી તપાસ કરી લીધી છે. અને મને પ્રાઈવેટ ખબર મળ્યા છે કે 'નો હોપ.' એક વખત ફરીને પરીક્ષામાં તો બેસવું જ પડશે.

"આમ થવાનું કારણ એનું માથું ઠેકાણે ન હતું એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે." પુરોહિતે ચાલુ વાતમાં વચ્ચે ટાપસી પણ પુરી.

"એ તો તમે મારી પાસેથી જ સાંભળ્યું છે ને?" દેવવ્રત ઉશ્કેરાયેલા અવાજે બોલ્યો. "ઘરના બૈરાં લોકોમાં બારે માસ ખટપટ ચાલ્યા કરે. પાન પર ચૂનો લગાવતા જેટલી વાર લાગે એટલીવારમાં તો એ બધાય લાલ પીળા થઈ જાય છે. હવે ભોગવવા દો એનું પરિણામ."

વૃદ્ધ પુરોહિતની સામે આડી નજરે જોઈ ને મન્મથબાબુએ વધુ ન બોલવાની ઈશારત કરી અને દેવવ્રતને શાંત પાડવા માટે આડી વાત કરવી શરૂ કરી:—

"એ દિવસ મેં પણ એને કંઈક ઉદાસ હોય એમ જોયો હતો. હશે, આ વખતે થયું તે ખરૂં પણ હવે બરોબર ધ્યાન રાખવું પડશે. એને ફરીને અભ્યાસ ચાલુ રાખવો પડશે."

"પણ આપણે હમણા પૈસા ભરી દઈએ તો ફરીને ફિલસૉફીને એકઝામીનેશન લઈ શકાય નહિ?" દેવવ્રતે મન્મથબાબુને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ના એવો કોઈ નિયમ નથી." મન્મથબાબુએ ઉત્તર આપ્યો. " એમ કરવાથી કોઇ કામ સરશે નહિ. કૉલેજમાં તો એને દાખલ થવું જ પડશે."

"જુઓને પુરોહિત મહારાજ, સારો દિવસ ક્યારે છે?" વૃદ્ધ પુરોહિતની સામે પંચાંગ રાખીને દેવવ્રતે પૂછ્યું. "શુભ મુહુર્ત જોવરાવ્યા સિવાય કોઈ આડે દિવસે એને કૉલેજમાં દાખલ કરાવવો નથી."

"દિવસ તો ઘણા ય સારા છે પરંતુ આજના જેવો તો એક પણ દિવસ સારો નથી." પંચાંગના પાના આડા અવળા ઉથલાવીને તેમજ આંગળી પર હિસાબ કરીને પુરોહિતે કહ્યું. "વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે 'શુભસ્ય શીઘ્રમ્' કેમ બોલતા નથી મન્મથબાબુ? શાસ્ત્રની વાત તો માનવી જ પડેને!"

"બરોબર છે" દેવવ્રત બોલ્યો. "આ પૈસા લઈ જાઓ અને જે કરવું ઘટે તે કરી નાખો. હમણા જ હું સુધાને બોલાવું છું અરે કોણ છે? નાના ભાઈને બોલાવો તો!"

સુધાવ્રત નજીકમાં જ હતો. હાક સાંભળતાં જ ધીરે પગે આવીને વૃદ્ધ પુરોહિત તથા મન્મથબાબુને પ્રણામ કરીને એ ઊભો રહ્યો.

"આ આવ્યા ભાઈ, તમારી જ વાત ચાલતી હતી." પુરોહિત ખડખડ હસીને બોલ્યા. "ફેઈલ તો બધાય થાય છે, એમાં શરમાવા જેવું શું છે? પાછા કૉલેજમાં દાખલ થઈ જાઓ. પાછા કમર કસીને અભ્યાસ કરો; અને પરીક્ષા પાસ કરી આ બૂઢાના તેમજ મોટાભાઈના ગળ્યા મોઢા કરો."

સુધાવ્રત નીચું માથું રાખીને ઉભો રહ્યો, કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. દેવવ્રત ચંચળનયને એકવાર ભાઈના મોઢા સામું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો બીજીવાર મન્મથબાબુના મોઢા સામું જોવા લાગ્યો. મન્મથબાબુ એના મનની વાત સમજી લઈને બોલ્યા—"

"આ પૈસા હું મારી સાથે લઈ જાઉં છું સૂધાવ્રત, આજે જ તમે તમારી રસીદ લઈને કોલેજમાં જાઓ, હું તરત......"

"માફ કરો." મન્મથબાબુને વધુ બોલતા અટકાવીને સૂધાવ્રતે વ્યથિત સ્વરે કહ્યું. "મારા ભલા માટે આપે અનેક યત્ન કર્યા છે એ હું જાણું છું, પરંતુ હવે હું ભણી શકીશ નહિ."

"એને પૂછો તો ખરા મન્મથબાબુ કે એ ભણશે ગણશે નહિ તો કરશે શું?" થોડીકવાર ચૂપચૂપ બેસી રહ્યા પછી દેવવ્રત ગુસ્સા ભર્યા અવાજે બોલ્યો. "આ વંશના છોકરાઓ ત્યારે શું ગાડાં હાકશે કે રસોઈ કરશે?"

"એ સિવાય બીજા કેટલાક ધંધાઓ છે મોટાભાઈ!" સૂધાવ્રતે સહેજ હસતું મોં કરીને ઉત્તર આપ્યો. "મધ્યમ વર્ગના માણસો જે કંઈ કરે છે એથી માન હાનિ થાય છે એવું મનમાં ધારતા નહિ."

"એ શું કોઈ ધંધો છે?" દેવવ્રત અધિક ગુસ્સે થઈ બોલ્યો. "જો એમ કરવું હોય તો હું એક પૈસો પણ આપીશ નહિ. ભણશે ગણશે નહિ અને આખલાની માફક રઝળ્યા કરશે એટલે લોકો કહેશે કે તમારો ભાઈ આવો છે અને તમારો ભાઈ તેવો છે. આ હું કોઈપણ રીતે સહન કરીશ નહિ."

"જમીનદારીના જે પૈસા તમારા હાથમાં છે એમાંથી મને એક પાઈ પણ મળી શકશે નહિ એ તો હું જાણું છું મોટાભાઈ." સૂધાવ્રત અભિમાનથી બોલ્યો. "એ વાત તો મારા મનમાંથી ક્યારનીય કાઢી નાખી છે. હવે મતલબ એ છે કે......"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"જા, તું તારે તારી મરજી પડે એમ કર." ક્રોધથી એકદમ ઉભા થઈ જઈ દેવવ્રત બોલ્યો. "ભાઈ તો શત્રુ જ હોય એ તો જગજૂની વાત છે."

આ વાતને આટલે સુધી લઈ જઈને તે ત્યાં વધુ વાર ઉભો રહ્યો નહિ પણ એકદમ મહાલક્ષ્મીના ઓરડા પાસે આવીને મોટેથી બોલવા લાગ્યો:—

"આ તમારો લાડકવાયો દિકરો ભણુવા માગતો નથી મા. આપણુા વંશનું નામ ડુબાડવા બેઠો હોય એમ લાગે છે મા. જો એમ કરશે, કૉલેજમાં પાછો દાખલ થશે નહિ તો હું એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકીશ, આ ઘરમાં એ રહેશે તો ચાલશે નહિ, મારો ભાઈ મૂર્ખ રહે અને પાંચ માણુસ જતા આવતા હસે એ મારાથી જરાકે સહન થઈ શકશે નહિ. એ મારૂં કહ્યું નહિ માને તો અમારા બે જણામાંથી એકને તો આ ઘરમાંથી બહાર ચાલ્યા જવું જ પડશે. તમે વિચાર કરી જોજો. આ મારો છેલ્લો અભિપ્રાય છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૪ :

આરસ્માન માને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ભાન ભૂલી જઈ ને પોતાના મનમાં આવ્યું તે કહી નાખ્યું પણ પાછળથી એ સંબંધી શાંત ચિત્તે વિચાર કરતાં દેવવ્રતને પસ્તાવાનો પાર રહ્યો નહિ. ક્ષણભર તો એ વિચાર આવતાં એ પત્થરની મૂર્તિની જેમ અસ્થિર થઈને ઉભો રહીને નિસાસો નાખી ધીમા ધીમા પગલે ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો. પોતાના મોઢેમોઢ આમ કહેવાની કોઈ હિંમત કરી શકશે એનો મહાલક્ષ્મીને સ્વપ્નમાં ય કદીયે ખ્યાલ પણ આવ્યો ન હતો; એથી જ એ સખ્તમાં સખ્ત, અસહ્ય અને કડવા શબ્દ પ્રહારથી સ્તંભિત – વિસ્મયથી અવાક્ થઈને એની સામે ટગર ટગર જોતી બેસી રહી હતી, પૂત્રના એ શબ્દપ્રહારનો યોગ્ય ઉત્તર આપવાને પોતે ખૂબ જ તલપાપડ થઇ રહી હતી અને ભારે જોરથી એની છાતી અત્યંત થડકી રહી હતી છતાંય એ અસીમ ધૈર્ય બળથી અટકી જઈને રૂંધાયેલા શ્વાસે કેવળ તગતગતી આંખે એની સામે જોઈ રહી હતી.

મહાલક્ષ્મી ઉપરાંત બીજો એક જણ પણ દેવવ્રતની વાત સાંભળીને થંભી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો. એ બીજો જણ અન્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ નહિ પણ સૂધાવ્રત જ હતો. આ પ્રમાણે પોતાને આટલો બધો અન્યાય સહન કરવો પડશે, પોતાનો જ મોટોભાઈ આટલી ભારે શત્રુતા કરશે અને એ આટલું બધું બોલશે એવી એણે કદીયે આશા રાખી નહોતી. શાંતચિત્ત થઈને દેવવ્રત પાછો પોતાની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો ત્યારે ય સૂધાવ્રત જરા કે હાલ્યા ચાલ્યા વગર સુકાયેલા ઝાડની જેમ નિશ્ચયભાવે ઉભો રહ્યો. આથી આઘે ખસી જવાનું કે ભાઈને પ્રત્યુત્તરમાં એક અક્ષર પણ કહેવાનું એ જરાકે સાહસ કરી શક્યો નહિ.

આમ એકાએક અત્યારે જ પોતાના ભાઈનો ભેટો થવાની દેવવ્રતે આશા રાખી નહોતી. કામકાજમાં ય આજે એ કંઈ થોડો કંટાળી ગયો નહોતો. પાણી મંગાવીને ત્યાં ઉભા ઉભા ચાર પાંચ ઘુંટડા પી લઈ ભયંકર ગુન્હેગારની જેમ શરમાઈ જઈને માથું નીચું કરી એકદમ આવો ખસી ગયો.

ઉંડો નિસાસો નાખીને સૂધાવ્રત જ્યારે માથું ઉંચુ કરીને જોયું ત્યારે દેવવ્રત ત્યાંથી ઘણો જ દૂર ચાલ્યો ગયો હતો. ડોક ફેરવીને એણે એકવાર મહાલક્ષ્મીના ઓરડા તરફ નજર નાખી. એ ઉભો હતો ત્યાંથી એ કંઈ જોઈ શકે એવી જરા કે સંભાવના નહોતી. ધ્રૂજતા પગલે સામી બાજુએ જવાને એણે પગ ઉપાડ્યા પણ બીજી જ ક્ષણે કોણ જાણે શું વિચાર આવ્યો કે એ માથું હલાવી ભારે પગલે સીડી ઉતરીને નીચે ચાલ્યો ગયો.

એ દિવસે જમવાના સમયે બન્ને ભાઈઓમાંથી એક જણને પણ આવેલો ન જોઈને મહાલક્ષ્મીને ચિંતા થઈ. થોડીકવાર અંદરના બધાય ઓરડામાં તપાસ કરી જોઈ છતાંય કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ એટલે એણે ચાકરડીને બોલાવીને કચેરી તેમ જ બેઠકમાં ખબર કહેવરાવ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ત્યાં તો કોઈ નથી મા." દાસીએ જલ્દી જલ્દી જઈને પાછા આવી કહ્યું. "પણ એક જણે એમ કહ્યું કે મોટા બાબુ ઉતાવળે ઉતાવળે ગાડી જોડાવીને બહાર ગયા છે. નાના બાબુ ક્યાં ગયા છે એની તો કોઈ ને કંઈ ખબર નથી."

"તું જ પાછી એક વાર જા અને પુછી આવ કે મોટાબાબુ જે ગાડીમાં બેસીને બહાર ગયા છે તે ગાડી પાછી આવી છે કે નહિ." મહાલક્ષ્મીએ દાસીને પુત્રોની તપાસ કરવાને પાછી મોકલતાં કહ્યું: "વળી પંડ્યાને સુધાની કોલેજે જવાનું કહી આવ. એ કોલેજમાં જ ગયો હશે."

મહાલક્ષ્મીએ આમ કહ્યું પરંતુ ખાધા પીધા વગર સુધાવ્રત કોલેજ ચાલ્યો જાય એ વાત એને જરાકે માનવામાં આવી નહિ. નાના પ્રકારની ચિંતા એના સદા શંકાકૂલિત ચિત્તને સંદેહ હિંડોળે ડોલાવવા લાગી. એકાદ વિશ્વવ્યાપી વિરાટ અંધકારે ક્ષણભરમાં એના વિષાદપૂર્ણ મગજ અને હૃદયને અધિક વિષાદાચ્છન્ન કરી નાખ્યું. બહારથી જોતાં સામાન્ય મૂખની મલિનતા સિવાય વિશેષ કોઈપણ વૈલક્ષણ્ય નજરે પડયું નહિ.

"ગાડી હજી પાછી ફરી નથી, મા." દાસીએ પાછા ફરીને ખબર આપ્યા. "મહેતાજીએ કહેવરાવ્યું છે કે તેમણે નાના બાબુની તપાસ કરવા માણસ મોકલેલ છે એટલે પંડ્યાને હવે મોકલવાની જરૂર નથી."

આ બધી વાતની સૂહાસિનીને ખબર પડી; એટલે સાસુની નજીક આવીને એ બબડાટ કરવા લાગી:—

"આ બધા શા માટે ઝઘડે છે એની તો મને ખબર પડતી નથી. આ ઘરમાં જ આ બધું શોભે। દુનિયામાં બીજે ક્યાંય આમ કરતા કોઈ ને જોયા નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આટલું બોલ્યા પછી સાસુ પાસેથી કોઈપણ પ્રત્યુત્તર મેળવવાની આશાથી એ ચૂપ ઉભી રહી. મહાલક્ષ્મી પાસેથી કોઈપણ પ્રકારનો પ્રત્યુત્તર એને મળ્યો નહિ. ઓરડાનું બારણું ઝાલીને જેમ એ ગૂપચૂપ ઉભી હતી એમની એમ જ એ ઉભી રહી.

"એક સારો થાય તો બીજાને શું?" સુહાસિની પાછી બડબડવા લાગી. "એક જણ ભણવું ગણવું છોડી દે એમાં તમારે શું? અભ્યાસ કંઈ છોડી દેવાય નહિ; અત્યાર સુધી કેટલો ખર્ચો કર્યો છે? એ પોતાના મોટાભાઈનું કહ્યું નહિ કરે તો એમને ઘર છોડી ચાલ્યા જવાનું ન કહે તો બીજું શું કહે?"

મહાલક્ષ્મી તો ઉદાસ ભાવે પોતાની પૂત્રવધુના મોં સામે જોતી ઉભી રહી. "મારા છોકરાઓ માટે તું કંઈ ન બોલ." એમ કહેવાની એને ઈચ્છા થઈ પણ બીજી જ ક્ષણે જળજળીયા થઈ રહેલી આંખો છૂપાવવાને એણે પોતાનું માથું નીચું કરી નાખ્યું.

"એ મોટા છે એટલે જ એમ બોલ્યા છે એ સિવાય હું બીજું ક્યાં કંઈ કહું છું." સુહાસિની પાછી બોલવા લાગી. "આટલું સામાન્ય બોલી એમાં શું થયું? એ તો ભાઈ જ એવા છે કે ગુસ્સે થઈને પોતે ઘર છોડી ગયા. વડિલનું કહેવું તો માનવું જ જોઈએ ને. આ તો વડિલનું બોલવું માનતા ભાઈનું જાણે બધું બગડી જતું હતું એમને? મોટાની તો જાણે કંઈ ગણતરી જ નથી?"

મહાલક્ષ્મી ફરીને ફાટી આંખે વહુ સામે જોઈ રહી. ક્ષણભર એમ ઉભા રહ્યા પછી એ ત્યાંથી ધીમા પગલે ખસીને પોતાના ઓરડા તરફ ચાલી ગઈ.

"ક્યાંથી સહન થાય?" સુહાસિની સહેજ હસીને બોલી. "જેવું હોય એવું તો કહેવાય જ ને?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ શબ્દો પણ મહાલક્ષ્મીના કાને સંભળાયા પરંતુ એનો ઉત્તર આપવો એને ઠીક લાગ્યો નહિ, જાણે પોતે કંઈ સાંભળ્યું જ નથી એવો ભાવ કરી ભારે પગલે પોતાના ઓરડામાં દાખલ થઈ એણે બારણું બંધ કરી દીધું.

"જોયું ને ક્ષેન્તિ, કેટલી અક્કલ છે?" ગળું ફાટી જાય એવા મોટા અવાજે સૂહાસિની પાછી બોલવા લાગી. "છોકરાંઓના ઝઘડાથી બળીજળીને તો અપવાસ કરે છે અને પાછા જાણીબુઝીને ઓરડાના કમાડ બંધ કરી દે છે. જાણે કોઈ દિવસ કોઈની સાથે સંબંધ જ ન હોય! અમારા પોતાના માટે કંઈ કહેતા નથી. એમના દિકરાના ભલા માટે કહીએ છીએ છતાંયે જોને કેટલી અક્કલ એ રાખે છે! ભલેને એ એમ કરે, એમાં અમારૂં શું બગડવાનું છે?"

મહાથક્ષ્મી થોડીવાર પછી દુઃખનો ઘૂંટડો ગળે ઉતારીને પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નિકળી સૂહાસિની પાસે આવી અને બોલીઃ—

"તમે પણ હજી કંઈ ખાધું નથી વહુ? મને તો એની ખબર નથી."

"શા માટે ખબર રાખવી પડે! પારકી દિકરીનું, અને તેય વળી ઓરમાન દિકરાની વહુનું તે કોને દુઃખ હોય? ભલે ન હોય, તમારા દિકરાનું મોઢું આડું આવે છે નહિ તો જન્મારેય હું તમારી આવી ખુશામદ કરૂં કે?"

જવાબ આપવાથી વાત વધી પડશે અને પરિણામ કંઈ આવશે નહિ એમ જાણી મહાલક્ષ્મી ધીમા પગલે રસોડા તરફ ચાલી ગઈ.

દુષ્ટનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે જ્યારે પોતે ગુસ્સે હોય છે ત્યારે જેને તે પોતાના દુશ્મન માની બેઠા હોય છે એના અતિશય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારા કામને પણ એ હિંસાની નજરે જ જુએ છે. અંતરનો એ વેરભાવ મોઢા સુધી આવીને જો અટકી જાય છે તો તો સારું થાય છે પણ એમ કદી બનતું નથી. જે કામ પોતે કરી શકતો નથી એ કાર્ય જો બીજાના હાથે અનાયાસે સંપૂર્ણ થયેલું એ જુએ છે તો એ પોતે તો બળીજળી જાય છે, પણ સાથે સાથે બીજા ઘણાને બાળી નાખે છે. સુહાસિનીના અંતરમાં આ પ્રકારનો વેરભાવ હતો.

"ઉભા રહો, ઉભા રહો, મારેય હાથપગ છે." સુહાસિની ઉશ્કેરાઈને બોલી. "ઓરમાન સાસુની અક્કલ ગુમ થઈ ગઈ એટલે શું મારાથી મરી જવાશે?"

આ એક અત્યંત સામાન્ય અને હસીને ઉડાડી દેવા જેવી વાત હતી છતાંય આજે એ ઝેર જેવી લાગી. સહનશીલ સ્વભાવવાળી મહાલક્ષ્મીને એથી ભારે દુઃખ થયું. કેટલાય વખતથી આવી વાત એ હસતું મોઢું રાખીને સહન કરતી હતી પણ આજે એનાથી આ વાત સહન થઈ શકી નહિ. શોક ચિંતાગ્રસ્ત પ્રાણથી આ વ્યથાનો ઘા સહન થયો નહિ એટલે પાછા આવીને ઉભા રહી એણે ઉત્તર આપ્યો.

"જો મને ખબર હોત તો આટલી બૂમ મારીને બોલાવવાની જરૂર શી હતી?"

બાકીની વાતને પોતાના અંતરમાં દાબી રાખીને મર્માન્તિક વેદનાથી પોતાના ઓરડામાં પાછા ફરીને મહાલક્ષ્મીએ બારણા બંધ કરી દીધા. પોતાની નજર સામે જ યુદ્ધમાં આતતાયીને આમ ફરીને ચાલી જતી જોઈને અને નકામા બરાડા પાડવાથી પોતાના જ શરીર પર માઠી અસર થશે એમ સમજીને સુહાસિની જાણે પોતાના વજનની દુનિયાના લોકોને ખબર પાડતી હોય તેમ જોરથી પગ પછાડતી પછાડતી રસોડા તરફ ચાલી ગઈ.

× × ×

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"સૂધે. સૂધે, જો તો આ કેવા છે?" સાંજે દેવવ્રત એક હાથમાં એક ફૂટબોલ અને બીજા હાથમાં એક સારંગીની પેટી લઈ આંગણામાં દાખલ થતાં થતાં મોટેથી બોલ્યો. "મહેતાજીને કંઈ ગમ જ પડતી નથી. એ કહેતા હતા કે આના બહુ પૈસા પડે છે. પસંદ પડેલી ચીજના લેવા જતા એકાદ બે રૂપિયા વધુ આપવા પડે એમાં શી નવાઈ? એમાં વળી ટેંટેં પેંપેં કરવું તે કંઈ કામ આવે?"

આટલું બોલી તે પોતાની રસિકતાથી ખૂબ પ્રફુલ્લિત થઈ ખડખડ હસી પડયો.

સુહાસિનીથી આ સહન થઈ શકયું નહિ.

"મરે રે મરે, મોટા ભાઈના કેટલા આદર થાય છે." સુહાસિની પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નિકળી બોલી.

"ખબરદાર. જો બધીય વાતમાં મોઢે આવ્યું તે બોલી તો?" દેવવ્રત ગુસ્સે થઈને બોલ્યો. "સુધાએ તારા બાપનું કંઈ ખાધું પીધું નથી એ ધ્યાનમાં રાખ."

"બહુ સારૂ, બહુ સારૂ." સુહાસિની પણ ઉશ્કેરાઈ જઈને બોલી. "જોયા તમારા ભાઈ! ઘરમાંથી શા માટે બહાર ચાલ્યા ગયા? પગેપડીને એમને ઘેર લાવજો ત્યારે."

'આ બધું તું શું બોલે છે?" વિસ્મય-આકુલિત કંઠે દેવવ્રત બોલ્યો. "કોણે પગ બહાર કાઢયો છે? અને કોને પગે પડીને ઘરે લાવવો પડશે?"

"બીજાને તો કોને? તમારા સર્વગુણ સંપન્ન ભાઈને!" મોંઢું વાંકુ કરીને સુહાસિનીએ કહ્યું." તમારા ભાઈથી તમારા મોઢાંના બે શબ્દો પણ સંભળાઈ શકાય નહિ. એ તો ઘર છોડીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાલ્યા ગયા છે. એ તો સાચું કહ્યું છે કે ભાઈના જેવો બીજો કોઈ દુશ્મન નથી. સારૂં કહ્યું માન્યું નહિ અને હવે ઠોકર આધીને ?"

"શું કહે છે? સૂવો ઘર તજીને ચાલ્યો ગયો છે? " ઉત્તરોત્તર અધિકતર વિસ્મિત થઈને દેવવ્રતે પૂછયું.

"જુઓ, ભાઈના શોકથી મૂર્ચ્છિત ન થતાં!" મોં મચકાવી સુહાસિની પાછી બોલી. "આહા હા! માથા પર છત્રધારીને જાણે ભાઈ આટલા દિવસ રક્ષણ કરતા હતા-આ તો આજે ચાલ્યા ગયા છે એટલે શું નું શું થઈ જશે.!"

"દૂર ખસ કંકાસણી!" હાથમાં ઝાલેલો કુટબોલ જોરથી પત્નીની સામે ફેંકી દેવવ્રત દાંત કચકચાવી બોલ્યો. "કેવા હલકા કૂળની તું છોકરી છે? ભાઈ માટે ભાઈના હૃદયમાં શું થાય એ તું ક્યાંથી સમજી શકે?"

સુહાસિનીએ કુટબોલ વાગવાથી અને પતિના આવા બોલ સાંભળીને મોટેથી રડારોળ કરી મૂકી. આ સાંભળીને એકાએક ગભરાઈ જઈને ઓરડાનું બારણું ખોલી નાખી બહાર આવતા આવતા મહાલક્ષ્મીએ બૂમ મારી:—

"દેવૂ!"

"હવે લાલ આંખ કરવાનું ચાલશે નહિ મા." દેવવ્રત જરા કે શાંત પડ્યા સિવાય બોલ્યો. "એક જણને ઘરમાંથી વિદાય કરીને નિશ્ચિંત થઈ રહેવું હતું તો મને કહ્યું હોત તો હું જ વિદાય ન થઈ જાત?"

આટલું બોલી તે ક્રોધ અને ઉદ્વેગથી હમહમતો પોતાના ઓરડા તરફ ચાલ્યો ગયો પણ પાછો બીજી જ ક્ષણે પાછા ફરીને આવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓરમાન માના મેં સામે મૂઠી વાળેલો હાથ ઉલાળતો ઉલાળતો બોલ્યો :—

"સુધાને માટે અમારૂં અંતઃકરણ કેટલું બળી જળી રહ્યું છે એનો તમારા જેવા કમ અક્કલને ક્યાંથી ખ્યાલ આવી શકે? પરંતુ ધ્યાનમાં રાખજો કે દેવૂ એવા બાપનો દિકરો નથી કે તે પગમાં ખૂંચતાં કાંટાના જેવા શત્રુનો જરા કે વિચાર કર્યા વગર રહે નહિ. બહુ સારૂં થયું! આપદા ગઈ!"

મહાલક્ષ્મીના મોંમાંથી ઉત્તરનો એક અક્ષર પણ નિકળ્યો નહિ. પરંતુ એના અંતઃકરણને વલોવી રહેલા ઉંડા ભાવો એના મોં ઉપર સ્પષ્ટ તરવરી રહ્યા હતા. ઉંડો નિસાસો નાખીને બીજી બાજુ મોં ફેરવી એ ઉભી રહી.

"બાયડીને મારી નાખવાની બહાદુરી બતાવતા હતા ને?" સૂહાસિની ઊશ્કેરાઈને મોટા અવાજે બોલી. "હું સમજુ છું, બધુંય સમજુ છું, પણ મારે શું? હું તો પારકી જણી છું ને? તમને બધાને હું નડતી હોઉં તો મારી નાખો, ખૂન કરો! હું પણ આ બધી આપદામાંથી બચી જઈશ, સમજ્યાને?"

દેવવ્રતે પત્નીના બોલવા પ્રત્યે જરાકે ધ્યાન આપ્યું નહિ.

"ખાધા પીધા વગર માણસનું માથું ઠેકાણે તે રહેતું હશે? કેમ કંઈ બોલતા નથી મા?" દેવવ્રત મહાલક્ષ્મીને સંબોધીને બોલ્યો. "આખાય દિવસનો અપવાસ છે અને વળી અત્યારે આ બધો ઉત્પાત થયો જે થયું તે ખરૂં, આજે તો બધાયને એકાદશી જ થઈ!"

મામલો સમજી જઈને મહાલક્ષ્મી ત્યાંથી ગૂપચૂપ ચાલી ગઈ.

ઘરમાં પાળેલી બિલાડી દેવવ્રતના ઓરડામાં ઉંઘતી પડી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેવવ્રત ઓરડામાં આવ્યો એટલે એ જાગીને એના પગ પાસે આવી ઉભી રહી.

"જે આપદા આવે એ સ્થિર ભાવે સહન કરી લેવામાં જ સુખ છે. આખોય દિવસ એક ટીપું પાણી યે મેં મોઢામાં નથી નાખ્યું તેમ તારે પણ બન્યું છે ને?" જોરથી બિલાડીને પગવતી આઘી ખસેડતાં ખસેડતાં દેવવ્રત બોલ્યો. "માણસ જ્યાં શાંતિ-સૂખથી રહી શકે નહિ ત્યાં તું જાનવર અડ્ડો જમાવીને બેસી શકે એવી આશા તેં રાખી કેમ?"

મહાલક્ષ્મીએ આવીને ખાવાનું લાવી પુત્રની સામે મુક્યું.

"આ, આખોય દિવસ ખાધું ન હોવાથી મારૂં તો ગળું સુકાઈ ગયું છે, શરબત ન લાવ્યા મા?" દેવવ્રત ઉત્સાહમાં આવી જઈ બોલ્યો. "કંઈ નહિ મા! આ શું માખણ લાવ્યા છો! ભાત સાથે વળી માખણ ખવાતું હશે. ઓહ! સમજ્યો! આનું નામ તે શત્રૂતા! આ માખણ આપીને મને એમ કહેવા માગો છો કે નાના ભાઈને શોધીને લાવ્યા પછી મારા માટે ખાવા બેસવું ઉચિત છે. એ શું મારી જવાબદારી છે? એ ચાલ્યો શા માટે ગયો? આટલો બધો ગુસ્સો ચઢતો હોય તો એકવાર જાતે જ તપાસ કરી આવવી હતી ને?"

મહાલક્ષ્મીએ પુત્રને પ્રત્યુત્તરમાં એક પણ શબ્દ કહ્યો નહિ; પણ વિષાદમયી પ્રતિમાની જેમ સામે જ એ ગૂપચૂપ ઊભી રહી.

"આમ મોઢું ચઢાવીને સામા શું ઉભા રહો છો બાપુ?" સૂહાસિની આવીને તાડુકીને સાસુને સંબોધીને બોલી: "જમવા વખતે ય આમ ચાર આંખ કરીને જોતાં અમે તો કોઈને જોયા નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેવવ્રત એકદમ પાણીનો ગ્લાસ લઈને ઉભો થઈ ગયો.

"હું જાઉં છું ભાઈ! હું આઘી ખસી જાઉં છું, ઉઠતો નહિ દેવૂ, મારા માથાના સોગંદ છે." મહાલક્ષ્મી ખૂબ વ્યસ્ત ભાવે બોલી.

"આ બોલવાનો અર્થ શું છે મા?" જોરથી થાળીને ઠેલો મારીને ઉંધી વાળી દઇ દેવવ્રત બોલ્યો. "એ તમારો પેટનો પુત્ર નથી? તમે એનાં મા નથી? આજે આખોય દિવસ કંઈ પણ ખાધા-પીધા વગર મારો ભાઇ ક્યાંય ચાલ્યો ગયો છે અને હું અહિં સ્વચ્છન્દે ખાવા બેસું?"

"શું કરીએ ભાઈ?" નિસાસો નાખી મહાલક્ષ્મી બોલી. "તપાસ નથી કરી એવું તો કંઇ નથી. વળી તારૂં શરીર સારૂં રાખીશ તો એની તું વધુ તપાસ કરી શકીશ."

'એ તો તમે કહી શકો મા" દેવવ્રત દાંત કચકચાવીને બોલ્યો. "પેટનો દીકરો છે છતાં ય તમને કંઈ થતું નહિ હોય-મારી એવી વાત નથી. હંમેશાં છાતી પર રાખીને મેં એને માણસ બનાવ્યો છે."

"માએ આજે કંઈ પણ ફરાળ પણ કર્યું નથી, મોટાભાઈ!" ઘરની કામ કરનારી એક ચાકરડી વચ્ચે બોલી.

"ક્યાંથી કરે?" દેવવ્રત બોલ્યો. "પણ મા તમને કંઇ અક્કલ છે કે નહિ? હું ગુસ્સાથી કહેતો નથી પણ મા તમારા દીકરાને આવી વાતો કહ્યા વગર શાંતિ વળતી નહોતી કે?"

મહાલક્ષ્મી ત્યાંથી ધીમા પગલે જવા લાગી, ત્યાં દેવવ્રતે ગળું ફાટી જાય એવા અવાજે બૂમ મારી:—

"મા!"

"વળી શું છે ભાઈ?" પાછા વળીને ઉભા રહી મહાલક્ષ્મી-એ પૂછ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આમ ગુસ્સો કરો એ સારૂં છે કે?" આંખમાં જળજળીયાં લાવી દેવવ્રત બોલ્યો. "મારૂં બીજું છે કોણ? એકનો એક ભાઈ હતો, બળ્યા જળ્યા પેટની એક બે વાત કહેવાની હોત તો એને સંભળાવત, હવે હું કોને કહીશ? અને કોણ સાંભળશે?"

"થોડુંક ખાઈ લેને, દેવુ!" મહાલક્ષ્મીએ દયામણું મોં કરીને કહ્યું.

વ્યાકુળ દ્રષ્ટિએ દેવવ્રત ઓરમાન માના મોઢા સામું જોઈ રહ્યો એની આંખમાંથી અસ્ખલિત પ્રવાહે આંસુ વહી રહ્યા હતા.

"કેમ કરી હું ખાઉં મા?" વેદના કમ્પિત કંઠે દેવવ્રત બોલ્યો. "મોઢામાં એક કોળિયો જતો નથી."

"આટલો વ્યાકુળ શા માટે થાય છે ભાઈ!" મહાલક્ષ્મીએ મોઢું ફેરવી ભારે અવાજે કહ્યું: "એ તો મજામાં હશે, એની..."

"હશે! મજામાં હશે! તમને ક્યાંથી ખબર મળ્યા?" દેવવ્રત મહાલક્ષ્મીને વધુ બોલતા અટકાવીને ઉશ્કેરાયેલા અવાજે બોલ્યો. "સત્યવાદી જગત – ધાત્રી મા મારી! કહો, કહો, ફરી એક વાર કહો એ મજામાં છે! કોઈ આપદા એને સ્પર્શ કરી શકશે નહિ એનો હું નાસ્તિક હોવા છતાંય વિશ્વાસ કરૂં છું."

આટલું બોલીને એ મહાલક્ષ્મીના ચરણમાં લોટી પડ્યો મહાલક્ષ્મીએ સ્નેહપૂર્વક એને છાતી સરસો ચાંપી લીધો.

"મરેરે મરે, આ બધા ઢોંગ તો જુઓ!" સુહાસિની નાકનું ટેરવું ઉંચું ચઢાવીને બોલી.

પરંતુ આ શબ્દો એ માતૃવાત્સલ્યના વેગને અવરોધી શક્યા નહિ. નદીના નીચાણ પ્રદેશમાં વહેતા વેગવાન જળ પ્રવાહની જેમ આ સ્નેહધારા કોણ જાણે ક્યાં એક અજાણ્યા પ્રદેશમાં વહી રહી હતી. જગતના કલુષભર્યા શ્લેષને ત્યાં જરાકે સ્થાન ન હતું!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૫ :

વૃદ્ધ જમિનદાર જીવનચંદ્રરાય આજે લાઠીબાજોની પરીક્ષા કરવા બેઠા હતા. આજે વળી દશ લાઠીબાજોની નવી ભરતી પણ થવાની હતી. સરદાર હિમૂ, કેદાર અને રહિમબક્સ વિગેરે સેંકડો અરજદાર લાઠીબાજો પાકા ખેલાડી તરીકેની નામના મેળવવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. પહેલા દાવમાં ત્રણ જણે જ્યારે હોંકારો મારી લાઠીઓ ઉગામી ત્યારે વિજળીના ઝબકારાની જેવી તેમની ક્ષિપ્રગતિ જોઈને અરજદારોમાંથી એક પણ સામી છાતીએ હિંમત ધરીને સામે આવવાને આગળ વધી શક્યો નહિ. એ પછી એક બે જણા મહા મહેનતે પોતાના ચંચળ ચિત્તને સંયત કરી, જમીનને નમી, એની ચપટી ધૂળ લઈ માથે ચઢાવીને આગળ આવ્યા પણ હિમૂનો હાથ ઉગામતા જ તેમનું સાહસ પાણી પાણી થઈ ગયું. કોઈને પોતાના બળનો જરાકે વિશ્વાસ રહ્યો નહિ.

લીલા દાદાની પાછળ બેસીને આ લાઠીબાજીનો તમાસો જોઈ રહી હતી.

" શાબાશ હિમૂ, આજે તને હું એક શેર આટો બક્ષીસ દઈશ. " ઉત્ફુલ્લ અંતરે તાળી પાડતા પાડતા લીલા બોલી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આટો તો હંમેશાં મળે છે, આજે હું એ લઈશ નહિ." હિમૂ સહેજ હસીને બોલ્યો.

"સાંભળે છે કે બેટા, એ આજે આટો લેશે નહિ,' વૃદ્ધ જમિનદાર હસતા હસતા બોલ્યા. "હવે શું આપીશ કહે તો?"

"એ આટો ન લે તો હું બીજું શું આપી શકું?" લીલા મોઢું ફેરવીને બોલી.

"એ હું કંઈ ન જાણું." હિમૂ પાછો હસતો હસતો બોલ્યો. "આજે બ્હેન બા પાસેથી હું જરૂર ઈનામ બક્ષિસ લઈશ."

"હવે શું કરીશ લીલા?" જીવનબાબુએ હસતા હસતા પૂછ્યું,

"બહુ સારૂ." થોડીક વાર ભારે મોં રાખીને બેસી રહ્યા પછી લીલા બોલી. "મારા ગળાનો હાર કાઢીને હું આપી દઈશ."

"ભલે એ આપજે. તારે આ હાર બદલાવવો છે ને?" વૃદ્ધે પૌત્રીની મજાક કરી.

"જાઓ, ત્યારે હું કંઈ દઈશ નહિ." ગુસ્સાથી મોઢું ફેરવી લીલા બોલી.

"સરદાર હિમૂને જે હરાવી શકશે એને બસે રૂપિયા રોકડા અને મારી પૌત્રીના ગળાનો હાર ઈનામમાં આવશે. કોણ તૈયાર થયા છે?" વૃદ્ધ જમીનદારે મોટા અવાજે જાહેર કર્યું.

અખાડાની એક બાજુ ઉભા રહીને એક યુવક તમાશો જોઈ રહ્યો હતો. વૃદ્ધ જમિનદારની જાહેરાત સાંભળીને તે ધીમા પગલે આગળ આવ્યો.

"ક્યાં મરવા આવે છે? પાછો ફર." એ યુવકની સામે જોઈ હિમૂ તિરસ્કાર ભર્યા અવાજે બોલ્યો.

યુવકે ઉત્તર આપ્યો નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આ છોકરાની સાથે લાઠીબાજીમાં ઉતરૂં કે બાબુ?" વૃદ્ધ જમીનદારને સંબોધીને હિમૂ બોલ્યો.

"જોઈ લે હિમૂનું જોર, શા માટે નકામો મરવા જાય છે?" વૃદ્ધ જમિનદારે એ યુવકને કહ્યું.

"સાતપૂરના જમિનદારનો દાગીનો બીજાના હાથમાં દઈ દેવો પડશે એનો શું ભય લાગે છે?" યુવક ઉશ્કેરાઈ જઈને બોલ્યો. "જો એમ હોય તો હું આ પાછો ફરી જાઉં છું."

વિસ્મયથી અવાક્ થઈ જીવનબાબુ થોડી વાર તો એ યુવકના મોઢા સામું જોઈ રહ્યા.

"આ રીતે મારી સામા ઉભા રહીને આજ પર્યન્ત બોલવાની કોઈએ હિંમત કરી નથી. એથી જેટલો ક્રોધ ચઢવો ઉચિત છે એટલો ચઢ્યો નથી એ તું બરોબર સમજ્યો હોય એમ લાગતું નથી. ત્હારી ઉંમર બહુ જ નાની છે, જા પાછો ચાલ્યો જા." વૃદ્ધ જમિનદારે ગંભીર કંઠે કહ્યું.

"જેવો હુકમ." યુવક હસીને બોલ્યો. "પણ ઈનામ તો મારૂં છે. મને એ આપી દો એટલે હું ચાલ્યો જાઉં."

"ઈનામ લેવું એટલું સહેલું નથી." હિમૂએ દાંત કચકચાવી કહ્યું. "જોરવાળો હો તો ચાલ મારી સામે આવી જા."

જોત જોતામાં બન્ને લાઠીઓ ઉગામીને સામસામા ઉભા રહ્યા. પહેલી જ એક બે ચોટથી હિમૂ સમજી ગયો કે મોઢેથી જેટલી અવજ્ઞા કરી છે એટલી ભારે જવાબદારી તો હવે કામ કરીને માન રાખવાની છે. એક બે ચોટ પડતાં જ એ સાવધાન થઈ ગયો હતો પરંતુ એની એ સાવધાની લાંબો વખત કાર્યકારી થઈ નહિ. એના હજારો યત્નો અને તર્કોને હઠાવી દઈને એ યુવકની લાઠી એની પીઠ પર આવીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડી. લીલા પૂર્ણ ઉત્સાહમાં આવીને જોરથી તાળીઓ પાડવા લાગી.

વૃદ્ધ દાદાનો હુકમ થતાં જ લીલાએ પોતાના ગળામાં પહેરેલો હાર કાઢી દઈને એ યુવકને ઈનામમાં આપી દીધો.

"જ્યાં સુધી અમને હરાવ્યા નથી ત્યાં સુધી એ હાર આ યુવકને આપી શકાશે નહિ." કેદાર અને રહિમ વૃદ્ધ જમિનદારની અતિશય નજીક આવીને એકી સાથે બોલ્યા. "અમે એ હારને આમ જતો કરીશું નહિ, કોઈ પણ રીતે અમે એ હાર એની પાસેથી લઈ લેશું."

"એમ નહિ બની શકે કેદાર!" જીવનબાબુએ ગરમ થઈને કહ્યુ. "શું તું અમારૂં નામ ડુબાડવા માગે છે રહિમ?"

"જી હજૂર" માથું નીચું નમાવીને સલામ કરી કેદાર બોલ્યો. "અમે હોવા છતાંય જો એ ઈનામ લઈ જાય તો અમારે મરવા જેવું થાય. લોકો કહેશે કે સાતપૂરના લાઠાબાજો મરી ગયા છે. ના, ના, એમ અમે કોઈ રીતે થવા દઈશું નહિ."

"ત્યારે તમે ત્રણે જણા આવી જાઓ." હસીને યુવક વચ્ચે બોલ્યો. "હિંમત હોય તો આવી જાઓ, તમને કોણ રોકે છે?"

"આવો અન્યાય કરશો નહિ બાબુ" અંતઃપૂરમાંથી એક દાસીએ આવીને જીવનબાબુને ઉદ્દેશીને બોલી. "એમ કરવાનું વહુ-રાણીને ગમતું નથી, અને એમણે કહેવરાવ્યું છે કે આપણે પરીક્ષા કરવા બેઠા છીએ. નહિ કે માણસને મારી નંખાવવા."

વૃદ્ધના ઉજ્જવળ ચક્ષુ એકાએક ચમકી ઉઠ્યા.

"બરોબર છે." વૃદ્ધે ગર્વપૂર્વક કહ્યું. "મારી હાજરીમાં આવો ભારે અન્યાય થાય એ હું કદીયે સહન કરી શકીશ નહિ. જા કેદાર, આઘો ખસી જા રહિમ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બીજાની શક્તિ બરાબર જાણ્યા વગર જો અનર્થક દયા કરવામાં આવે તો ઘણી વખત એ તો એને દયા ન ગણતા અપમાન જ ગણશે." યુવક હસીને બોલ્યો. "લાઠીબાજીનો પરચો આપવાને તૈયાર થયેલાને આમ નિરાશ કરવા એ ઠીક નથી, પછી તો આપની જેવી મરજી."

"તું શું કહેવા માગે છે એ મારા સમજવામાં આવતું નથી." વૃધ્ધે મૃદુ સ્વરે કહ્યું. "તારી ઇચ્છા હોય તો ભલે મેદાનમાં ઉતર."

"બાપુ!" પડદા પાછળથી કોઈ કમનીય કંઠે બોલ્યું.

"મરવા દોને એમને!" વૃધ્ધે ચંચળ થઈ કહ્યું. "એમને જોરથી પકડી રખાય તેમ નથી!"

"પરંતુ." પાછો કાતર કંઠે શબ્દ તરંગ વહેતો આવ્યો.

"વૃથા યત્ન છે." વૃધ્ધે માથું હલાવી કહ્યું.

"આપ રાજા છો. આપની નજર સામે તો બધાય સરખા છે." પડદા પાછળથી પાછા શબ્દ સંભળાયા. "જાનથી મારી નખાવવાથી આપનો ઉદ્દેશ્ય ફળીભૂત થઈ શકશે નહિ."

"હું બધું ય સમજુ છું પરંતુ એમના ભાગ્ય એમને એમ કરવા દે છે." વૃદ્ધ હસવાનો યત્ન કરી બોલ્યા. "જે થવાનું હોય તે મારી સામે જ થાય એ જ સારૂં છે. બહાર જશે તો ય બચશે નહિ: એ લોકો એને એમ જવા દેશે નહિ."

પડદામાંથી હવે કોઈપણ શબ્દ સંભળાયો નહિ.

"ચલાવો." જોરથી ઉંડો નિસાસો નાખી વૃદ્ધે હુકમ આપ્યો.

હુકમ મળતાં જ ત્રણે જણાએ યુવક ઉપર એક સામટો હુમલો કર્યો. અવશ્ય ભાવી મરણભીતિથી અધીર થઈ બધાએ આંખો બંધ કરી દીધી. બીજી જ ક્ષણે આંખો ઉઘાડીને જોયું તો એમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેખાયું કે અપૂર્વ કૌશલથી યુવક એ ત્રણે જણાઓના એક સામટા હુમલાને વ્યર્થ બનાવીને બચી ગયો છે. એના લાકી પ્રહારથી એ ત્રણેની ઉપર સખ્ત ચોટો પડી હતી. આમ થવાથી ત્રણે જણાએ સલાહ કરીને વિજેતાની સામે આવી સલામ કરી. સહેજ હસીને યુવકે પોતાની પાસેનો હાર જમીનદાર પાસે ફેંક્યો ને ધીમા પગલે પાછો ફરી ગયો.

'અરે, તું તારૂં ઈનામ લીધા વગર ક્યાં ચાલ્યો જાય છે?" લીલા મોટેથી બૂમ મારી બોલી. "આ હાર લીધા પછી જવું હોય તો જા."

"આવા સુંદર ગળા સિવાય એ હાર બીજે ક્યાંય શોભી શકશે નહિ." યુવકે પાછા ફરી આવીને કહ્યું. "હું બળજબરીથી હારને એના યોગ્ય સ્થાનથી છિનવી લઈ જવા ઈચ્છતો નથી. ભલે એ એના સ્થાને જ રહ્યો."

"અને રૂપિયા? દાદાએ બસેંહ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું છે ને?"

"એ એમને આપશો. એ લોભથી તો એ બિચારાઓએ ખૂબ સહન કર્યું છે."

"ઉભા રહો." વૃદ્ધ જીવનચંદ્ર વચ્ચે બોલી ઉઠયો. "સાતપૂરના જમિનદારને શું એટલા ગરીબ માની લે છે કે હાર તો નહિ પણ બસેંહ રૂપિયા પણ આપી શકે નહિ?"

યુવક ઉભો રહી ઉત્તર આપવા ગયો, પણ ત્યાં તો કોણ જાણે ક્યાંથી એક ઈંટ જોરથી ઉછળી આવી એના માથે વાગી. ઈંટ વાગતા જ એ અચૈતન્ય દેહે જમીન પર ઢળી પડ્યો. આ જોઈ લાઠીબાજી જોવા એકઠી મળેલી માનવમેદની "કોણે ઈંટ મારી, પકડો, પકડો." એમ મોટેથી બોલી ઉઠી.

લીલાએ ભયભીત બની દાદાને પકડી લીધા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"જુઓ, જુઓ દાદા, એ બચી ગયો છે!" કંઈક ભય દૂર થયા પછી લોહીના ખાબોચીયામાં પડેલા યુવકની પાસે જઈ, એને બારીકાઈથી જોઈને લીલા બોલી.

"એને ત્યાંથી ઉચકાવીને અંદર લાવો બાપુ, વધુ વાર લગાડવી સારી નથી." ચક (પડદો) બહાર બારણા પાસે આવીને એક યુવતી બોલી.

"એમ કેમ બની શકે?" વૃદ્ધે ઉદાસ સ્વરે કહ્યું.

"એમ ન બની શકે તે ચાલશે નહિ; બાપુ." યુવતીએ દ્રઢતા પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું. "સાતપુરના જમિનદારના મકાન કંઇ એટલા નાના કે થોડા નથી કે એના બારણે મરવા પડેલા અતિથિને આશરો ન મળે! અને એને કુતરા કાગડાના મોતે રસ્તામાં મરવા દે!"

"પણ આ ઘર કંઈ એટલું હલકું નથી કે જેને પોતાના અંતઃપુરમાં દાખલ કરીને કુળની મર્યાદા જવા દે."

"ત્યારે શું મરણના મોંમાં કોઈને હડસેલી મૂકવાથી કુળ મર્યાદા વધુ સચવાશે?" ઉશ્કેરાયેલી આંખે વૃદ્ધની સામે જોઈને યુવતી બોલી.

નિસાસો નાખી વૃદ્ધ પોતાના મનમાં ને મનમાં બોલ્યો. "એ કયા કુળમાં જન્મ્યો છે એ જાણુત તો......"

"વિપત્તિમાં પડેલી વ્યક્તિને આશરો દેવો એમાં તે શું મોટી વાત છે બાપુ?" યુવતીએ વૃદ્ધને ફરીને કહ્યું.

વૃદ્ધ ચૂપ થઈ ગયો.

"ત્યારે તમે બીજું શું કરવા માગો છો બાપુ?" યુવતી પાછી બોલવા લાગી. "જુઓ તો ખરા, એના ચહેરા સામું તો જુઓ. આવું રૂપ, આવું સુંદર શરીર કંઈ થોડું જ સામાન્ય ઘરના માણસનું હોય છે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુત્રવધુનું આ બધું બોલવું સાંભળવા છતાં ય વૃદ્ધ તો ચૂપચૂપ બેસી રહ્યા. એની સૂમસામ-ઉદાસ દ્રષ્ટિ જોતા સમજાતું હતું કે અારે એનું અંતઃકરણ ભવિષ્યમાં થનારા પડદા ત્યાગના વિચારથી અત્યંત આકુળ વ્યાકુળ થઈ રહ્યું હતું. કોઈપણ નિશ્ચિત નિર્ણય પર ન આવી શકવાથી એ કિં કર્ત્તવ્ય વિમૂઢ થઈ બેસી રહ્યા હતા.

લીલા અત્યાર સુધી યુવકની નિવિષ્ટ ચિત્તે પરીક્ષા કરી રહી હતી.

"હવે બચી ગયો છે, દાદા! હવે એ જરૂર બચી ગયો છે!" એકાએક સર્વાંગ કંપીને એક જોર ભર્યો શ્વાસ લેતા એ લોહીના ખાબોચીયામાં પડેલા યુવકને જોઈને લીલા વ્યસ્ત થઈ યુવકને ઉદ્દેશી બોલી. "તું હાર નહિ લે તો કંઈ વાંધો નહિ. એ હાર મારી પાસે જ રહેશે. તું ઉઠીને ઉભો થા, અમને કેટલું દુઃખ થાય છે!"

"ભલે, તારી મરજી મુજબ કરશું. આજ પર્યંત માણસ ક્યારે ય પોતાના હાથે લઈ શક્યો નથી કે ભવિષ્યમાં લઈ પણ શકશે નહિ." ચકિત ચક્ષુએ એની સામે જોતા જોતા વૃદ્ધે કહ્યું. "અરે મેઘો, રામા, તમે ત્યાં ઉભા ઉભા શું જોઈ રહ્યા છો? જાઓ, હોસ્પીટાલે જઈ ડાકટરને બોલાવી લાવો-જલ્દી બોલાવી લાવો તો!"

બરોબર આ વખતે જ દૂર દૂર ભારે કોલાહલ થતો સંભળાયો. કેટલાક માણસો એક છોકરાને પકડીને પોતાની પાસે લાવતા નજરે પડ્યા. યુવતી અંદરના ભાગમાં ચાલી ગઈ.

"આ શી ધમાલ, હિમૂ? વૃદ્ધે આકુળ થઈ પૂછ્યું.

"એણે ઈંટ મારી છે બાપુ, એણે મારી છે!"

"શું બોલે છે હિમૂ?" આ તો તારો છોકરો છે!" વિસ્મય વિહ્વળ નયને એ છોકરા સામું જોઈને વૃદ્ધ બોલ્યા.

"હા. હજૂર" હિમૂએ દાંત કચકચાવી જવાબ આપ્યો. "એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારો છોકરો છે હજૂર? મારૂં કમનસીબ છે કે આવો છોકરો પેદા થયો છે. એને સજા કરો હુજૂર."

"પણ હિમૂ–"

"નહિ, નામદાર! છોકરો ભારે શેતાન છે. મરદ હોત તો જાન દેત. છૂપાઈને મારવામાં મરદાનગી નથી. કરો એને સજા કરો."

વૃદ્ધની આંખમાં જળજળીઆ આવી ગયા.

"હિમૂ, તું કેવો છે? બાપ થઈને દિકરાને સજા કરવાનું કહે છે? જો એક દિકરો નથી તો આજે મારી કેવી દશા છે?" કંપિત કંઠે વૃદ્ધ બોલ્યો.

"હું એ કંઈ સમજુ નહિ, હુજૂર! એ બધું કંઈ ન કહો. આ મારો છોકરો મારો દુશ્મન બન્યો છે. દુશ્મનને સજા ન કરવામાં આવે તો હું ખૂદાતાલાની પાસે ગુન્હેગાર થઈશ. સજા કરો, એને ભારે સજા કરો."

"એને હું કંઈ સજા કરી શકીશ નહિ. હિમૂ, જેનો એણે ગુન્હો કર્યો છે, એ જ એને સજા કરશે." વૃદ્ધે એકાએક મોઢું ફેરવી નાખી કહ્યું.

"મારાથી દૂર રહે તો હવે સારૂ. મારી નજરે ચઢ્યો તો મરી જઈશ સમજ્યો કે?" પુત્રને ડોકે ઝાલીને ધક્કો મારીને બહાર કાઢી મુકતાં મુકતાં હિમૂ બોલ્યો.

"આ શું કરે છે, બદમાશ?" વૃદ્ધે મોટેથી હિમૂને બૂમ મારી કહ્યું.

"કંઈ નહિ હુજૂર, આપની દુવા માગું છું, સલામ!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૬ :

મનુષ્યને ભય દેખાડવા માટે સૃષ્ટિના સરજનહારે નિયત કરેલ જેટલી નિયમ–પદ્ધતિ છે, એ સર્વમાં મરણની આશંકા જ ખરેખર મોટામાં મોટી છે. જ્યારે કોઈ એક જણ વિષમ વિકાર –રોગનો ભોગ બને છે ત્યારે એની આસપાસ એકઠા મળેલા અનેક માણસો પણ રોગીના લવારાની સાથોસાથ પોતે પણ રોગના ભોગ બનીને મરવા પડેલાં માનવીઓ સાથે જ પોતે પણ મરણના માર્ગે વળી રહ્યા છે એમ માને છે. આમાંય ખાસ કરીને તો એ રોગની સારવાર કરનારા પૈકી કોઈ એકે જો પોતાનું હૃદય ધન ખોયું હોય છે, પોતાના પ્રિય જનને ગુમાવ્યો હોય છે તો આ વાતની કંઈ હદ જ રહેતી નથી. નવી આશંકાની સાથોસાથ એના હૃદયના જૂના ઘા તાજા થવા માંડે છે અને એથી એ પોતાની સારવાર હેઠળના માંદા માણસને હૃદયપૂર્વક પકડી રાખવા ઈચ્છે છે; તેમ જ માંદા માણસને ઉપાડી જવાની ખોજમાં આવેલો યમ એને લઈ ગયા વગર જ પાછો ચાલ્યો જાય એવી એ અંતઃકરણપૂર્વક આશા રાખે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરંતુ મનુષ્ય માત્ર વિચાર જ કરી શકે છે. અનેક યત્નો–ચેષ્ટાઓ કરીને મૃત્યુના ખોળામાં આળોટતા એ માંદા માણસને પકડી રાખવાનો એ પ્રબળ આગ્રહ કરે છે, છતાંય એને એ કાર્યમાં મુદ્દલ સફળતા સાંપડી શકતી નથી. એના એ આ કુળયત્નોની ઉપેક્ષા કરીને યમ વ્યંગ ભર્યો આગળ વધીને નજદિક આવે છે અને સહસ્ત્ર શ્રમ ઉઠાવીને સુશ્રુષા કરેલ પોતાના પ્રિયજનને છીનવી લઈ જાય છે ત્યારે એ હતાશય પાગલ થઈને છાતીફાટ રોવા કુટવા સિવાય કંઈ કરી શકતો નથી. જોરથી ધમપછાડા મારીને અને ઊંડા નિસાસા નાખીને છાતી ખાલી કરી આખરે એ બેભાન બની જાય છે.

જીવનચંદ્ર રાયના ઘરની આજે આવી પરિસ્થિતિ હતી. ડાકટરે દર્દીના જીવવાની આશા છોડી દીધી હતી. એ કહી ગયો હતો કે આજે રાતના બાર વાગવાનો સમય વીતી જાય દર્દીને કંઈ ન થાય તો બચવાની આશા છે. જેટલું કરવા જેવું હતું એટલું બધુંય મેં કર્યું છે. માનવ યત્ન સિવાય જો કોઈ કંઈ કરી શકે એમ હોય તો એ હવે કરશે. એના પર જ આધાર રાખો."

ડાકટર આ પ્રમાણે કહી ગયો ત્યારથી ઘરના બધાય માણસો ડાકટરે કહેલા સમયની રાહ વિહ્વળ થઈને જોઈ રહ્યા હતા. પળ પછી પળ અને કલાક પછી કલાક નિર્નિમેષ નયને જોઈ રહ્યાં છતાંય તેમને કંઈ ફેરફાર થયો કે થતો દેખાયો નહિ. પરંતુ હાય! હૃદયને ભાંગીને ભૂકો કરી નાખતી એક ઈચ્છા સિવાય આશાની ઝાંખી રેખા પણ નજરે દેખાઈ નહિ.

"શા માટે આ પળોજણમાં પડીને દુઃખી થાઓ છો વહુમા?" ઉંડો નિસાસો નાખીને દર્દીના ઓરડામાં છવાયેલી નિરવતાનો વૃદ્ધ જીવનચંદ્રે ભંગ કર્યો.

"આ પળોજણમાં પડવામાં મને એક પ્રકારની તૃપ્તિ થઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે બાપુ ?" દાડમના દાણાનો રસ દર્દીના ગળામાં ધીમે ધીમે નાખતા નાખતા પુત્રવધુ વ્રજબાલા બોલી. "આ રસ પાતા મને પરમ સંતોષ થાય છે. મારાથી બનતું હું કરી શકીશ તો ય મને પરમ આનંદ થશે."

"પરંતુ દર્દીની સારવાર કરવાની જવાબદારી માથે લીધી એ જ મોટું દુઃખ ઉભું કર્યું છે. આ જંજાળ બહાર હોત તો આપણે માયાથી બંધાયા ન હોત."

બરોબર આ જ સમયે દર્દી સહેજ કણસ્યો.

"કંઈ બ્હીવા જેવું નથી ભાઈ? એ તો હું તારી પાસે બેઠી છું." દર્દીની છાતી સરસું નીચું મોઢું કરીને વ્રજબાલા બોલી.

થોડીવાર સુધી આખો ય ઓરડો નિરવ થઈ રહ્યો.

"ખબર કહેવરાવ્યા કે તપાસ કરાવી કે બાપુ?" ઉંડો નિશ્વાસ નાંખીને વૃદ્ધની સામું જોઈ વ્રજબાલા બોલી.

"ક્યા ખબર? શેની તપાસ?" માથું હલાવી વૃદ્ધ બોલ્યો.

"ખબર નહિ કહેવરાવો તો આખી યે જીંદગી અફસોસમાં જશે બાપુ!"

"એ તો જશે." વૃદ્ધ બોલ્યો. "પરંતુ આટલી કષ્ટકર, આટલી ભારે વિપદની વાત–દિકરાના મરણના ખબર એના માબાપને કહેવરાવવાનું તમે કહો છો વહુ?"

"એવું ન બોલો બાપુ?" યુવતી વ્યથિત કંઠે બોલી. "કહો કે આજે સારૂં થઈ જશે."

"સારૂં થઈ જશે, પણ પારકા છોકરા પર આટલી મમતા રાખવી સારી નહિ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૃદ્ધના ઉપલા વાક્યનો યુવતીએ કોઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એ તો મોઢું ફેરવી લઈને ચૂપચાપ માંદા માણસની સામે જોઈ રહી.

"જૈમૂ કોઈ રીતે માનતો નથી દાદા, એ તો એકવાર અંદર આવવા માગે છે." બહારથી દોડતા દોડતા આવીને લીલા બોલી.

"શા માટે આવવા માગે છે?" વૃદ્ધ ગરમ થઈને બોલ્યો. એના બાપનું અહીં કંઈ દાટ્યું છે કે એ અહીંયા આવવા માગે છે?"

"એને આ વખતે માફ કરો. એ તો છોકરું છે બાપુ! યુવતી વ્યસ્ત થઈ બોલી,

"તમે કંઈ સમજતા નથી. એ કઈ જાતના છે એની તમને ખબર નથી." અવાક્ વિસ્મયથી થોડીવાર સુધી પૂત્ર વધુ સામે જોઈ રહી વૃદ્ધ બોલ્યો: "એને માફ કરું છું પણ એ અહીં આવે, ના, ના, એમ કદી બની શકશે નહિ."

"આવા વખતે વેરભાવ રાખવા ન જોઈએ બાપુ" વૃજબાલા કાતર કંઠે બોલી: "આને જોઈને એને સંતોષ થશે. ભલેને આવે!"

"સાતપૂરના જમિનદારના અંતઃપૂરમાં મુસલમાન આવે— એક સિપાઈનો છોકરો આવે. ના, ના, હું જીવતો હોઈશ ત્યાં સુધી એમ નહિ બની શકે." ગંભીરતાથી માથું હલાવી વૃધ્ધે કહ્યું.

"અત્યારે આ સાતપૂરના જમિનદારનું અંતઃપૂર છે એમ ન વિચારો. અત્યારે આ તો મરણના માર્ગે પળી રહેલા માનવીનો નિવાસ છે બાપુ!" યુવતીએ હસવાનો યત્ન કરી કહ્યું. "અત્યારે અહીંયા માન–અપમાનનો પડદો હોવો ન જોઈએ. વળી એ તો સાવ ગભરૂ બાળક છે."

"ભલે એમ કરો. જા લીલા એને લઈ આવ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૃદ્ધ દાદાનો હુકમ થતાં જ લીલા બહાર ગઈ અને થોડીવારમાં જ એક બારેક વર્ષની ઉંમરના છોકરાને પોતાની સાથે લઈને એ પાછી આવી. છોકરાના હાથમાં કોડીયાનો દીવો હતો. ભયચકિત દ્રષ્ટિએ વૃદ્ધની સામે જોતો જોતો એ બારણા પાસે જ થંભીને ઉભો રહી ગયો.

"શું જોઈએ છે જેમુ? હાથમાં આ કોડીયાનો દીવો શાનો?" યુવતીએ ધીર–સ્નેહ ભર્યા સ્વરે પૂછ્યું.

"હજી તારે શું કરવું છે?" વૃદ્ધ ગરમ થઈને બોલ્યો. "ઈંટ મારીને ન ધરાયો તો હવે ઘરમાં આવીને એને પુરો કરી નાખવા માગે છે કે?"

ભયચકિત જેમૂ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. ધમકાવ્યાથી એ બિચારો જે કંઈ કરવા આવ્યો હતો એ વાત જ તદ્દન ભૂલી ગયો.

"તું કહેતો હતો કે હું ખોદાતાલાને."

જેમૂ એક અક્ષર બોલી શક્યો નહિ. એની આંખમાંથી એકાએક દડદડ આંસુ વહેવા લાગ્યા. વ્રજબાલાનું સ્નેહ ભર્યું હૃદય સ્થિર રહી શકયું નહિ, એ એકદમ પીગળી ગયું.

"જેમૂ તું શું કરવા આવ્યો છું?" આશ્વાસન દઈ વ્રજબાલાએ પૂછ્યું.

ફરીને સંકલ્પિત કાર્યની વાત યાદ આવતાં બાળક ચંચળ થઈ ગયો.

"દીવો ચઢાવવો છે મા!" જેમૂએ ત્રુટક શબ્દોથી પોતાના હૃદયનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો.

યુવતીની ઉત્સુક આંખો ચમકી ઉઠી.

"દીવો? શા માટે?" યુવતીએ પૂછ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" ડાકટર સાહેબ કહી ગયા છે કે ખુદા રાખે તો એ રહેશે." જૈમૂ સભય-ચંચળ નયને વૃદ્ધની સામુ જોઈને નીચી નજર કરી દઈ ધીમે ધીમે બોલ્યો. "બાપુનો જીવ બચે એ માટે મેં દીવે. માન્યો છે."

વૃદ્ધ સ્થિર રહી શક્યો નહિ. એકાએક એ ઉશ્કેરાઈ ગયો. આંખ પર રાખેલો હાથ ઉંચો કરીને એ બોલ્યો:—

" તું એમ કરવા આવ્યો છે? માંદા માણસના ખાટલા પાસે આવીને તું શું ગડબડ કરવા માગે છે?"

ડાકટરનો નિર્ધારિત મૃત્યુનો સમય જેટલો નજીક આવતો ગયો વૃદ્ધ જીવનચંદ્રનો આ કુળ આગ્રહ તેટલો જ વધી રહ્યો હતો, છેવટે નક્કી કરેલા સમયની પળ આવી પહોંચી ત્યારે એ જરાકે સ્થિર રહી શક્યા નહિ.

"એ તમારે શું થાય છે કે તમે આટલા મરી ફીટા છો?" ઉદ્દભ્રાન્ત દ્રષ્ટિએ પુત્ર વધૂની સામે જોઈને વૃદ્ધ બોલ્યો.

એકાએક આવા કદી યે આશા નહિ રાખેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર દઈ ન શકવાથી અથવા તો સસરાના મનની એ વખતની પરિસ્થિતિનો મનમાં ને મનમાં ખ્યાલ કરીને વહુએ ઉત્તર દિધો નહિ. ચૂપચાપ મૃત્યુના આગમનની રાહ જોતી એ બેસી રહી.

" મારા ઘરમાં કોઈને મરવા લાવ્યા તે ઠીક કર્યું?" વૃદ્ધ મૂઠી વાળીને હાથ ઉંચો કરી બોલવા લાગ્યા. "ઘરમાં એક વિધવા વહુ, દુધમલીયા દાંત વાળી એક નાની પૌત્રી લીલા આ મારો સંસાર છે. એમાં આગ લગાડ્યા વગર તમને ચાલ્યું નહિ એમને?"

" બાપુ તમે. થોડીવાર બહાર જાઓ તો સારૂં" વધૂએ કાતર કંઠે કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"શા માટે?" વૃદ્ધ અધિક ગરમ થઈને બોલ્યો. "મારૂં ઘર, આ બધું ય મારૂં અને હું પોતે જ બહાર જાઉં? આ શું કહો છો વહુ? જેને જવાનું છે તે બહાર જાય. બે કલાક પછી જે જનાર છે એમાં કોઈ થોડુંક જ મિથ્યા કરનાર છે? કયાં ગઈ શ્યામા, નફ્ફટ થઈને બધા કયાં ઉભા છો?"

"લીલા શું કરે છે એ તો જોઈ આવો બાપુ! છોકરી એકલી છે." વધૂ ઉશ્કેરાઈ જઈને બોલી.

પોતાના મનમાં જે આવ્યું તે બોલી નાખ્યા પછી વૃદ્ધને પસ્તાવાનો પાર રહ્યો નહોતો એટલે પુત્ર વધૂની વાતનો જરા પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય એ ગુન્હેગારની જેમ નીચી નજર કરીને ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો.

બહાર જતા જતા વૃદ્ધને તિરસ્કાર કરીને બોલતા વહુએ સાંભળ્યા: "આ! ઘરમાં બધી છોકરવેજા ભેગી થઈ છે. ઘરમાં અસૂખ હોય, આખો ય વખત મોં સામે જ જે રહે એ મારાથી સહન કરી શકાય કે? આજની રાત જેમ તેમ વહી જાય એટલે કાલે બધાયનો જવાબ લઈશ."

નોકરે શું ઉત્તર આપ્યો એ કંઈ સાંભળી શકાયું નહિ; પરંતુ વૃદ્ધનો ઉશ્કેરાટ ભર્યો કર્કશ અવાજ પાછો ગાજવા લાગ્યો–"સાલા નિમકહરામોની ટોળકી છે. શું હું તમને ઓળખતો નથી? આજે હું કંઈ નવો આવ્યો છું? હું બધાય હરામજાદઓને ઓળખું છું, મારા મનમાં બધીય વાત છે, જે દિવસે મારૂં હૃદય ધન ચોરાઈ ગયું એ દિવસે પણ આમ જ હું બળી ગયો હતો. મારૂં મરણ થવાનું છે એ જાણવા છતાંય તેમને નોકરીમાં રાખ્યા છે."

વ્રજબાલાની આંખમાં જળજળીઆ ભરાઈ ગયા, જલ્દી જલ્દી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાડીના છેડાવતી આંખો લુછી નાખી તે દ્રાક્ષના રસથી માંદા માણુસના સૂકાઈ ગયેલા હોઠને એ ભીંજાવવા લાગી.

નોકર ચાકરોને ધમકી આપીને વૃદ્ધ ત્યાં ઉભા ન રહેતા ઉતાવળે પગલે બહાર ચાલ્યા ગયા.

વરંડાની એક બાજુએ જેમૂ પોતાનું ગંદુ ફાળીયું પાથરીને ઉંધા ટાંટીઆ વાળીને બેઠો હતો. એના બાળક કોમળ મોં ઉપર કોઈ એક વેદનાની છાયા છવાઈ રહી હતી. આંખો બંધ કરીને બે હાથ જોડી બેસી તે મનમાં ને મનમાં કંઈક બડબડી રહ્યો હતો. લીલા તેની પાસે જ તેનું અનુકરણ કરીને બેઠી હતી. આ બન્ને બાળકોને આમ બેઠેલા જોઈને વૃદ્ધ સ્તંભિત થઈને ઘડીવાર ઉભો રહ્યો. તેમના સરળ, ઉદાર કુમળા હૃદયની પ્રાર્થના પાસે વૃદ્ધનું સંસાર હત વૃક્ષ એકદમ નમી પડયું. એમની માફક બની, એમનું અનુકરણ કરી પરમપિતાના ચરણે પ્રાણુની બધીય વેદના ઠલવી નાખવાની એને ઈચ્છા થઈ પરંતુ એ સાહસ ન થયું. એને ભયંકર પીડા થવા લાગી. ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનું એણે મન કર્યું.

ચાલ્યા જતા જતા અસાવધાનતાથી લીલાના અંગે એના પગની ઠેસ લાગી ગઈ. ચમકીને એના સામું એ જોઈ રહ્યો.

"કોણ દાદા?" લીલાએ પૂછ્યું.

"હા બ્હેન, એ તો હું છું." પ્રેમથી તેડી લઈ વૃધ્ધે લીલાને કહ્યું. "આ શું કરે છે બ્હેન?"

"તમને ખબર નથી? ઈશ્વર પાસે માગું કે..."

"શું માગે છે? સારો વર...ખૂબખૂબ પૈસા માગે છે એમને?" વૃદ્ધ હસવા જેવું મોઢું કરીને બોલ્યો.

"ના, ના એવું કંઈ માગતી નથી. અમે તો એને બચાવવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માગીએ છીએ." ડોક હલાવી લીલાએ કહ્યું. "આવોને દાદા, તમે પણ પ્રાર્થના કરો, અને તમે પણ એવી માગણી કરો."

"આમ પ્રાર્થના કરવાનું અને એવી માગણી કરવાનું કોણે શિખવ્યું બેટા?"

"જૈમૂએ." લીલાએ હાથ લાંબો કરી જૈમૂને બતાવી કહ્યું "એ કહે છે કે ખોદા તાલા આપણી હાક સાંભળ્યા વગર રહેતા જ નથી. બાણુને કોઈ મારી શકશે નહિ. આવો ને દાદા, તમે પણ ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરો ને."

"સંસારની થાપડો ખાઈ ખાઈને જે છાતી સખ્ત થઈ ગઈ છે એની હાક ત્યાં સુધી પહોંચતી નથી બ્હેન!" વૃદ્ધ અધીર કંઠે બોલ્યો "એ તો તારા જેવા સરળ હૃદયની વાત સાંભળે છે! તારી જ હાક એ સાંભળશે."

"અત્યાર સુધી કહેલી વાત તો હજી એણે કંઈ સાંભળી નથી દાદા!" લીલાએ માથું હલાવી અભિમાન ક્ષુબ્ધ અવાજે કહ્યું.

"સાંભળશે બ્હેન સાંભળશે" વૃદ્ધે શ્રદ્ધાપૂર્વક કહ્યું. "તારી વાતની ઉપેક્ષા કરવાની શક્તિ એ પરમપુરૂષમાં પણ નથી. આટલા સરળ, આટલા ઉદાર પ્રાણને વ્યથા દેતા એ પણ ડરે છે."

"ત્યારે તમે પણ એમ કરવા શા માટે બેસતા નથી? આવો બેસો ને?"

"ના ના, એ બધું નાના છોકરાંને સારૂં લાગે. અમને શોભે નહિ. તું તારે તારૂં કામ કર્યા કર." ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી ચાલ્યાં જતાં જતાં વૃદ્ધ બોલ્યો.

વૃધ્ધે બહાર આવી મહેતાજીને હાક મારી પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહેતાજી બીછાનું પાથરીને સુખમયી સુષુપતિની આરાધના કરવામાં મગ્ન હતો ત્યાં પોતાને મોટેથી બોલાવ્યાનો અવાજ કાને પડતા એ આંખ ચોળતો ચોળતો બ્હાર આવ્યો; અને વૃદ્ધ જમિનદારની નજીક આવીને ઉભો.

"મહેતાજી, ડાકટરને કંઈ અક્કલ છે કે નહિ? એ તો એક વખત આવીને કેઈસ ભયંકર હોવાનું જણાવીને ચાલ્યા ગયા. બસ જાણે એટલામાં પોતાની ફરજ પૂરી થઈ ગઈ એમ સમજીને એ પાછા તો દેખાયા જ નથી."

'ત્યારે એમને બોલાવશું?" મહેતાજીએ પૂછ્યું.

"બોલાવશું નહિ તો કરશું શું?" વૃધ્ધે કહ્યું. "પણ તમને પુછું છું કે ઘરમાં દશ માણસો જાગતા બેઠા છે અને તમે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા સુઈ રહો છો એ તે ઠીક કહેવાય? તમને કંઈ અક્કલ છે કે નહિ?"

"મેં ધાર્યું કે વહુરાણી છે એટલે બહારના માણસની શી જરૂર છે." મહેતાજીએ માથું ખજવાળતા ખજવાળતા જવાબ દીધો.

"બહુ થયું, બહુ થયું. બધાયને મેં ઓળખી લીધા." વૃદ્ધ ક્રોધે ભરાઈ બોલ્યો. "વહુ છે, વહુ છે, એ ન હોય તો બીજું કોણ રહે તેમ છે? ઘરમાં વહુ છે એમ ધારીને એના માથે બધોય બોજો નાખી દઈને તમે નિશ્ચિંત થઈ બેઠા છો. બીજા માણસો ક્યાં ગયા?"

"એ તો ડાકટરને બોલાવવા ગયા છે. વળી બીજા બે જણા નર્સને તેડી લાવવા મોકલ્યા છે."

"કેવી તમારી બુદ્ધિ છે?" વૃદ્ધ દાંત કચકચાવતો બોલ્યો. "દિવસે દિવસે તમે નાના બાળક થતા જાઓ છો કે શું? આવડા મોટા ઘરમાં માણસ જ કોઇ નજરે પડતું નથી? કેવી ગેરવ્યવસ્થા?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"વારૂ ત્યારે સારવાર કરવા માટે એક નર્સની જરૂર છેને?"

"એની વળી શી જરૂર છે? ઘરમાં વહુ છે ને? ભલે ને એ ખાય, ન ખાય, ઉંઘે, ન ઉંઘે એની કોને પડી છે? આ તમારી વ્યવસ્થા? કેટલા વાગ્યા?"

"બાર"

"બાર! જા, સાંભળી આવતો ઘરમાંથી રોવાનો અવાજ સંભળાય છે કે નહિ?"

જમિનદારનો હુકમ થતા મહેતાજી અંતઃપૂર તરફ ગયો.

"વહુરાણી બોલાવે છે, બાબુ!"

"હા, એતો બોલાવેજને! આખીયે રાત મડાને ખોળામાં લઈને બેસી રહીને એ શું કરે? હવે ડાકટર પાસે જઈને શું કરવાનું છે? સાંભળ્યું કે મામલો ખલાસ થઈ ગયો છે, હવે એને બહાર લઈ જવાની તૈયારી કર. આ કેમ કોઈ બોલતું નથી?"

"કોને બહાર લઈ જવો છે, સરકાર?' નોકરે અવાક્ થઈને વૃદ્ધના મોઢા સામું જોઈને પૂછ્યું.

"આ બેટો પણ દિવસે દિવસે મૂર્ખ શિરોમણી થયો લાગે છે. લઈ જશો નહિ તો આખીયે રાત મડું ઘરમાં રાખશો?"

"મડું વળી કોનું હુજૂર? બાબુને તો સારૂં છે. એ જાતે ઉઠીને પાણી પણ પીએ છે.

"સાચું-સાચું-આ શું બોલે છે? પાણી પાઈ-પાઈને તો માણસને મારી નાખ્યો. ચાલ, આઘો ખસી જા, અને મહેતાજી જાવ જલ્દી ડાકટરને બોલાવી લાવો તો. કંઈ કરવાનું હોય તો, ઔષધ બદલવી હોય તો બદલી જાય."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૭ :

"સુધાના કાનમાં એવો કયો ગુરૂ મંત્ર ફુંક્યો છે એ તો કહો મા? એને એવું તે શું જાદુ કર્યું છે કે અહીંથી એને ચાલ્યા જવાને આજે સાત સાત દિવસ વીતી જવા છતાંય એ પાછો મુદ્દલ દેખાયો જ નથી?"

ઉત્પાત કરવાનું મહાલક્ષ્મીના સ્વભાવમાં જ ન હતું, એટલે એ ઓરમાન પૂત્રના આવા શબ્દો સાંભળવા છતાંય લાકડાના ઠુંઠાની જેમ ઉભી જ રહી.

"ભાઈ ઓને જૂદા પાડવામાં તમને શું લાભ થયો એતો કહો મા?" દેવવ્રત પાછો બોલવા લાગ્યો. "ભણીગણીને માણસ થઈ દશ જણમાં પૂછાય એવો એ થાત એમાં તમને નુકશાન શું હતું.?"

દેવવ્રતના આવા આવા વાક્યો સાંભળવા છતાંય મહાલક્ષ્મીના મોઢેથી પ્રત્યુત્તરનો એક પણ શબ્દ બહાર નિકળતો ન જોઈ, ઘરની જૂની કામ કરનારી શ્યામા ખૂબ ખીજાઈ ગઈ એકદમ ઉતાવળી આવીને એણે મહાલક્ષ્મીને કહ્યું:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ગૂપચૂપ સાંભળ્યા શું કરો છો મા? એટલું તો કહો કે મેં તો કંઈજ કહ્યું નથી?"

"આને વળી આપણી વાતમાં વચ્ચે પડવાને કોણે બોલાવી?" દેવવ્રત દાંત કચકચાવી બોલ્યો. "આ તો અમારા–મા–દિકરા વચ્ચે વાત થાય છે તેમાં માથું મારવાની તને શી જરૂર છે શ્યામા?"

"સાચી વાત ક્યાં સુધી છૂપાવી રાખવી?" શ્યામા હાથમોંના ચાળા કરીને બોલી. "માને આમ નકામા કહ્યા કરો અને અમે ચૂપ થઈ રહીએ એ તો મારાથી નહિ બને. તમે મનમાં આવે તેમ બોલી જાઓ એ શું ઠીક લાગે છે, બાપુ?"

"આ બધું ડહાપણ કરવાનું તને કોણ કહે છે? આટલી ઘરડી થઈ પણ જરાકે અક્કલ તો ચાલતી નથી અને પાછી બીજાને શિખામણ દેવા બહાર નિકળે છે. ઘરમાં હું કોઈને કંઈ ન કહું તો બીજું કોણ કહેવા આવનાર છે?"

"માની ઉપર ગુસ્સો કરવામાં જ અક્કલ રહી છે એમને? એ તો બીચારા આટલા વૃદ્ધ થયા તો ય એક નાની વહુની જેમ રહે છે. આટલું આટલું પોતાને વીતે છે તોય એ પોતાના મોઢેથી ક્યારેય એક અક્ષર પણ બોલ્યા નથી. એ જ આ બધું સહન કરી શકે સમજ્યાને મોટાભાઈ?"

"નકામો બકવાટ કરવો છોડીને અહીંથી ચાલી જાતો શ્યામા?" દેવવ્રતે વધુ ઉશ્કેરાઈને શ્યામાને ત્યાંથી ચાલી જવાને ફરમાવ્યું અને મોઢું ફેરવીને માની સામે જોઈને પાછો એ બોલવા લાગ્યો:– "આવા સાત સાત વકીલોની વકીલાતથી ઘરમાં આગ ન લાગે તો બીજું થાય શું? બધાય હતાશ થઈને આમતેમ આંટા ફેરા મારતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નજરે પડે છે પણ કોઈ તમારા દિકરાની તપાસ કરવાને જાય છે કે?"

"એકવાર તું પોતે જ તપાસ કરી આવતો હેવૂ?" નિસાસો નાખીને મહાલક્ષ્મીએ આ વખતે ઉત્તર આપ્યો. "કદાચ એ ક્યાં ગયો છે એના ખબર તને મળી જશે."

"બહુ સારૂ. હું જ એક બાકી રહ્યો હતો? એ વળી તમને ક્યાંથી રૂચે?" દેવવ્રત ક્રોધ ભર્યા અવાજે બોલ્યો. "બધાયને તો દોડાદોડી કરાવી છે, હું હવે શા માટે બાકી રહું? એવો તો મેં શું ગુન્હો કર્યો છે કે હું એની પાછળ રઝળપાટ કરૂં? ના, ના, હું જઈશ નહિ. ભાગીદારનો ભાગ છોડીને એ કરશે શું? ભાગ વહેંચી આપવા માટે એને શોધી લાવવા જેટલો મને કમઅક્કલ સમજતો નહિ. ચાલ્યો ગયો તો સારૂ થયું. જોઉં છું કે એ કેટલા દિવસ બહાર ભાગતો ફરે છે?"

આટલું બોલી એ ત્યાં ઉભો રહ્યો નહિ જોરથી પગ પછાડતો પછાડતો એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બહાર કચેરીના ઓરડા પાસે આવતાં જ મહેતાજીએ કહ્યું:—"આ માણસો..."

"શું, શું? સૂબાની તપાસ કરવા ગયા પણ પત્તો મેળવ્યા વગર પાછા ફર્યા, કેમ એમ જ ને?" મહેતાજીને વધુ બોલતા અટકાવીને દેવવ્રત દાંત કચકચાવીને બોલ્યો. "વારૂ, લોકો તમને શું કહે છે? તમે બધાય યુક્તિ કરીને મને રસ્તે રખડતો કરવા માગો છો કે શું? શા માટે જમિનદારીનું કામકાજ છોડીને દિવસ રાત એની પાછળ મારે રઝળવું જોઈએ? મા તો એમ કહે. ઓરમાન દિકરાની શી દશા થશે, નહિ થશે એ જોવા, વિચારવાની એમને શાની દરકાર હોય? પણ તમને મારે શું કહેવું? જે ઘરનું ખાઓ છો એનું જ ખોદવા માગો છો? એને જ આગ લગાડવા ચાહો છો!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુવાન જમિનદારના આ શબ્દો મહેતાજીને માથાના ઘા જેવા લાગ્યા પણ એ સંબંધી એક પણ અક્ષર બોલ્યા સિવાય એણે પાછું કહ્યું:—

"હુજૂર, આપનો હુકમ..."

"હા, હા; આપું છું. હુકમ ન આપું ત્યાં સુધી તમે શું કરી શકવાના છો?" મહેતાજી કંઈ વધુ બોલે એ પહેલા એને અટકાવીને દેવવ્રત બોલ્યો: "તમે બધાએ તો મારું કાળું મોઢું કર્યું છે. વળી ઘરમાં તો એવી અંધાધૂંધી ચાલે છે કે ન પૂછો વાત! શું ખબર મળ્યા છે એ તો કહો?"

પોતાને મળેલા ખબર કેટલા સાચા હતા એનો મહેતાજીને જરાકે વિશ્વાસ નહતો એટલે માણસોની વાત પર જરાકે ધ્યાન આપ્યા સિવાય કંઈ પણ ન કહેવાનું મનથી નક્કી કરીને એ ચૂપ જ રહ્યો. પરંતુ એની એ ચૂપકીદીએ દેવવ્રતના ગુસ્સાને ગજબ રીતે ભભૂકાવી દીધો. દેવવ્રત પોતે એમ સમજતો હતો કે અંતઃકરણની દુર્બળતાને દાબી રાખવાનો યત્ન કરવામાં આવે છે તો એ વધુ ને વધુ જોસથી બહાર નીકળી આવતી જણાય છે અને એથી માણસો નફ્ફરા અને નાફરમાન બની જાય છે. આવી માન્યતાથી એ અધિક ગુસ્સે થઈને બોલ્યો:—

"હજુ આ માણસોને શા માટે બેસાડી રાખ્યા છે? નાના ભાઈની શોધખોળ કરવા સિવાય એમને માટે શું બીજું કોઈ કામકાજ જ નથી? કામકાજ ન હોય તો એમને પગાર ચૂકવી દઈને નોકરીમાંથી રજા આપી દો. મને આવા નોકરોની જરૂર નથી. પોતાના માલિકનું જેના હૃદયે જરા જેટલું ય હિત ન હોય એવા નોકર હોય કે ન હોય એ બધું ય સરખું છે."

દેવવ્રતના આ બોલવા ઉપર પણ ખૂબ ધ્યાન આપવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહેતાજીને જરૂર ન જણાઈ. પણ ગુસ્સે થયેલા જમિનદારને કેમ શાંત પાડવો એ વિચાર એને ખૂબ મૂંઝવવા લાગ્યો. આખરે હિંમત ધરી માથું ખજવાળતા ખજવાળતા એણે કહ્યું:—

"એક માણસ ખબર લાવ્યો છે પણ..."

"ખબર લાવ્યો છે અને માને કહી આવ્યો છે એમજ ને? મા પાસે ઉલ્ટાસુલ્ટી ખબર આપી આવીને ભલેને એ ઈનામ-બક્ષિસ લઈ આવે, ખબર આપવાનું મને જ કેમ ભૂલી જવાય છે? એ બધીય ખોટી ખબર છે. બોલો તમે પોતે શું ખબર લાવ્યા છો?"

"મેં પોતે કોઈ તપાસ કરી નથી; પરંતુ સાંભળ્યું છે કે..."

"ત્યારે તો એ બધાય ખબર ખોટા છે." દેવવ્રત નિરાશ થઈ બોલ્યો.

જમિનદાર બાબુને આમ એકાએક અત્યંત ગુસ્સે થયેલાં જોઈ મહેતાજી ભયથી વિહ્વળ થઈ માણસોને સંબોધી બોલ્યો:—

"તમને કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ પણ સાંભળ્યું તો છે કે..."

"આમ વાત કેમ ઉડાવી નાખો છો?" મહેતાજીને વધુ બોલતા અટકાવી દઈ દેવવ્રત બોલ્યો. "તમને તપાસ કરવા જતા કોણે રોક્યા છે? આવી ઉડાઉ વાતો કરતા તમને શરમ નથી આવતી."

"એમાં વાત ઉડાવી દેવા જેવું શું છે?" મહેતાજીએ હિંમત-પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો. "નાના બાબુના જેવો એક છોકરો સાતપૂર તરફ ગયો હોવાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે."

"તો વળી બીજું શું જોઈએ છે? પત્તો મળી ગયો છે, તો પછી શા માટે બેસી રહ્યા છો? જાઓ હાથી ઘોડા, લાવ લશ્કર લઈ વાજા વગડાવી એને તેડી લાવો! કેમ મૂંગા મંતર બેસી રહ્યા છો?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એ કંઈ પત્તો લાગ્યો કહેવાય નહિ; એવી વાત પર ભરોંસો રાખી શકાય નહિ." દેવવ્રતના બોલવા પર જરાકે ધ્યાન આપ્યા સિવાય મહેતાજી બોલ્યો." એથી જ મારૂં કહેવું છે કે એકવાર કોઈ એક જણને ત્યાં મોકલીને તપાસ કરાવવામાં કંઈ ખોટું નથી."

"આનો અર્થ એ કે તમે પોતે જવા માગો છો? રજા ઉપર ઊતરવા માગો છો એમજ ને? ભલે જાઓ. સાથે પૈસા ટકા પણ લઈ જજો. એ ભાઈ સાહેબે મારા નામની બહુ કીર્તિ ફેલાવી હશે એટલે ખર્ચો કર્યા વગર થોડોક જ છૂટકો રહેશે! બાપ તો નાનો મૂકીને મરી ગયો હતો. મહા મહેનતે એને મોટો કર્યો એનું આ ફળ! આવો નિમકહરામ તો બીજો કોઈ જોયો નહિ! જાઓ, આમ બેસી શું રહ્યા છો?"

થોડીવાર નીચું માથું કરીને બેસી રહ્યા પછી મહેતાજીએ પોતાની સામે ઉભેલા એક માણસને તપાસ કરવા જવાને કહ્યું.

"વાહ રે વાહ! એ તો જલ્દી જશે! આટલી ભારે તપાસ કરીને આવ્યા છતાં એને કોઈ બક્ષિસ તો આપી નથી કે બે શબ્દો તારીફના તો કહ્યા નથી અને એમને એમ પાછો જલ્દી જલ્દી જશે એમને?"

આમ કહેતો કહેતો દેવવ્રત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

થોડીવાર પછી એક સિપાઈને બહારથી આવતો જોઈ ચૂપચાપ એની પાસે એ ગયો અને એને પૂછ્યું—

"શું સાંભળી આવ્યો? ના ના ભાઈ સાતપૂરના જમિનદારને ત્યાં છે એ સાચી વાત છે? એ શું મારૂં નામ નાલિશ કરવા માગે છે?"

"સાંભળ્યું છે કે નાના ભાઈના જેવા એક માણસે સાતપૂરના સાહીબાજોને હરાવ્યા છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ભલે હરાવ્યા. બીજી વાત કેમ છૂપાવે છે? કેમ બોલતો નથી?"

"બીજી વાતની મને કંઈ ખબર નથી બાપુ?"

"ખબર નથી? મારી પાસે કંઈ ન કહેવાનું તને શિખવ્યું છે?" કંઈ પૈસા મળ્યા છે?"

"ના, હજૂર!" ઉદ્‌ભ્રાંત દૃષ્ટિથી ચારે બાજુ નજર ફેરવી સિપાઈ બોલ્યો.

"જુઠું બોલે છે?" દેવવ્રત ક્રોધથી લાલપીળો થઈ બોલ્યો, "મને ઓળખે છે કે? મારી મારીને હાડકાં ભાંગી નાખીશ! આ ઘરબારને આગ લગાડી દઈશ તો તને નોકરીમાં કોણ બાપ રાખશે?"

"હજૂર, આપ તો માબાપ છો." સિપાઈ ભયથી ધ્રુજી હાથ જોડી બોલ્યો.

"તો સાચું કહી દે! સાચી વાત કહીશ તો તને બક્ષિસ આપીશ."

"જે જાણું છું એ તો કહી દીધું છે હુજૂર!"

"કેમ હજી સમજવામાં આવતું નથી? મને કંઈ ન કહેવા તને કોણે ના કહી છે?

"કોઈએ નહિ હુજૂર!"

"હજી ચાપાચીપી કરે છે. મોત આવ્યું લાગે છે. બોલ તને વાત ન કહેવાને કેટલા પૈસા મળ્યા છે. હું તને બે ગણા, ત્રણ ગણા આપીશ. શું મારી પાસે પૈસા નથી? બોલ કેટલા રૂપિયા—બે હજાર?"

શું કહેવું, શું કરવું એ કંઈ નક્કી ન કરી શકવાથી એ સિપાઈએ ભયના માર્યા ડોકું ધુણાવ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હવે બોલ્યો. ખબરદાર! આ વાત મોટાભાઈને તારે કહેવી નહોતી? શા માટે નહોતી કહેવી?"

આ વાતથી આફતમાં અધિક ઉમેરો થશે એમ ધારી એ સિપાઈએ નીચું માથું રાખીને ચાલ્યા જવાને પગ ઉપાડ્યા.

"એ જમિનદારીનો માલીક પણ જલ્દી થશે એમ પણ તું કહે છે ને?"

સિપાઈએ પહેલાની જેમ ડોકું ધુણાવ્યું.

"આટલી માયા ક્યાં ગઈ એ તો કહે? એક વાર મને કે માને પણ કોઈ વાત એણે પુછી નહિ?"

"એમાં શું હુજૂર?" કંઈ પણ વિચાર-અવિચાર કર્યા વગર ડોક ધુણાવતા ધુણાવતા સિપાઈથી બોલાઈ ગયું.

એમાં શું? કેવો નિમકહરામ-બેઈમાન છે? મેં એને માણસ બનાવ્યો. એની જનેતા મા ખાધા પીધા વગર બેઠી છે, અને તે સ્વચ્છંદે આ બધું કર્યે જાય છે એમ ને?"

"પણ એમની સાથે મારો ભેટો તો થયો નથી."

"હટ સાળા! જોતો નથી કે તું આ બધું કોની સામે બોલે છે? તારે કોઈ બ્હીક રાખવાની જરૂર નથી. તને કોઈ મારી નાખશે નહિ. વારૂ એ પાછો આવશે નહિ એવો તને કોઈ ભાવ દેખાયો હતો? ધાર કે હું પોતે જાઉં તોય શું એ પાછો આવશે નહિ?"

"એની મને શી ખબર બાપુ?"

"એ બરોબર છે. એના મનની વાત તું ક્યાંથી જાણે? જા અને આ બધી વાત તું કોઈને પણ કહેતો નહિ."

શિકારીના પંજામાં સપડાયેલો શિકાર જેમ લાગ મળતા નાસી છૂટે એમ સિપાઈ દેવવ્રત પાસેથી નાસી છૂટ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કચેરીના ઓરડામાં પાછા આવીને દેવવ્રતે મહેતાજીને કહ્યું : "સાંભળ્યું છે કે સૂધો સાતપૂરના જમિનદારને ત્યાં છે અને મારૂં નામ નાલિશ કરવા માગે છે."

"એમ કે?" મહેતાજી વિસ્મય પામી બોલ્યો.

"હા, હા. જમિનદારી આમ ચલાવી શકાય નહિ? કેટલી ચાલબાજી જાણવી જોઈએ, સમજો છો કે?"

મહેતાજી દિંગ થઈ ને ફાટી આંખે દેવવ્રતની સામે જોઈ રહ્યો. દેવવ્રત ત્યાંથી ઉતાવળો ઉતાવળો ઘરમાં ગયો અને મોટેથી બોલવા લાગ્યો :—

"સાંભળો છો કે મા! સૂધો આપણું નામ નાલિશ કરવા બેઠો છે. આપણને રસ્તાના ભિખારી બનાવવા બેઠો છે."

"તું આ શું કહે છે દેવૂ?" પૂત્રના આ એકાએક શબ્દ આક્રમણથી અવાક્ થઈ એની સામું ક્ષણભર જોયા પછી મહાલક્ષ્મી બોલી.

"હું શું કહું છું મા! હું જે કંઈ કહું છું એનો ચંડી સિપાઈ સાક્ષી છે."

"ભલે, એને જેટલું કરવું હોય તેટલું કરવા દો."

"તમે આ શું બોલો છો મા? એના બાપની જમિનદારી લેતાં એને કોણ અટકાવે છે? પણ આમ બબ્બે જમિનદારી એ ભોગવે કે? એને કોઈ અટકાવનાર છે કે નહિ મા?"

"હું એને અટકાવીશ. હું કહીશ કે એ મારો ત્યજ્ય પુત્ર છે."

"શું બોલો છો બા? તમે એમ કહી શકો કે?" અવાક–વિસ્મય આહત દેવવ્રત ઓરમાન માની સામે શૂન્ય–વિહવળ દ્રષ્ટિથી જોઈ બોલ્યો. "આટલી માયા! આટલો પ્રેમ તજીને એમ કહી શકાય કે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વનની વાવણુ માટે પણ પેટના કિડાની માયા છોડવી મુસ્કેલ છે, એમાં તમારો શો ગુન્હો છે મા?"

"કેમ કરી ન શકું? એ જ્યારે બધીય બાંધછોડ કરી શકે છે તો હું શા માટે એમ ન કરી શકું?"

"તમારી વાત કોણુ સાંભળશે મા?"

"એ મારે જોવાનું છે દેવુ, તારે વિચાર કરવાનો નથી. હું પોતે ઉભી રહીને કહીશ એટલે મારી વિરૂદ્ધ સાક્ષી દેવાની કોઈ હિંમત કરશે નહિ. નજીવી બાબતમાં એ આટલો ગુસ્સો કરીને ચાલ્યો જાય છે તો હું પણ એને આ વંશમાંથી રદ બાતલ કર્યા વગર રહીશ નહિ. જરાકે માયા કે દયા હું રાખીશ નહિ. કુલાગાર પાક્યો, કુલાંગાર! તું કંઈ ખોટા વિચાર કરતો નહિ, એને ફાવે એમ કરવા દે."

માનું બોલવું સાંભળી થોડીવાર દિગ્મૂઢ બનીને ઉભા રહ્યા પછી એક ઉંડો નિસાસો નાખીને દેવવ્રત પોતાના ઓરડા તરફ ચાલ્યો ગયો.

"તમને થયું છે શું? અત્યારે વળી સુવા ક્યાંથી આવ્યા?" અસમયે પતિને સુવા આવેલો જોઈ સુહાસિની બોલી.

"મારા શરીરે ઠીક નથી સુહાસ, બહાર જા, નકામી વાતચીત ન કર." પથારીમાં મોઢું ઘાલીને સુઈ દેવવ્રત બોલ્યો.

"ભાઈના શોકથી છાતી ફાટી ન જાય જો જો હોં!" હડપચી ઝાલીને મોઢું પોતાની તરફ કરીને એકી ટશે થોડી વાર તાકી રહીને સુહાસિની હસંતા હસતા બોલી.

"તારા મનમાં તું શું ધારે છે? મારા ઘરમાં રહીને મારી સાથે જ વિવાદ!" એકદમ લાલ આંખ કરી પથારીમાં બેઠા થઈને દેવવ્રત બોલ્યો.

"દેવુ!" ઓરડા બહાર ઉભા રહીને મહાલક્ષ્મીએ બુમ મારી.

"જાઓ, જાઓ, તમને બધાયને હું ઓળખું છું." દેવવ્રતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્કશ સ્વરે ઓરડામાંથી જ ઉત્તર આપ્યો. "હવે મને વધુ બાળો નહિ. તમે, તમારી વહુ બધાયે મળીને મને બાળી નાખવામાં હવે શું બાકી રાખી છે?"

"ચાલ જમવાનો વખત થયો છે. ભૂખ્યો રહીશ તો શરીર બગડી જશે." માએ ભારે અવાજે પાછા કહ્યું.

"હા, હા, તમારૂં હેત હું જાણું છે; નહિ તો સુધાને બાપનો ત્યાજ્ય પુત્ર કહેવાને તૈયાર થાત કે? લોકોની ઓરમાન આમ કરી શકે નહિ. તમારો હું શું દોષ કાઢું મા? મૂર્ખ તો કેવો કે નાલિશ કરવા નિકળ્યો છે? પણ તમે મોટા પેટના દિકરાનું ગળું ચાંપવા કાં ઈચ્છો છો? વળી મારા પર હેત દાખવવા આવતાં શરમ નથી આવતી? આમ મારૂં ગળું ચિપવાની તમારી મતલબ હોય એમ શું નથી લાગતું?"

મહાલક્ષ્મી આ શબ્દો સાંભળી કંપી ઉઠી. એ નિરવ વ્યથા વ્યંજક નયને શોકાહત ઓરમાન પૂત્રની સામે જોઈ રહી.

"અમે બૈરાં માણુસ કહેવાઈએ. એટલી બુદ્ધિ હોત તો બૈરાં કહેત કોને?" આખરે મહાલક્ષ્મી નિરવતાનો ભંગ કરી બોલી.

"જાઓ; તમે માયાવિનીની જાત છો એ જાણવામાં હવે કંઈ બાકી રહેતું નથી." દેવવ્રત દાંત કચકચાવી બોલ્યો, "તમે બધુંય કરી શકો છો, અમારૂં માથું ફેરવીને તમે મજા માણી શકો છો. નિર્બુદ્ધિ ભગવાને બૈરા જાતિ પેદા કરીને મહાન ભૂલ કરી છે, જાઓ, હવે તો કેડો છોડો ને મા! તમારા પગે પડું છું મા, હવે મને જતો કરો. મને છૂટકારાનો દમ ખેંચવા દો મા."

મોઢેથી આટલું બોલવા છતાંય મા જ્યારે ત્યાંથી પાછી ચાલી ગઈ ત્યારે એ એક શાંત બાળકની જેમ એની પાછળ પાછળ જ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૮ :

ગામના ભાટ મતિલાલની પ્રાયઃ સર્વત્ર અવરજવર હતી. યજમાનોના ઘરેઘરે આંટા ફેરા મારીને ઈનામ – બક્ષિસો અને ભેટ – સોગાદો ઉઘરાવવાને એ દૂર દૂર ક્યાંનો ક્યાંય જતો આવતો હતો. આવા ઠેર ઠેર હરતા ફરતા અને કીર્તિ–અપકીર્તિ ગાઈને પેટ ભરતા માનવીએ જ્યારે એમાં બીજું કંઈ કારણ નથી. નાના ભાઈ ને ઘરમાંથી હાંકી કાઢીને પોતે બધીયે જમિનદારી અને માલમિલ્કત હજમ કરી જવા માગે છે; નહિ તો નાના ભાઈની શોધ કાઢવી એ તો ચપટી વગાડવા જેવું કામ છે. ભલે ને એ ચંદ્રલોકમાં ચાલ્યો ગયો હોય! એની યે સૂર્યની સાત સાત ઘોડા જોડેલી ગાડીમાં બેસીને શોધ કાઢી શકાય છે ત્યારે આ તો આસપાસના કોઈ ગામમાં જઈને ભરાઈ બેઠો છે? એનો પત્તો વળી કેમ ન મળી શકે? વિગેરે વિગેરે વાતો સારાયે ગામમાં ઉઘાડે છોગ કહેવા માંડી ત્યારે એ વાત બધાય લોકો માનવા લાગ્યા.

“તને ને એ વાતને વળી શું લાગે વળગે છે મતિ?” દેવવ્રત અને સુધાવ્રતની કંઈક પાયાસર વાત જાણનાર ગામના એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસે ઉંચું માથું કરીને મતિલાલને કહેલું, "મોટા ઘરની મોટી વાતો હોય. એમાં શા માટે તું માથું મારે છે?"

"મને ખબર છે, મતિ, મને બધીયે ખબર છે. બીજા એક માણસે ચાલતી વાતમાં ટાપશી પૂરી "ધાન કરતાં ભાત સારા એ એ તું જાણે છે મતિ? અમે કેમ કંઈ બોલતા નથી એ તું જાણે છે કે? આપણને એ વાતનું શું કામ છે?"

"બરોબર કહો છો ફકિરભાઈ!" અખાડામાં તાલીમ લઈને પાછા ફરતા કેટલાંક મોટી ઉંમરના લાઠીબાજોએ ફકિરના કથનને આગળ પાછળની વાત જાણ્યા સમજ્યા વગર એકાએક પુષ્ટિ આપી. "આજકાલ જ્યાં લક્ષ્મી હોય છે ત્યાં જ વિચાર હોય છે. આપણે સાચી વાત કરીશું તો ય એ કોઈ રીતે માનવામાં નહિ આવે અને આપણે જરૂર જુઠ્ઠાં ઠરીશું.

"પરંતુ કેવી નિમકહરામી છે એ તો કહો!" મતિભાટ બોલ્યો. "બાપદાદાની જમિનદારીનો એ પણ માલિક છે. એને મરજીમાં આવ્યું કે મારીને ઘરમાંથી હાંકી કાઢ્યો. લોકોને દેખાડવા એકાદ બે સિપાઈ સપરાને અહિંતહિં મોકલ્યા. એ બિચારા કમઅક્કલ આદમીઓ તે શું જાણે કે એ કઈ જગ્યાએ છે કે ક્યાં નાસતો ફરે છે? એ દિવસે મેં જાતે જઈને તપાસ કરવા જવાની તત્પરતા દાખવી, ભાડા ભથ્થાના ખર્ચા માટે થોડા પૈસા માગ્યા તો એણે શું કહ્યું એ ખબર છે?' એવા ભાઈનું મોં જોવાની મને જરૂર નથી. પાછું આવવું હશે તો એની મેળે એ પાછો આવશે.' સાંભળી કે વાત!"

"હું જાણું છું, ભાઈ હું બધું ય જાણું છું." પ્રવીણ નવીનચંદ્ર ડોક ધુણાવતા ધુણાવતા બોલ્યો. "અમે એક અક્ષર પણ બોલતા નથી કારણ કે એ ગામનો રાજા છે. કાલ સવારે કર ભરવાના છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભલો થઈને મતિ તારૂં બોલવાનું માંડી વાળ, નહિ તો સમજ કે હવે તારૂં આવી બનશે. ચાર વિઘા જમીનમાં તું વળી આ બધી ફિશીયારી ક્યાં કરવા બેઠો છે? વિઘે બે ગાડા અનાજ માંડ પાકે છે એમાં તારે ત્યાં ક્યાં કોઠાર ભર્યા છે કે તું ઘરનું ખાઈને પારકી પંચાત કરવા બેઠો છું? ગણોત તો સોળઆના ભરવી પડે છે. એ નહિ ભરી શકાય તો કાલ સવારે તારે ત્યાં મોસલ આવશે અને જોતજોતામાં તારી ઈજ્જત – આબરૂ જહન્નમમાં જશે સમજ્યોને : "

"પણ સૌનો ભગવાન તો છે ને?" નિસાસો નાખીને ફકિર બોલ્યો.

"એ તો છે જ ને? એની કોણ ના પાડે છે?" માથું હલાવીને નવીન બોલવા લાગ્યો. "પણ હજુ તું એટલું પણ સમજતો નથી કે ભગવાન પણ કલિયુગના જ છે, એને પણ લાંચ-રૂશ્વત ખાવાની આદત પડી છે. કલિયુગમાં બધું ય ઉલ્ટું ચાલે છે. હું કે તું જેટલા સત્યના માર્ગે ચાલશું એટલા દુઃખી થઈશું–અરે પેટનો ખાડો પુરવાના પણ ભારે સાંસા પડવા લાગશે; પણ જો કાલ સવારે સાચ, જૂઠ, ચોરી ચપાટી કે ચાલબાજી કરવા માંડીએ, પારકાં દ્રવ્ય અને દારાને પોતીકા કરવા માંડીએ તો રાતોરાતમાં માલદાર બનતા વાર નહિ લાગે. દુનિયા ડાહ્યા અને બહાદૂર ગણશે અને લોકો વાહવાહ બોલશે સમજ્યો કે!"

આમ બધાએ મળીને વાતને દાબી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને સૌ પોતપોતાના હંમેશના કામ પર ચાલ્યા ગયા. પરંતુ એ વાત કોઈ રીતે દબાયેલી રહી નહિ. બજારમાં થયેલી એ વાત ગામડા ગામમાં ઘેરઘેર પ્રસરી ગઈ. ગામના આબાલ–વૃદ્ધ વનિતા જરાક નવરા પડતા જ કે ક્યાંય બહાર જતાં જ એમના કાને આ જ વાત અથડાતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એજ દિવસે સાંજે ખૂદ જમિનદારને પોતાના બારણે આવીને ઉભો રહેલો જોતાં જ મતિલાલ ભયંકર વિપદના ભયથી કંપી ઉઠ્યો. એની નજરે ન ચઢવાને બહાર પલાયન થવાનો વિચાર કર્યો. એવો ઉપાય કરવો એને જરાકે અશક્ય ન લાગ્યો પરંતુ બીજા ગામનો યજમાન શ્રાદ્ધમાં આવવાનું આમંત્રણ પત્ર આપતો હતો એ હાથ લંબાવીને એ લેવા જતો હતો એ સમયે જ બરાબર કાલાન્તક યમ—જમિનદાર આવીને સામે ઉભો રહ્યો હતો, એના અંગપરના રોમરોમ અનિર્વચનીય ભયથી ઉભા થઇ ગયા; અને એ મનમાં ને મનમાં ભય-કાતર અંતકરણે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો:— "હે મા વસુન્ધરે! એકવાર તું ફાટ અને મને તારા ઉદરમાં છૂપાવીને મારૂં રક્ષણ કર." પરંતુ એનું કમનશીબ હો કે પૃથિવીની પોતાની એમ કંઈ થવાની ક્ષમતા ન હોવાને લીધે હો એની એ અંતઃકરણની પ્રાર્થના એના અંતકરણમાં જ રહી, કાર્યમાં કંઈ પરિણમ્યું જ નહિ.

"ત્યારે તમે સૂધાને શોધી લાવી શકશો એમ કહેતા હતા ને?" દેવવ્રતે મતિલાલ સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો આરંભ કરતાં કહ્યું.

મતિલાલે બન્ને હાથે જોરથી થાંભલી ઝાલી લીધી; કારણ કે એના પગના તળીયા નીચેની જમીન એને સરકી જતી લાગી.

"હજૂરનો જેવો હુકમ. શોધી કાઢવાનો યત્ન કરવાને હું બોલ્યો છું. શોધીને હું લાવી શકીશ એમ હું બોલ્યો નથી." ભય-જડિત કંઠે મતિલાલ બોલ્યો.

"ભલે. આ રહ્યા ભાડા ભથ્થાના ખર્ચા માટેના પૈસા!" મતિલાલના પગ પાસે ચારેક નોટો ફેંકીને દેવવ્રત બોલ્યો. "એકવાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બરાબર ધ્યાન દઈને તપાસ કરી આવો. સાંભળ્યું છે કે એ સાતપૂર બાજુ ગયો છે."

આશ્ચર્યના અવધિમાંથી મુક્ત થઈને મતિલાલ કોઈ વાત કહે એ પહેલાં જ દેવવ્રતે પાછા કહ્યું:—

"મેં તને શોધ કાઢવા મોકલ્યો છે એ વાત એને જણાવવાની જરૂર નથી."

આટલું બોલીને દેવવ્રત ત્યાંથી ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો ગયો. મતિલાલે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો અને કંઈક સ્વસ્થ થઈને પોતાના પગ પાસે પડેલી નોટો એકદમ ઉપાડી લીધી.

મતિલાલ અને દેવવ્રત એક બીજાને મળ્યા. એ વાત ગામમાં ફેલાતા વાર લાગી નહિ. જમિનદાર પોતાના ગૂમ થયેલા ભાઈની સાચોસાચ શોધ કરવા માગે છે એ વાત કાને સંભળાતાં જ ગામનો જોશી પોથી પૂજા લઈને મંગળગ્રહની વક્રદૃષ્ટિની વ્યવસ્થા કરવાને દોડ્યો, આચાર્ય કામના સિદ્ધિ અર્થે દેવતાનો પ્રસાદ આપવાની અને હોમ હવન કરવાની ધમાલ કરવા લાગ્યો; અને ગામના માતબર માણસો બે ચાર માણસોના મોઢે મોટા અવાજે અંતરની કાલ્પનિક સહાનુભૂતિ જણાવવા લાગ્યા.

આ બધું જોવાથી ને સાંભળવાથી દેવવ્રત ગુસ્સે થઈ ગયો.

"તમે બધા મળીને મને પાગલ કરવા માગો છો કે!" પોતાની પાસે આવેલા માનવીઓનાં દંભને ખુલ્લો પાડતા દેવવ્રત ચોખ્ખા શબ્દોમાં બોલવા લાગ્યો." ભાગીદારને શોધી કાઢી એને ભાગ આપવા માટે શું મને તનમનાટ થઈ રહ્યો છે? એ મરે કે જીવે એમાં તમને કંઈ લેવા દેવા નથી. ગાય મારીને કુતરા ધરાવે એવો દેવવ્રત નથી સમજ્યા કે! તમારા અંતઃકરણને જ પૂછી જુઓ ને કદીયે તમે પારકાનું આનષ્ટ ઈચ્છવા સિવાય કદિયે કોઈ મંગળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામના કરી છે? હું શું તમને ઓળખતો નથી? આવી સહાનુભૂતિ ન દેખાડશો તો ચાલશે નહિ? જાઓ, બીજે ક્યાંક જાઓ, અહીંયા તમારી કોઈ મતલબ સાધી શકાશે નહિ. ફાટયા તુટયા કપડા અમે પહેરીએ છીએ પણ ભીખ માગતા નથી સમજ્યા કે?"

દેવવ્રતના આ કડવા કથનની વાત થોડા જ વખતમાં ગામમાં તો પ્રસરી ગઈ પણ દૂરદૂરના ગામડા સૂધીયે ફેલાઈ ગઈ. દેવવ્રત પાસેથી નિકળીને સામે જ આવેલા સેન કુટુંબની દુર્ગાદેવીના મંડપમાં બધા એકઠા થયા અને એક બીજાને કહેવા લાગ્યા :—

"સાંભળીને વાત! એ તો હજુયે નાદાન રહ્યો છે. જેટલો એ દેખાવમાં ધર્મવાળો જણાય છે એટલો જ એ હરામખોર છે. એવી તો એ કાતિલ છૂરી છે કે જે આવે એને એ કાપી જ નાખે છે. નાનાભાઈને ય એણે આમ જ રસ્તા પરનો રડખતો ભીખારી બનાવી દીધો છે!"

"આ વખતે સૂધા જો પાછો આવે તો દેવવ્રત એને અંતઃકરણ-પૂર્વક સહાય કરે એવો છે." બીજા કેટલાક માણસોએ વળી ઉપર કહ્યા માનવીઓના કરતાં કંઈક જૂદો જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવા માંડ્યો. "આટલો પરોપકારી માણસ છે, અને પોતાની બધીય વાત નિખાલસપણે ગામના લોકોને જણાવે છે તો એ આપણે માનવી જ જોઈએ."

વળી દેવવ્રતને સાચોસાચ સહાય કરનારા બે ચાર જણાઓએ તો સૂધાને શોધી કાઢવાનો ભાર ઉપાડી લીધો.

અને આમ એ દિવસની સભા બરખાસ્ત થઈ.

* * *

આ બધીયે વાત મહાલક્ષ્મીના કાને આવ્યા વગર રહી નહિ. દેવવ્રતનો ગામ લોક સાથેનો વ્હેવાર એને જરાકે રૂચ્યો નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તેં આ શું કર્યું દેવૂ?" દેવવ્રતને પોતાની પાસે બોલાવીને મહાલક્ષ્મીએ મીઠો ઠપકો આપવા માંડ્યો. "આ બધા બ્રાહ્મણ પંડિતોની સમક્ષ કંઈક માથું ઠેકાણે રાખીને વાત કરવી હતી ને? આમ માથું ગુમાવાય કે ભાઈ?"

"એમાં કંઈ ડરવા જેવું નથી મા." દેવવ્રત હસીને બોલ્યો. "એ લોકોથી ડરી જાઉં એવો હું તમારો દિકરો નથી મા! એમના દાંતમાં જ કંઈ ઝેર નથી ભર્યું. એતો આખાયે અંગે ઝેરથી ભરેલા છે. એમની નજર પડતાં જ વંશના વંશ નાશ પામી જાય એમ છે મા!"

"પણ ભાઈ તેં ઠીક કર્યું કહેવાય નહિ!" મહાલક્ષ્મી પાછી બોલી. "સારા માણસો ચાહીને આપણા ઘરે આવે અને એમનું તું અપમાન કરે એ સારૂં કહેવાય નહિ!"

"તમે કંઈ જાણતા નથી મા!" દેવવ્રત એકદમ ગંભીર થઈને બોલ્યો, "સુધા ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો ત્યારે એમણે આવીને મને શું સલાહ આપી હતી એની તમને શી ખબર છે? એ તો કહેતા હતા કે 'દેવુ, તેં બહુ સારૂં કર્યું, હવે એને ઘરમાં ઘાલતા જ નહિ. જે કોઈ વાત સાંભળે નહિ, જે મોટાનું અપમાન કરે એને શિક્ષા કરવી જ સારી છે.' શિક્ષા દેવાનો મને શું અધિકાર છે? એનો તે એવો શું અપરાધ છે કે હું એને શિક્ષા કરૂં? છોકરમતને લીધે કોઈ કામ કરી નાખે તો શું એમાં શિક્ષા કરવી? એને ભણવાનું મારે ન કહેવું? બાપનો એ દિકરો નથી?"

"આ વાત તો મારે કાને નહોતી આવી. મેં તો સાંભળ્યું હતું કે એ તો સુધાનું ભલું ઇચ્છવા આવ્યા હતા."

"આવ્યા હતા! એ તો મને બનાવવા આવ્યા હતા." ખીજવાયા છતાંય સહેજ હસીને દેવવ્રતે કહ્યું: "તમે એમને ઓળખતા નથી મા! એ તો બે જીભવાળા સાપ જેવા છે. બધું ય કરી શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા ભોળાભાઈને ચડાવી મારી એ ઝઘડાઓ કરાવીને તમાશા જોવા માગે છે. એ તો ભલું કરવાના બહાને બુરૂં જ કરે. હું એવા લોકોની વાતને કદીયે દાદ દેવા માગતો નથી. મારાથી એ બનશે નહિ મા!"

"એ ગમે એવા હો, આપણને શું કામ છે ભાઈ? મહાલક્ષ્મીએ ઉદાસ થઈ કહ્યું. "હું તને કહું છું કે એમને થોડું ઘણું કંઈક મોકલી આપ."

"શા માટે? મારે એમની શી ગરજ છે?" દેવવ્રત ગુસ્સે થઈને બોલ્યો. "શા માટે એમને કંઈ આપવું જોઈએ? પૈસા રાખવાની શું આપણી પાસે જગ્યા નથી?"

આટલું બોલી દેવવ્રત મા પાસેથી ચાલ્યો ગયો.

"માને શું શું જોઈએ છે એ જઈને જાણી આવો." કચેરીમાં ઓરડા પાસે આવીને મહેતાજીને દેવવ્રતે શાંતિથી કહ્યું: "ઘરમાં જે કંઈ પૈસા પાટી જોઈએ એ મોકલી આપો."

દેવવ્રતનું મન જાણ્યા પછી મહાલક્ષ્મીએ પોતે જ બ્રાહ્મણોને સંતોષવાનું કામ માથે ઉપાડી લીધું. માણસોને બોલાવી, જલ્દીથી બ્રાહ્મણોને સીધા દક્ષીણા મોકલી આપવાનો એણે બંદોબસ્ત કર્યો, જોશી, આચાર્ય, પુરોહિત વિગેરેને પાછા બોલાવ્યા. ગામના હિતેચ્છુઓને પણ એણે વિસાર્યા નહિ. એમના મોંઢા પણ મીઠાં કરાવ્યા.

"ધન્ય છે મા ને! જમિનદાર તો ધર્મનો થાંભલો છે." બોલી બધાયે દેવવ્રત અને મહાલક્ષ્મીનો જેજેકાર બોલાવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૯ :

“નફર, માછીવાડે જઈને માગુર માછલી લઈ આવ તો!” સુધાવ્રતને આજે ખાવામાં ખોરાક આપવાનો છે એમ સાંભળવામાં આવતા વૃદ્ધ જીવનચંદ્રે ઘરમાંથી બહાર આવીને નફર નામના ઘરના એક નોકરને કહ્યું. નફર ત્યારે ચોકમાં નીચેનું કામકાજ કરવાની ધમાલમાં પડયો હતો.

“કંઇ લાવવાની જરૂર નથી હુજુર!” હાથ પર લીધેલું કામ છોડ્યા વગર જ જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંથી જ નફરે મોટા અવાજે જવાબ આપ્યો.

“અહિંયા તો મરતો નથી?” વૃધ્ધે ગુસ્સે થઈને કહ્યું. “હું શું કહું છું એ તો ધ્યાનમાં લેતો નથી. આવો નવાબ નોકર મને પોસાય નહિ.”

“એમાં શા માટે ગુસ્સો કરો છો હુજુર? ઘરમાં માછલી તો છે.” નફર પણ કંઈક ક્રોધ ભર્યા અવાજે બોલ્યો.

“માછલી છે? ગઈ કાલે ટોપલો ભરીને આવેલી ઈલિશ માછલી હશે?” વિસ્મય આકૂલિત કંઠે વૃદ્ધ બોલ્યો. “એ માછલી એને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાવા અપાય કે? માછલીના ગુણદોષની તને કંઈ ખબર છે? માગુર માછલી મળ સંગ્રાહક અને શુક્રકારક છે, જ્યારે ઈલિશ માછલી મૂખ રોચક, અને કફકારક છે. તને કંઈ ખબર નથી અને કહે છે કે કંઈ લાવવાની જરૂર નથી. તારાથી નોકરી થઈ શકશે નહિ, સમજ્યો?"

"પણ એમાં ગુસ્સે શું કામ થાઓ છો હુજૂર? નાહક ગાળો શા માટે કાઢો છો! મહેનત કરશું તો નોકરી ઘણી મળશે. ચાર કોડી માછલી તો જીવતી આવી છે. એને શું કરશો?"

"ચાર કોડી માછલી! તારૂં સત્યાનાશ જાય! મને તો ભીખ માગતો કરી નાખશો! ઘરમાં હોવા છતાં વહુએ બીજી માછલી લાવવાને શા માટે કહેવરાવ્યું?"

"એ તો બાએ એમ કહ્યું હતું દાદા કે જેલેબૌ માછલી લાવવી છે, બાએ હવે તો વેચાતી લઈ લીધી છે." બહાર આવીને લીલા બોલી.

"એમાં તારી બાનું શું જવાનું હતું? ઘરમાં કેટલું અનાજ પાણી છે એની તો કંઈ ખબર નથી. જાઓ, બહુ સારૂં કર્યું. એ બધી ઈલિશ માછલીને તળાવમાં પાછી નાખી આવ. માછીવાડેથી મળતી માછલી લાવવી સમજ્યો કે?"

"ત્યારે પે'લા લોધના ઈજારાની આવેલી માછલીનું શું કરશું?

"કરશું તારા બાપનું શ્રાદ્ધ અને મારૂં કપાળ!" વૃદ્ધ દાંત કચકચાવતો બોલ્યો. "સાત દિવસ પહેલા પકડેલી માછલી ખાધે માંદા માણસને કંઈ શક્તિ આવતી હશે?"

"ક્યાં એ મરી ગયેલી છે હૂજુર? જુઓ તો ખરા એ કેવી વાઘની માફક ત્રાપો મારી રહી છે? બધીય હજુ એવી છે."

માછલીઓ જોઈને પોતે ખુશ કે નાખુશ થયો છે એ ભાવ એણે મોઢા પર જણાવા દીધો નહિં. એ ત્યાંથી ધીરે ધીરે ચાલ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયો અને બીજી જ ક્ષણે હાથમાં એક નોટ લઈને પાછા ફરીને બોલ્યો.

"મારા ઘરમાં હવે તું પોસાશે નહિ, નફર. લે આ પૈસા લે અને અહિંથી તું ચાલ્યો જા."

નફર છૂરો લઇને માછલી સમારવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં જમિનદારનો આ હુકમ એને માથાના ઘા જેવો લાગ્યો.

"મેં શું ગુન્હો કર્યો છે હૂજુર?" નફરે દયામણું મોં કરીને પૂછ્યું.

"કંઈ કર્યું નથી. હવે તું અહીં પોસાશે નહિ. આ પૈસા લે તારે ચાલ્યો જા."

"ઘરમાં માછલી પડી હતી, વહુ રાણીએ પણ તાજી માછલી લીધી હતી એટલે જ મેં કહ્યું હતું કે બીજી માછલી લાવવાની જરૂર નથી, તમે કહેતા હોતો હમણા જ હું બીજી માછલીઓ લઈ આવું."

"હવે તારે લેવા જવું નથી. તું તારે અહીંથી ચાલ્યો જા. જો આ લે ગયા મહિનાનો પગાર. આ મહિનાના કેટલા દિવસ છે એનો હિસાબ કરીને મહેતાજી પાસેથી લઇ લેજે."

"વગર વાંકે રજા આપો તો તમે માલિક છો. પેટ વરાણીએ તો કામ કરીએ છીએ પગાર તો બાકી નથી, તો હું આ પૈસા કેવી રીતે લઉં હૂજૂર."

"છે, બાકી છે. બાકી ન હોય ને શું હું આપું છું? એટલો બધો તું મને મૂર્ખ સમજે છે. જા, હવે ચાલ્યો જા."

"બાપુ!" અંદરના ઓરડામાંથી બહાર આવી વ્રજસુંદરી બોલી.

"ભલામણ કરવા આવ્યા કે?" વૃદ્ધ વિશેષ ઉશ્કેરાઈ જઇ ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બોલ્યો. "ના, ના, તમારી કોઈની ભલામણ—શિફારસ હું રાખવાનો નથી. એને અહીંથી નિકળી જવું જ પડશે, બેટા મને ભિખારી બનાવવા માગે છે, તમારે શું કહેવું છે?"

"માછલી લાવવામાં તો હું ગુન્હેગાર છું. એમાં એનો કોઈ વાંક નથી. કોઈના પર વગર કારણે આટલો ગુસ્સો કરો એ તે કંઈ સારૂં કહેવાય?"

"મારે એને રાખવો જ નથી. મારા પોતાના નોકરને હું મરજી પડે તો રાખું, મરજી પડે તો કાઢી મૂકું, એમાં કોઈને કંઈ પણ કહેવાનો અધિકાર નથી."

આટલું બોલી જોરથી પગ પછાડતો એ ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો પાછા એ મિનિટમાં જ એ પાછો ફર્યો ચોકમાં પડેલી માછલીઓ ત્યારે પણ ઉછળી રહી હતી.

"જો જો લીલા, કેવી મોટી માછલી છે! અહાહા, જાણે હળદરના ગાંઠીયા!" બાળકની જેમ ઉત્સુક પ્રાણે વૃદ્ધ મોટી બૂમ મારીને બોલ્યો. આવી તો માછલી મેં આજે જોઈ! તારી બાને પસંદ છે કે નહિ? ક્યાં ગયો નફર? અરે આને તું ક્યારે સમારીશ?"

"દાદા કહો તો ખરા આજે તમને શું થયું છે?" લીલાએ વાંકો ડોક કરી કહ્યું: "હમણાં તમે એને કાઢી મુક્યો ને? એ નથી તો હવે કામ કોણ કરે?"

"કામ કરવાની મેં એને ક્યાં ના પાડી છે?" કંઈક હત-પ્રક્ષ થઈ વૃદ્ધ બોલ્યો. "એ તો લૂચ્ચાનો સરદાર છે. એમ કરીને એ કામ કરવા માગતો નહિ હોય! બોલાવ, લીલા એને બોલાવ માંદો માણસ ખાસે ક્યારે? બોલાવ એને જલ્દી બોલાવ તો બેટા!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"વાહ વાહ, એને પગાર તો ચૂકવી આપ્યો એટલે હવે તે શાનો ઉભો રહે? એ તો ચાલ્યો ગયો છે." લીલાએ ડોક હલાવી કહ્યું.

"ચોર, બદમાસ નહિ તો બીજું શું? એનો કોઈ દિન એક દિવસનો પણ પગાર બાકી રહ્યો છે કે આજ એ ચૂકવી દેવાય? અરે હરે, એ દિકરાને ગળું પકડીને લઈ આવતો!"

નફર દરવાજા પાસે જ ઉભો હતો. મોઢા આગળ આવીને એણે કહ્યું.

"હૂજૂર, આપે જ......"

"રજા આપી છે, રજા આપી છે. એમાં શું? કામ કરવાની તને કોણે મનાઈ કરી છે." નફરને બોલતા અટકાવીને જ વૃદ્ધ બોલ્યો. "જા, માછલી સમારવા જા."

"ત્યારે આજે તો એને તમે બક્ષિસ આપી કેમ દાદા?" લીલા હસતા હસતા બોલી.

"બક્ષિસ? બક્ષિસ શેની? ઘરનું બધુંય કામ કરે ઘરની લક્ષ્મી અન્નપૂર્ણા અને આ બેટાને તો વળી બક્ષિસ શેની?"

"તો આ નોટ પાછી લઈ લો હૂજૂર!" કમરમાંથી નોટ કાઢી નફર બોલ્યો.

"કેમ બેટા. માર ખાઈને મરવું છે કે? સાતપૂરનો જમિનદાર શું એટલા ટુંકા દિલનો છે કે........."

વાક્ય પુરૂં કર્યા વગર વૃદ્ધ બહાર બેઠકના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. હરે તમાકુ આપવાને આવી ને સ્થિર થઈ ઉભો રહ્યો,

"કેમ હરે વળી તારે શું છે?" વૃદ્ધ ગંભીર કંઠે બોલ્યો.

"મારી બક્ષિસ હૂજૂર!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બક્ષિસ! શેની બક્ષિસ?" જીજ્ઞાસુ ભાવે હરેના મોઢા સામું જોઈને વૃધ્ધે પુછ્યું.

"નફરને દીધી ને?" માથું ખજવાળતા ખજવાળતા હરિ બોલ્યો.

"દીધી, હા દીધી એમાં તારા બાપાનું શું ગયું?" વૃદ્ધ તપી જઈને બોલ્યો.

"એક જણને મળી તો મને કેમ ન મળવી જોઈએ? તમારે તો બધાય નોકર સરખા ગણવા જોઈએ."

"પણ બક્ષિસ શા માટે માગે છે? એવો શું પ્રસંગ છે કે તું બક્ષિસ માગવા આવ્યો છું? એક જણને ફાંસીના લાકડે લટકાવું તો તને પણ એની સાથે જ લટકાવવો?"

ભાઈને આરામ થયો છે..."

"કયા ભાઈ? કોના ભાઈ? એના માટે મારે મુઠિએ મુઠિએ પૈસા વેરવા એમ તું કહે છે કે?"

વૃદ્ધનો ગુસ્સો વધી જતો જોઈ હરિ ઉદાસ થઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. અને વૃદ્ધ ઉશ્કેરાઈને મોટેથી બોલવા લાગ્યો.

"પૈસા, પૈસા, બસ પૈસા! હું જાણે પૈસાનું ઝાડ! ડાળી ઝાલી કે ખણુણ કરતા પૈસા પડે! આ બધાય બેટાઓને દૂર કરવા જેવા છે."

× × ×

એકાદ કલાક પછી મંદવાડવાળા નિસ્તબ્ધ ઓરડામાં વૃદ્ધ જૈમૂને હાથે પકડી પરાણે લાવતો લાવતો દાખલ થયો.

"આ છોકરાની બળતરા સહન કરી શકાય એમ નથી ભાઈ! એનો ધા તું જ રૂઝવ" વૃધ્ધે સુધાવ્રતને સંબોધીને કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એને શું થયું છે?" ચંચળદ્રષ્ટિએ સૂધાએ જૈમૂ સામું જોઈને કહ્યું.

"શું થયું છે એ તો એ જાણે. બાપ આવીને બૂમાબૂમ કરે છે. મા આવીને રોકકળ કરે પરંતુ એ કોઈ રીતે કંઈ માનતો જ નથી એ ઘરે જ જતો નથી."

"કેમ છોકરા, ઘરે શા માટે જવા નથી ઈચ્છતો?" ધીરે ધીરે બાળકના માથા પર હાથ ફેરવતા ફેરવતા સૂધાએ પૂછ્યું.

છોકરાને શૂન્ય દ્રષ્ટિએ એકવાર વૃદ્ધની સામે જોઈ માથું નીચુ કરી નાખ્યું. ઘણી મહેનત કરવા છતાંય એ યુવકના સ્નેહ સંભાષણનો કોઈ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ.

"આટલી ઉંમરમાંય એણે કરજ કર્યું છે ભાઈ." વૃદ્ધ હસીને બોલ્યો "ચારગણા લખી દીધા સિવાય કોઈને કંઈ મળતું નથી સમજ્યાને ભાઈ?"

"હજી તો આ નાનું બાળક છે, એને વળી કરજ? આ શું બોલો છો?"

"હું એક રતિભાર જુઠું બોલતો નથી ભાઈ. એ લોકોનો તો એ ધર્મ છે! એ જન્મ્યા કે તરત જ કરજ કરે અને કરજ ભરતા ભરતા મરી જાય. એને હવે કરજમાંથી છોડાવો."

"આ શું બોલ્યા? હું એને કરજમાંથી છોડાવું?"

"કારણ કે કરજમાંથી છોડવાનું કામ તો લેણદારનું છે, અને એ લેણદાર તમે છો."

"આપ શું કહો છો એ મારાથી જરાય સમજાતું નથી." ઉત્તરોત્તર અધિક વિસ્મિત થઈને સૂધા બોલ્યો. "રસ્તાનો ભિખારી વળી લેણદાર! મજાક કરવી રહેવા દો. સીધીવાત કહેવી હોય તો કહો."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ભલે ત્યારે સીધી વાત કહું છું. તમને પથારીવશ કરનાર એ પોતે જ છે."

"આટલી સાવ સાદી સીધી વાતને આપે ખૂબ બહેલાવીને કહી. આટલો નાનો છોકરો ને એણે આમ કર્યું."

"મેં ઈંટ મારી છે બાપુ મારી કસૂર માફ કરો." અત્યાર સુધી આંખ ફાડીને સૂધાના મોઢા સામું જોઈ ને ઉભો રહેલ નિર્ભીક બાળક દ્રઢ સ્વરે બોલ્યો.

ભૂતકાળની ઘટના સૂધાની નજર સમક્ષ તરવરી રહી.

"જેને મેં લાઠી બાજીમાં હરાવ્યો છે એને તું શું થાય?" સૂધાવ્રતે એ બાળકને પૂછ્યું.

"એ સરદારનો હું દિકરો છું, બાપુ!"

"મારી પાસે કંઈ નથી કે હું તને કંઈ આપું." પોતાની ડોકમાં હાથ ફેરવતા ફેરવતા સૂધા બોલ્યો. "મારી પાસે હાર નથી કે તને પહેરાવું."

"ઈંટ મારવા માટે બક્ષિસ પણ નહિ આપો?" હસતા હસતા વૃદ્ધ વચ્ચે બોલ્યો.

"મને સોનું ચાંદી બક્ષિસમાં જોઈતું નથી. હું પોતે સોની છું મને તો સજા જોઈએ છે." જૈમૂએ પોતાના અંતરની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી.

"તને હું સાજો થયા પછી યોગ્ય સજા દઈશ આવ, મારી પાસે આવ, આમ એકદમ સજા આપવાનું મને આવડતું નથી. આવ તું મને કોટે વળગ જોઈએ. આના કરતા વધારે કડક સજા આપતાં મને આવડતું નથી."

"તમે બન્ને જણા મને પાગલ બનાવી રહ્યા છો. ભલા આમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભલાઈ કરવાની શી જરૂર છે? સુધાવ્રત તમે શું કહો છો? એ મુસલમાનનો છોકરો છે એને કોટે વળગાડીને તમે મારી પથારી અભડાવી છે. તમે કેમ હસો છો? શું તમે એમ જાણો છો કે આ બુઢ્ઢો પાગલ થઈ ગયો છે? ભલે હું પાગલ થયો હોઉં કે ડાહ્યો હોઉં પણ સાતપૂરાના જમિનદાર સાથે ઝઘડામાં ઉતરવાથી શું પરિણામ આવે છે એ હું તમને એક દિવસ સમજાવી દઈશ. આજે તમે ખોરાક લીધો છે; અને હજી અશક્તિ છે એટલે વધુ હું કંઈ કહેતો નથી. હવે મને અહીંથી ચાલ્યા જવા દો નહીંતર આ લોકો તો મને ગાંડો બનાવી દેશે!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૧૦ :

"હવે એના ઘરે ખબર કહેવરાવીશુંને બાપુ ?"

"નાહક શા માટે ઉપાધી વહોરી લો છો ?" સહેજ હસીને વૃદ્ધ બોલ્યો. "માથું ઠેકાણે રાખીને નિશ્ચિંત રહી શકાતું નથી ?"

"એ માટે હું કહેતી નથી. રાત દિવસ એની સેવા ચાકરી કરવામાં મને કંઈ કંટાળો આવતો નથી." વ્રજબાલા શરમાઈ જઈને બોલી. "એના આત્મીય જનોના નિરાશ થયેલા જીવને આશ્વાસન મળે એ હેતુથી જ હું એમ કહું છું."

"એની પાસેથી કંઇ વાત જાણવા મળી કે ?" ગંભીર મુખે વૃધ્ધે પૂછ્યું.

"ના. ફક્ત એના સુધાવ્રત નામ સિવાય કંઈ વાત જાણવા મળી નથી. એ બીજી કોઈ વાત કહેવાને ઈચ્છતો જ નથી. જ્યારે જ્યારે હું કંઈ પુછું છું ત્યારે એ અત્યંત ઉદાસ થઇ જાય છે. બહુ બહુ સમજાવું છું ત્યારે એ કહે છે કે મારૂં કોઈ નથી એમ જાણીને જ તમારે અહીં રાખવાનો છે. આટલાં શબ્દો સિવાય એ બીજું કંઈજ કહેતો નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"સૂધાવ્રત, સૂધાવ્રત! નામ તો મને જાણીતું લાગે છે!" વૃદ્ધ જમિનદાર ચિન્તિત સ્વરે બોલ્યો. "એ એના ઘરે કોઈ ખબર કહેવરાવવા માગતો નથી! હં, ચાલો હું એને એકવાર પૂછી જોઉં."

વૃદ્ધ સૂધાવ્રતની પાસે ગયો અને બોલ્યો 'નયનપુરથી એક માણસ તારી ખબર કાઢવા આવ્યો છે સૂધા!' ઝીણી નજરે એના મોઢા સામું એ જોઈ રહ્યો.

સૂધાવ્રત વૃદ્ધ જમિનદારનું બોલવું સાંભળીને એકદમ ચમકી ગયો.

"શું કહ્યું? નયનપુરથી?" ક્ષણભરમાં પોતાની જાતને સંભાળી લઈને સૂધાવ્રત ધીમેથી બોલ્યો. "એ ગામમાં તો મારૂં કોઈ ઓળખાણ પીછાણવાળું નથી!"

ગળાનો અવાજ બીજી રીતેજ સંભળાયો, એટલે ઉત્સાહિત વૃદ્ધ માથું હલાવવા લાગ્યા. પૂત્રવધુ વ્રજમાલા અવાક્ થઈ એકવાર સસરા સામે તો બીજીવાર સૂધાવ્રતની સામે જોવા લાગી. મોઢેથી એક અક્ષર પણ બોલી શકી નહિ.

"નયનપુરથી આવેલા માણસે ત્યાંના બધાયના નામ ઠામ આપ્યા છે. તું તો મોટો માણસ છે." માથું ખજવાળતા ખજવાળતા વૃદ્ધ પાછો બોલ્યો.

"હવે એને કહી દેજો કે અહીંયા કોઈ નથી." વૃદ્ધને લાંબી વાતચીત કરતા અટકાવીને સૂધાવ્રત ઉશ્કેરાયેલા અવાજે બોલ્યો. "હું તો દીન-હીન ભિખારીના ઘરે જન્મ્યો છું!"

"એમાં શું થયું? મને કહેવામાં વાંધો શું છે?" આંખો મીચીને વૃદ્ધ ખચકાતો ખચકાતો બોલ્યો. "અહીં કોઈ એવું નથી જે માણસને કહી દે. પણ તારૂં ઘર ક્યાં ગામમાં છે? ઘરે ખબર તો આપવા જોઈએને!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પણુ ઘર જેવી વસ્તુ જ આ પૃથિવીમાં મારે માટે કોઈ નથી." નિસાસો નાખીને સૂધાવ્રતે કહ્યું.

સૂધાવ્રતનું આ બોલવું સાંભળી વૃદ્ધ હસી પડ્યો.

"પણ માણુસ કહેતો હતો કે ઘરે કોઈ ઝઘડો..."

"એને અહીંથી હાંકી કાઢો, નહિતર.."

ખૂબ જ ઉશ્કેરાઈ જઈને ઉભો થઈ સૂધાવ્રત બોલ્યો. વધુ બોલતો અટકી જઈને બીજી જ ક્ષણે ઉદાસ થઈને પથારીમાં સૂઈ ગયો અને ધીમેથી બોલ્યો:—

"તમે મને અહીંથી આમ બહાર કાઢી મૂકવા માગો છો?"

"ઠંડો થા સુધા!" વ્રજબાળા પથારી પાસે આવીને બોલી. "એ કંઈ વાત નથી. શાંત થા, પણુ..."

"પણ બણુ હું કાંઈ સમજતો નથી." સૂધાવ્રત ખીજાઈને બોલ્યો "જો તમારે મારી ઓળખાણ જોઈતી હોય, ઘરે ખબર કહેવરાવવાની જરૂર હોય તો હું આ ઘરમાંથી ચાલ્યો જઈશ. દીન-હીન-ભિખારીનો પરિચય જાણીને મારૂં અપમાન કરવું એ શું તમારા જેવા મોટા માણુસ માટે ઉચિત છે?"

"દુનિયામાં બધા ય માણુસ કંઈ એકસરખા હોય છે ભાઈ?" વ્રજબાલાએ ઉશ્કેરાઈ ગયેલા સૂધાવ્રતને આશ્વાસન આપી શાંત પાડવા માંડ્યો. "એમાં દુઃખ શું લગાડવું? અમે તો તારા જ છીએને!"

વૃદ્ધ જમિનદાર જીવનચંદ્રરાય ફક્ત 'હં' શબ્દોચાર કરીને કચેરીમાં ચાલ્યા ગયા.

"તમારે એક આંટો નયનપુર જવું પડશે મહેતાજી?" કચેરીમાં દાખલ થઈને મહેતાજીને સંબોધી વૃદ્ધ બોલ્યો, "ખૂબ ખબરદારી રાખીને ત્યાં જવાનું છે? ત્યાંના શા સમાચાર છે એ બધું ગૂપચૂપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણી આવવાનું છે? ત્યાંના જમિનદારના ઘરની બધીય પરિસ્થિતિની બારીકમાં બારીક હકીકત મેળવવાની છે સમજ્યા ને?"

"આજે જ જવાનું છે?" માથું નીચું કરી મહેતાજીએ હુકમનું પાલન કરવાની તત્પરતા દર્શાવતાં પૂછ્યું.

"હા, આજે જ જવાનું છે." ત્યાંના જમિનદારના ઘરમાં ભાઈઓ વચ્ચે કેવો સદ્‌ભાવ છે એ પણ તપાસ કરજો. જરાક ગફલતી કરશો તો તમારૂં જવું નકામું થઈ પડશે. એમના ઘરની વાત જાણી આવો પણ જોજો તમને કોઈ પકડી ન પાડે!"

"એ તો આપના આશિર્વાદથી હું બહુ સારી રીતે જાણું છું કોઈ જાતનો વાંધો આવશે નહિ." મહેતાજીએ પ્રફુલ્લ મુખે જવાબ આપ્યો.

"વળી જુઓ" વૃદ્ધ પાછો બોલવા લાગ્યો. "નયનપુરના જમિનદારના નાનાભાઈની બધી ય હકિકત જાણી લેજો. અહિં કોઈ છે એવી વાત ત્યાં ઉચ્ચારતા નહિ. એ લોકો શું શું વાત કરે છે અગર વિચારે છે એ બધું ય શાંતિથી સાંભળી આવજો."

"બહુ સારૂં. હૂજૂર!" કહી મહેતાજી માથું નમાવીને પ્રણામ કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

જાણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની વ્યવસ્થા કરી હોય એવા ભાવે નિશ્ચિંત મને વૃદ્ધ જમિનદારે હોકાની નળી મોઢામાં લઈ, જોરથી દમ ખેંચીને બહાર કાઢી આખાય ઓરડાને ધૂમાડાના ગોટેગોટાથી ભરી દીધો.

"વારૂ, તમે શું કહો છો?" ચૂપચાપ ચારે બાજુ આડીઅવળી નજરે જોતા જોતા મંદવાડવાળા ઓરડામાં દાખલ થઈ લીલાએ સુધાવ્રતને પૂછ્યું. "આમ પોતાની જાતને છૂપાવી રાખીને રહેવામાં તમે એમ સમજો છો કે તમારૂં ગૌરવ વધે છે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂધાવ્રત ખડખડ હસી પડ્યો.

"આમ તે શું કરતા હશો?" ક્ષીણ વિદ્યુત પ્રકાશથી ઓરડાને ઝાકમાક કરી દઈ લીલા પાછી બોલી. "તમારૂં કોણ ક્યાં ક્યાં છે એ વાત તો કહો? તમારૂં ઘરબાર ક્યાં છે એ જણાવો?"

"ઘર! મારૂં ઘર!" ચંચળ નયને બાલિકાના મોઢા સામું જોઈ સૂધાવ્રત બોલ્યો. "એકવાર તો મેં કહ્યું છે છતાંય......"

સૂધાના આ શબ્દો સાંભળી લીલા અવાક થઈ ગઈ અને થોડીવાર તો એ એના સામું વિસ્મય પામીને જોઈ રહી. સૂધાવ્રતને આ સિવાય કંઈ કહેવાનું નહિ હોય એવી એને કંઈક ખાત્રી થઈ.

"છતાં ય તમારે શું કહેવું છે?" લીલાએ પાછા ધીમેથી પૂછ્યું. "જેમ છો એમ જ રહેશો, કેવળ......"

"ના એમ નહિ બને લીલા."

"શા માટે નહિ બને કહોતો? એમ જ થશે, તમે જ કહોને એમ કેમ નહિ બને?"

"સમજ. ભયંકર અપરાધ કરી પ્રાણ જાય. હું અહીં આવીને આશરો લઈ રહ્યો છું તેનો પત્તો લાગી જતાં મને તેઓ પકડીને લઈ જાય તો?"

"ઉંહ, એવું શું બોલો છો! આવી બનાવટી વાત શું કહો છો? હું જાણું છું......"

આ વખતે વિસ્મયની આભા સૂધાવ્રતના આંખ મોં પર પ્રસરી ગઈ.

"શું જાણે છે લીલા?" સૂધાવ્રતે ચંચળ સ્વરે પૂછ્યું.

"જાણું છું રે જાણું છું." ચંચળ હરિણીની માફક ડોક હલાવતી હલાવતી લીલા બોલી. "તમે તમારે જુઠું બોલ્યા કરો. તમારી પાસે કોઈ આવશે નહિ. તમે તમારે અંધારામાં હંમેશા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભયથી મોઢું સંતાડી બેસો. બહાર ક્યાંય જવાની હિંમત તો નથી ને ?"

"ભૂલ કરે છે લીલા. સાચોસાચ હું તો મહાપાપી..."

"જાઓ, હું કંઈ સાંભળવા માગતી નથી."

"તું મારો પરિચય જાણવા માગે છે લીલા ?" સૂક્ષાવ્રત સહજ હસીને બોલ્યો. "હવે સ્વરૂપ જોઈ આમ મોઢું ફેરવવું ચાલે કે ?"

"એ તો જાણ્યો તમારો પરિચય !" સાડીનો છેડો ઉડાડતી ઉડાડતી લીલા કંપિત કંઠે બોલી. "પરિચય તો ગામ, નામ, ઠામ, ઘર વિગેરે ક્યાં છે એ જણાવવાને કહેવાય છે. એ તો તમે કંઇ કહેતા નથી ને ?"

"એ કહેવાની સાથે જ મારે અહિંથી વિદાય લેવી પડશે સમજી કે લીલા ? આપણે છૂટા થવું પડશે. આ આશરો છોડીને જવાથી પછી પૃથ્વીમાં મારે ઉભા રહેવાની ક્યાંય જગ્યા નથી. અન્ય કોઈ સ્થાને આશરો નહિ મળે એટલે વિસર્જન થતા પ્રતિમા જેમ અતલતલમાં ચાલી જાય છે એમ મારે પણ ચાલ્યા જવું પડશે."

"ના, ના, તો તો હું તમને જવા દઈશ નહિ." લીલા વ્યસ્ત થઈ બોલી. "હજી તમને ખબર નથી કે દાદાના હુકમથી વાઘ બકરી એક કઠિ પાણી પીએ છે. તમારી સામે આંગળી ઉચકવાની પણ કોણ હિંમત કરી શકે તેમ છે ?"

"તારા દાદા જ મને બહાર કાઢી મુકશે લીલા !" મોઢું ફેરવી નાખી સૂક્ષાવ્રતે કહ્યું.

લીલાનું સરળ કપાળ ચિંતાભારથી સંકોચાઈ ગયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એમ ન કરવાને હું દાદાને વિનવીશ." લીલા બોલી.

"ના, તારે એમ કંઇ નથી કરવું." સુધાવ્રત ઉદાસ થઈ બોલ્યો. "તું સાંભળવા માગે છે? સાંભળ..."

"ના, ના, જે વાત સારા વિચારથી છુપાવી રાખી છે, એ પરાણે અંતરના ઉંડાણમાંથી બહાર કાઢીને સંભળાવીને મને અપરાધી ન બનાવો. રાખો, એ ગુપ્ત પરિચય છુપો જ રાખો."

લીલાના આ શબ્દોએ સીતારના છેલ્લા ઝંકારની જેમ સુધાવ્રતના પ્રાણમાં તુમૂલ તોફાન જગવ્યું – 'રાખો, એ ગુપ્ત પરિચય છૂપો જ રાખો. હું જાણવા માગતી નથી, તમારા મનને નાહક વ્યથા દઇને હું એ કંઈ જાણવા માગતી નથી.

× × ×

સાતપૂરના જમિનદારનો બુદ્ધિમાન મહેતાજી નયનપુરમાં ખબર મેળવવા માટે ઉપયોગી વ્યક્તિની શોધ કરતા કરતા આપણા પૂર્વ પરિચિત મતિલાલ ભાટના ઘરે આવી પહોંચ્યો. કિંકિર્ત્તવ્ય – વિમૂઢ મતિલાલ ભાટ ત્યારે નિરાશ થઈ આકાશ સામે જોઈ કંઈ વિચારી રહ્યો હતો ત્યારે મહેતાજીને આવેલા જોઈ હાથમાં ચાંદ આવવા જેવું એને થયું. મહેતાજીએ પ્રકૃત સત્યને બદલે અપ્રકૃત જૂઠ ચલાવવામાં જરાકે મણા રાખી નહિ. મતિલાલને વિશ્વાસમાં લઇને થોડી ઘણી વાત જાણી લીધા પછી બહાર ફરવા જવાનું બાનું કાઢી એ જમિનદારના ઘર તરફ આંટો મારી આવવાને બહાર નિકળ્યો.

નશિબે એને ત્યાં પણ સારી યારી આપી. સુહાસિનીની પિત્રાઈની દાસી મોક્ષદાએ તેના અનુસંધાન ઉત્સુક હૃદયને પોતાની કાલ્પનિક ઉદ્‌ભાવિની શક્તિથી મૂગ્ધ કરી નાખ્યો. મહેતાજીને ખબર મળ્યા કે નયનપુરના જમિનદારના નાના ભાઈને ભયંકર અપરાધને લીધે દેશ ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. ઘરના બધાય માણસો એનું મોઢું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોવા સુધારનારા જ છે. આટલું જ નહિ પરંતુ એની જનેતા મા પણ એ કુપુત્રથી વિમૂખ રહેવા ઈચ્છે છે. બાપદાદાની મિલકતના વારસા હક્કથી એને બાતલ કરવામાં આવ્યો છે. વધુમાં મહેતાજીએ એમ પણ સાંભળ્યું કે જમિનદારની મા પોતાના પુત્રને ત્યાજ્યપૂત્ર તરીકે ગણવાને હાકેમને અરજ કરનાર છે.

આ બધી વાત સાંભળીને વૃદ્ધ જીવનચંદ્રના કાન સળવળ્યા વગર રહ્યા નહિ. મોઢેથી ફક્ત 'હું' શબ્દ ઉચ્ચાર્યો પણ અંતરમાં એક અદ્‌ભૂત આત્મસંતોષ અનુભવ્યાનું એના મોઢા પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યા વગર રહ્યું નહિ. જમિનદારી ચલાવવામાં ય હોંશીયારી જોઈએ છે એવો પોતાનો નિશ્ચિત મત બીજાને જણાવ્યા વગર મહેતાજીને પણ સંતોષ ન વળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૧૧ :

એકાદ મહિનાના અંતરની આ વાત છે.

પૂર્વ દિશાના વરંડામાં એક સોફા ઉપર લાંબા પડીને સુધાવ્રત વર્તમાનપત્રો વાંચતો હતો. થોડેક દૂર વૃદ્ધ જીવનચંદ્ર રબ્બરની લાંબી નળી મોઢામાં રાખીને અર્ધમીચેલી આંખે હોકો પીતો હતો. વચ્ચે બેસીને લીલા રમકડા વતી રમતી બેઠી હતી. સુધાવ્રત અને દાદાને આમ મૌન—સ્તબ્ધ બેઠેલા જોઈને એને સારૂં લાગતું ન હતું. એટલે એ પોતે જ બકબક કરી રહી હતી.

એક રમકડાને સંબોધીને એ કહેવા લાગીઃ—' જો તું મારૂં છોકરૂં છે, દાદાની જેમ હસતું નહિ; ફક્ત ગુડુડુ ગુડુડુ અવાજ કરીને હોકો પીધા કર. જો વળી તું સુધાની જેમ પણ હસતું નહિ, નહિ તો ફરી ઇંટ વાગશે તો માથું ફુટી જશે. શાંત શિષ્ટ થઈ રહો. હું રાંધીશ, તમે ખાજો. વહુ આવે..."

લીલાની વહુ આવવા પછીની ચિંતા સાંભળવાની ઈચ્છા નહિ કરતા સુધાવ્રત વૃદ્ધને સંબોધન કરી બોલ્યોઃ—

" આ જાહેરખબર શું આપે આપી છે ? "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કઈ જાહેર ખબર ?" હોકો પીવાથી તન્દ્રચ્છન્ન થયા હતા કે નહિ પણ એકાએક સૂધાવ્રતના બોલવાથી ચકિત થઈને વૃદ્ધ બોલ્યા.

"નલડાંગા માટે એક નાયબ જોઈએ છે?" વર્તમાનપત્રમાં છપાયેલી જાહેરખબર દેખાડીને સૂધાવ્રતે પૂછ્યું.

"હા." વૃદ્ધે કહ્યું. "આગળ જે નાયબ હતો એણે પ્રજા સાથે મળી જઈને ઘણા પૈસા ઉચાપત કર્યા છે; અને એથી જ એને બરતરફ કર્યા વગર ચાલે એમ નથી."

"તમારે કેવો માણસ જોઈએ છે? ઘણો ભણેલો વિદ્વાન જોઈએ છે?"

"જમિનદારી–સેરેસ્તાના કામકાજમાં વિદ્યાના કરતા બુદ્ધિની ખાસ જરૂર રહે છે ભાઈ. એની સાથેસાથ શરીરશક્તિ પણ જોઈએ. કેમ પુછવું પડયું? તમારી જાણ પિછાણમાં એવો કોઈ માણસ છે?"

"છે, પણ એ તમને પસંદ પડશે કે નહિ એ હું જાણતો નથી."

"તારી જાણ પિછાણવાળા માણસને રાખવામાં મને કંઈ હરકત નથી."

"નોકરી તો મારે પોતાને જ જોઈએ છે." માથું ખજવાળતા ખજવાળતા સૂધાવ્રતે કહ્યું.

"તારે?" વિસ્મિત–આકુલિત નયને વૃદ્ધે સૂધાવ્રતની સામે જોઈને પુછ્યું.

"હા, મારે!" સૂધાવ્રતે ધીર ભાવે કહ્યું. "આમ તમારા ગળે પડીને હું અહીંયા કેટલા દિવસ રહીશ."

આ સાંભળી વૃદ્ધ હસી પડ્યો.

બરોબર આ વખતે વ્રજબાલા એમની પાસે આવીને ઉભી રહી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" સાંભળી કે સૂધાની વાત વહુ? હવે એ ગળે પડે છે તે સાંભળ્યું કે?" વૃદ્ધે સહેજ હસતા હસતા કહ્યું.

" એમાં મેં શી ખોટી માગણી કરી છે? હું તમારો કોઈ લાગતો વળગતો નથી કે પરાણે અહીં રહીને તમારા રોટલા નકામા ખાઉં?" સૂધાએ કહ્યું.

" હરે, હરે, જા જલ્દી દોડતો જઈને ડાકટરને બોલાવી લાવ." એકદમ ઉભા થઈ જઈ વૃદ્ધ મોટેથી બૂમ મારી બોલ્યો. " ના, એનાથી કંઈ થશે નહિ. આ વખતે તો જીલ્લામાંથી સારો-હોંશિયાર ડાકટર બોલાવવો પડશે."

" ડાકટરને શા માટે બોલાવો છો? એની શી જરૂર છે?" સૂધાવ્રતે વિસ્મિત થઈ વૃદ્ધના મોઢા સામું જોઈ પુછ્યું.

" સાંભળો છો કે વહુ?" વ્રજબાલા સામે જોઈને વૃદ્ધ બોલ્યો. " કહે છે ડાકટરની શી જરૂર છે? રોગને આમ ઠામઠારી રખાય કે? તમારા છોકરાને સમજાવો."

" મને તો હવે સારૂં છે. અશક્તિ પણ એટલી બધી નથી."

" પણ માથું હજી ક્યાં સારૂં થયું છે?" વૃદ્ધ ગંભીર થઈ બોલ્યો. " ના, આ ડાકટર કંઈ જાણતો નથી. દવાના ડોઝ પીવરાવવાથી શું થાય? ખાવાપીવાની પણ છૂટ આપી છે? આમ તે માણસ કંઈ થોડોક જ સારો થાય?'

" ખાવાપીવામાં જરાકે ગફલતી હું કરતો નથી." સૂધાવ્રતે હસીને કહ્યું. " તમારી કલ્પના ખોટી છે. મારૂં શરીર તો બહુ સારૂં છે."

" મને પણ એતું શરીર કંઈ ખરાબ હોય એમ લાગતું નથી બાપુજી!" વ્રજબાલા વચ્ચે બોલી. " સૂધાને હવે સારૂં છે, ખાય છે, પીએ છે, હરે છે ફરે છે અને શરીરમાં શક્તિ પણ છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"શું તમારૂં માથું!" વૃદ્ધ ગુસ્સે થઈને બોલ્યો. "એ શું કરે છે એની તો કંઈ સમજ નથી ને કહે છે કે એ સારો થઈ ગયો છે. જોતા નથી એ આખો ય દિવસ કેટલો ઉદાસ રહે છે, કોઈ ગંભીર વિચારમાં એ ચકચૂર રહેતો હોય એમ દેખાય છે. એકવાર મગજ બગડી ગયું તો સારૂં ક્યાંથી થશે? આ શરીરે નલડાંગાની નાયબી કરવા એ માગે છે."

"ઓહ! નોકરી માગી એટલે તમે આમ કહો છો એમને?" સુધાવ્રતે કહ્યું.

"તમે જ કહો વહુ, ઉભા થવા જતા લથડી પડતા શરીરે એ નલડાંગાની નાયબી કરી શકે એમ છે? અને વળી હું એને એ કાળા સાપ જેવા માણસો વચ્ચે રાખી શકું કે? જોતાં નથી આનું માથું કેવું ભમી ગયું છે? ખરેખર ડાકટરને બોલાવ્યા વગર છૂટકો નથી. ડાકટરને બોલાવો. એ આવીને કહે કે આને કંઈ નથી તો મને ખોટો માનજો! કેમ બોલતા નથી? મારા ગળે એ નથી પડતા તો બીજું શું?"

"શરીરથી બને એ કરવાને હું માગું છું. એમાં મેં બીજું શું કહ્યું છે દાદા?"

"માથું ઠેકાણે હોય તો આમ કંઈ બોલો કે? હું કંઈ બોલું છું? વહુ પણ કંઈ કહે છે? ત્યારે લીલા પણ કંઈ કહે છે? નોકર ચાકર પણ ખડે પગે ચાકરી કરે છે છતાંય આજે કંઈ ખાવું નથી એમ કહે છે. કહો માથું ઠેકાણે હોય તો કોઈ આમ બોલે?"

"હું તો એવું કંઈ બોલ્યો નથી. મને કંઈ ખબર નથી." વૃદ્ધની સામે જોઈ ઉંડો નિસાસો નાખી સૂધાવ્રત બોલ્યો: "રસ્તે રઝળતા ભિખારીને આટલી માયાથી ઘરમાં શા માટે ગણ્યો છે એ જ હું સમજતો નથી? નોકર ચાકરે મને એક અક્ષર પણ કહ્યો નથી. એ તો મારા મનમાં આવ્યું તેમ હું જ બોલ્યો છું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એમનું બોલ્યું કંઈ સાંભળતો નહિ ભાઈ!" ખડખડ હસીને વૃદ્ધ બોલ્યો "મનમાં આવ્યું તેમ બોલી નાખવું એ સારૂં નથી! રાજીખુશીથી ખાઈપીને હરતો ફરતો રહે, બાકી કોઈ ખરાબ વિચાર મનમાં ન લાવતો ભાઈ! ખોટા વિચાર કરીને શરીર બગાડે એના જેવો દુનિયામાં બીજો કોણ મૂર્ખ છે? સમજ્યો, મુર્ખ ન થતો."

વૃદ્ધનું બોલવું સાંભળતાં સૂધાના ઉજ્જવળ નયનમાં જળજળીઆ આવી ગયા.

"આટલા સ્નેહ અને પ્રેમથી મને અહીં કેમ રાખ્યો છે. એ તો તમે જ જાણો છો."

વ્રજબાલા પાસેના ઓરડામાંથી જલ્દી જલ્દી એક રકાબીમાં થોડીક દ્રાક્ષ, થોડાંક દાડમના દાણા, અને થોડીક પૂરી લઈ આવી સુધાવ્રત આગળ મૂકી.

"આમાંથી થોડુંક ખાઈ લે તો ભાઈ!" વ્રજબાલા બોલી. "સવારથી કાંઈ ખાધું નથી, મોઢું સુકાઈ ગયું હશે!"

"આટલી દયા! આટલો સ્નેહ! એક ઠેકાણે હું રાખી આવ્યો છું મા!" ઉંડો નિસાસો નાખી સૂધાવ્રત બોલ્યો. "તમને જોતા એ બધું ય મને યાદ આવે છે."

"ત્યારે એમને અહીં બોલાવી લેને ભાઈ? એ ક્યાં છે? અમે માણુસ મોકલીને અહીં બોલાવી લઈશું."

"એમ નહિ બની શકે વહુ?" વૃદ્ધ ચિંતાજનક કંઠે બોલ્યો. "નયનપુરના જમિનદારની ગૃહિણી તમારા ઘરે માથું નીચું કરીને આવે નહિ સમજ્યા કે?"

વ્રજબાલા અને સૂધાવ્રત એકી સાથે મોઢા ફેરવીને વૃદ્ધની સામું જોઈ રહ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"નયનપૂરના જમિનદારની ગૃહિણી? શું બોલ્યા બાપુ?" વ્રજબાલા વિસ્મય પામી બોલી.

"હું ઠીક જ કહું છું વહુ!" વૃદ્ધે માથું હલાવી કહ્યું. "મારૂં કહેવું સાચું છે કે જુઠું એ પુછી જુઓ તમારા આ પાલિત પુત્ર ને?"

વ્રજબાલા વિસ્મિત થઈ સુધાવ્રતના મોં સામું જોઈ રહી પણ કોઈ વાત પૂછવાની હિંમત કરી નહિ. એના મોઢા સામું જોતાં એને વૃદ્ધની વાત સાચી હોવાનું જણાયું.

"આ દુર્ભાગીના નામ સાથે એમનું નામ પણ વગોવાય છે એનો અસ્વિકાર કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આટલો જલ્દી મને તમે પકડી પાડશો એવું મેં કદીયે ધાર્યું નહોતું દાદા. હવે તમે જ્યારે બધુંય જાણો છો ત્યારે..."

"એ તો વય સુલભ વસ્તુ છે. જુવાનીમાં બધાય એમ જ કરે છે." સુધાવ્રતને વધુ બોલતો અટકાવીને વૃદ્ધ બોલ્યો. "કંકાસ કલેશ ન થાય તો પ્રેમની કસોટી ક્યાંથી થાય?"

"દાદા તમે બધુંય જાણો છો. હવે કહો કે મારી માને હું અહિં બોલાવીને રાખું એ ઉચિત છે કે નહિ?" સુધાવ્રત ઉશ્કેરાયેલા અવાજે બોલ્યો.

"હવે શું કરવું ભાઈ? અહીંયા બોલાવી લે તો સારૂં છે પણ એમ કરવાની તારી શક્તિ છે?" વૃદ્ધ સહેજ હસીને બોલ્યો.

"શું કહ્યું? મારી માને અહીંયા લાવી શકવાની મારી શક્તિ નથી? હું લાવી શકીશ નહિ? તમે મને નાયબી આપીને મદદ તો જરૂર કરશો ને?"

"નાયબી તો શું પણ મારી આખીયે જમિનદારીની જવાબદારી તને સુપ્રત કરી દઉં છું; પણ એમને અંહિંયા બોલાવવાનું તારાથી બનશે કે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"જરૂર. હું તેડવા ગયો પછી કોઈની તાકાત નથી કે એને કોઈ મારી સાથે આવતા અટકાવી રાખે. મા આવ્યા વગર રહે જ નહિ."

"તો તેડી આવ ભાઈ. માને અમે અહિં અમારી મા તરીકે રાખશું." વ્રજબાલાએ આગ્રહ કર્યો.

"એમ નહિ બની શકે વહુ!" વૃદ્ધ હસીને બોલ્યો. "જ્યાં સુધી દુનિયાપર ચંદ્ર સૂર્ય પ્રકાશમાન રહેશે ત્યાં સુધી હિન્દુ સ્ત્રી સ્વામીનું ઘરબાર છોડી બીજે જશે નહિ. એથી જ હું કહું છું કે એમ નહિ બની શકે. એ આવે તો જાણે બહુ સારૂ છે પણ મને આટલી શંકા રહે છે."

"મને તેડવા જવા દો દાદા, પછી જોયું જશે. હું આજે જ જઈશ."

"સબુરી રાખ. આટલો બધો ઉતાવળો શું થાય છે? એક બે દિવસ પછી જજે."

"કોઈ કામ ઢીલમાં નાખવાનો મારો સ્વભાવ જ નથી દાદા! હાથમાં લીધેલું કામ પ્રાણ જાય તોય પૂરૂં કરવાનો મારો સ્વભાવ છે. આ મારો જન્મ નિયમ છે."

"ત્યારે જા; પણ મને લાગે છે કે તું નકામો જાય છે."

"હું તમારી એ ધારણા ખોટી પાડીશ. અને કદાચ જો હું પાછો ફરીશ તો હું મારી ભૂલ કબૂલ કરી લઈશ."

"આટલી ઉંમરમાં કંઈ થોડીક જ ભૂલો કરી છે, તને વળી નવી શિખામણ મળશે. પરંતુ તું જા, ભગવાન તને મદદ કરશે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૧૨ :

વર્ષાઋતુના દિવસ હતા. કાળા કાળા વાદળો ચોદિશમાંથી ઝપાટાબંધ આવીને એકઠા થઈ સારાયે આકાશને આવરી રહ્યાં હતાં. પવન જોરથી ફુંકાઈ રહ્યો હતો. આસન્ન વર્ષાથી ભયભીત બનીને પ્રાણીમાત્ર આશરો શોધી રહ્યા હતા. કેવળ અંધાર ઘેરા મુખે અટલ-ચરણે દેવવ્રત બાગમાં ફરી રહ્યો હતો. મૂશળધારે વરસાદ પડવા લાગ્યો. આખું અંગ ભીંજાઈ જવા છતાંય એ ત્યાંથી જરાકે ખસ્યો નહિ. કોઈ ગહન વિચારમાં લગ્ન થઈને એ વરસતા વરસાદની જરાકે પરવાહ કર્યા સિવાય બાગમાં આસ્તે પગલે આંટા મારતો જ રહ્યો.

"આમ વરસાદમાં ભીંજાતા ફરવાથી શરીર બગડી જશે બાપુ!" એક નોકરે આવી દેવવ્રતને કહ્યું.

"બગડશે તો મારૂં શરીર બગડશે, એમાં તારા બાપનું શું બગડવાનું છે?" દેવવ્રતે નોકરને ધમકાવ્યો.

નોકર જમિનદારના ક્રોધ ભર્યા શબ્દોથી ડરીને ક્ષણ ભર તો થંભી ગયો. આખરે કંઈક હિંમત ધરી માથું ખજવાળતો ખજવાળતો એ પાછો બોલ્યો:—

"પણ મહેતાજી......"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નોકર હજી પોતાનું બોલવું પુરૂં કરે એ પહેલાં તો દેવવ્રત એને મારવા ગયો. નોકર ત્યાંથી એકદમ નાસી ગયો.

ક્ષણભર પછી વૃદ્ધ મહેતાજીએ હાથમાં લાકડી ઝાલીને આવી ઓટેથી બૂમ મારીને કહ્યું.

" શું કરે છે દેવૂ ? "

નાનપણથી જ દેવવ્રત એનું કહ્યું માનતો હતો.

" મારા માથામાં જાણે આગ બળે છે, એટલે આ વર્ષાદમાં ફરૂં છું. તમે તમારે જાઓ. " મહેતાજીની બૂમ સાંભળી પાછા વળીને ઉભા રહી દેવવ્રતે ગંભીર સ્વરે કહ્યું.

" આમ તું કરે એ ઠીક છે ? " મહેતાજીએ કહ્યું: " આવ, નકામો શરીર ન બગાડ. "

" આગથી બળી રહ્યો છું એટલે આ વરસાદ માનાથી સહન થાય છે. " દેવવ્રત ઉશ્કેરાયેલા અવાજે બોલ્યો. " મારા અંતઃકરણમાં એટલી આગ ભભૂકી રહી છે કે આકાશમાંથી વરસી રહેલી મેઘધારા એ એમાં બળીને ખાખ થઈ રહી છે. તમે નાહક મને ન રોકો. જોઉં છું કે જવાળા કંઈ કમી થાય છે કે નહિ ? "

" આમ છોકરમત શું કરે છે દેવૂ ? " મહેતાજી સહેજ હસીને બોલ્યો. " આ જળથી કંઈ અંતરની આગ થોડીક જ ઠંડી પડે છે ? જેનાથી એ ઠંડી પડે એવો ઉપાય કરવો જોઈએ. જો, આમ આવતો ! "

" જે કરવા જોઈએ એ બધાય ઉપાય કરી જોયા છે. " દેવવ્રત મોટા અવાજે બોલ્યો. " મસાણે ગયેલા મડદા વળી પાછા વળતા હશે ? તમે વળી એ મડદા પાછા લાવવા માંગો છો. અત્યાર સુધી બધું ય કર્યું છે હજુય બધુંય કરો. "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આ વખતે તું પોતે જા દેવૂ. જો તો પાછો આવે છે કે નહિ?" મહેતાજીએ મોઢું ફેરવી કહ્યું.

"ના, ના. હું એ અપમાન લેવા જવાનો નથી." ક્રોધથી લાલચોળ થઈ દેવવ્રત બોલ્યો. "હવે જો એ પોતે જ પાછો ઘરે આવશે તો હું એને બારણામાં ય પગ મુકવા દઈશ નહિ. શા માટે? એણે મારું જરા કે માન રાખ્યું છે?"

. વૃદ્ધ મહેતાજી મોઢેથી એક પણ અક્ષર બોલ્યા સિવાય સહેજ હસી પડ્યા. એ હસવાનો મર્મ દેવવ્રતથી અજાણ્યો રહ્યો નહિ.

"વારૂ, આજકાલનો એ છોકરો આમ ઉચ્છૃંખલ બનીને ગમે એમ વર્તે અને ભાગતો નાસતો ફરે એને શોધી લાવવાનું શું તમે મને કહો છો? ધારો કે એક વખત એને ઘરમાં ઘાલ્યો અને પાછો એ માથું ફેરવીને ક્યાંક ચાલ્યો જાય એનું શું? એક વખત આવે તો હું એને ચાબુકે ને ચાબુકે મારીને પાંસરો દોર કરી દઈશ. ઘરમાં જ એને ટકવા દઈશ નહિ. હું એને કંઈ કરવાનો નથી એમ માનીને તમે હસો છો એમને? શા માટે હું એમ ન કરી શકું? ભાઈઓ તો હંમેશા જુદા થતા આવે છે. આટલું ય જો તમે જાણતા ન હોતો આ તમારા માથાના વાળ પણ નકામા ધોળા થયા છે."

આ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યારે એક કાળામશ લાકડાની પાતળી પૂતળી જેવા એક માણસે આવીને હાથ જોડી કહ્યું:—

"બાબુ, કંઈ ખાધું નથી, કંઈક આપોને।"

"કેટલા દિવસથી તારી આવી દશા થઈ છે, વિનય?" એ માણસને જોતાં જ ઓળખી કાઢી દેવવ્રત આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલ્યો.

"દોઢ વર્ષથી, હજૂર!" વિનયે કરગરતા અવાજે કહ્યું." ગામમાં રોગ આવ્યો, દવાદારૂમાં બધું ય ખર્ચી નાખ્યું, અમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભિખારી થઈ ગયા, બૈરાં છોકરાં બધાય મરી ગયા. નાના ભાઈ હતા ત્યાં સુધી તો એમણે મદદ કરીને બચાવ્યો છે. એ ચાલ્યા ગયા પછી હું તો રસ્તા પરનો રઝળતો ભિખારી થઈ ગયો છું."

"એ કેમ મદદ ન કરે?" દેવવ્રત દાંત કચકચાવતો બોલ્યો. "મોટા ભાઈને બધું ય વેઠવાનું છે, એને શું છે? તમે બધા ય નિમકહરામ છો, ઘરમાં હું મોટો હોવા છતાંય નાના ભાઈ પાસે દુઃખ જણાવીને મદદ મેળવતો હતો એમને! હવે અહિંયા શા માટે આવ્યો? મને મદદ આપતા આવડતી નથી. કહે હું શું કરૂં? આ નિમકહરામ દુનિયામાં બધાય નિમકહરામ છે. બૂઢા બાપને રોતો મૂકીને તું જુદો નહોતો થયો? જુદા થવાનું સુખ હવે ભોગવ! તારા નાના ભાઈને આ સુખ જણાવ, જા."

આમ બોલી એ ધમધમ પગ પછાડતો ત્યાંથી ચાલી જવાને થોડેક દૂર ગયો. પણ પાછો કંઈક વિચાર આવતા ફરી આવીને એણે કહ્યું :—

"ક્રોધમાં મારાથી આમ બોલી જવાયું છે વિનય! કંઈ મનમાં લાવતો નહિ. આ પૈસા લઈ જા, હવે ખાવા પીવાની કોઈ ચિંતા કરતો નહિ. હજૂય બૂઢા બાપને બોલાવીને ખૂશી કરવાનો યત્ન કરીશ તો કંઈ ખોટ નહિ જાય! એમ નહિ કર તો તું રવડી રવડીને મરી જઈશ એ હું તને સ્પષ્ટ કહું છું."

આટલું બોલી દેવવ્રત ઘરમાં આવ્યો ત્યારે એક દાસીએ હસીને કહ્યું :—

"નાનાભાઈ આવ્યા છે, મોટાભાઈ?"

કદિયે નહિ કલ્પેલી વાત સાંભળતા દેવવ્રત દિગ્મૂઢ થઈ ગયો.

"આમ કહેવાનું કહીને અહીં મોકલી છે ને બિન્દી?" અવિશ્વાસથી માથું હલાવી દેવવ્રત હસતો હસતો બોલ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એમ શા માટે કોઈ કરે? સાચું જ કહું છું, નાનાભાઈ આવ્યા છે. મા પાસે એ વાતો કરતા બેઠા છે."

"આહ! જાનથી છૂટચો!" છૂટકારાનો દમ ખેંચી દેવવ્રત બોલ્યો. "મા એ જાણે મને ગાંડો બનાવી મૂક્યો હતો. મા એને બરાબર સમજાવશે. વારુ, એ કેવો લાગે છે? સાજો છે ને? મારી ખૂબ નિંદા કરે છે ને?"

"હજુ એ ચાલ્યા આવે છે ને નિંદા શું કરે બાબુ? જોતા તો એ ઓળખી ન શકાય એવા થઈ ગયા છે. જાણે મંદવાડમાંથી ઉઠયા હોય ને એવા એ લાગે છે."

સ્નેહની મંદાકિની છલછલ કરતી વહી રહી.

"આહા! એણે ક્યાં ખાધું હશે? ક્યાં પીધું હશે? કોણે એની સંભાળ રાખી હશે?" બોલતાં બોલતાં દેવવ્રતની આંખોમાં જળજળીઆ આવી ગયા. "એણે થોડું દુ:ખ ભોગવ્યું હશે? પાસે તો એક પાઈ પણ ન હતી. એને શું રોગ થયો હશે? બિન્દિ, હવે તો એને કોઈ રોગ નથી?"

"એની તો મને કંઈ ખબર નથી બાબુ! એકવાર જોશો એટલે તમને બધી ય ખબર પડશે. માથે પાટો બાંધેલો છે. વાત સાંભળી કે કોઈએ એમને મારેલા છે?"

"મારેલ છે! મારેલ છે! મારા ભાઈને મારેલ છે! શા માટે મારેલ છે? એવો તે કોણ એ માથાનો છે? મારા ભાઈને મારનારનું હું ઘર સળગાવી મુકીશ, રસ્તાનો ભિખારી બનાવીશ. મારા ભાઈના અંગે હાથ લગાડવાની એવી તે કોની શક્તિ છે?"

અચાનક સુધાવ્રત આ વખતે જ દેવવ્રત પાસે આવ્યો, અને બોલ્યો:—

"હું માને મારી સાથે લઈ જવા આવ્યો છું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિસ્મયથી અવાક થઈ દેવવ્રત થોડીવાર તો પોતાના નાનાભાઈના મોઢા સામું જોઈ રહ્યો અને પછી ધીમે ધીમે બોલ્યોઃ—

"માને ક્યાં લઈ જવા માગે છે?"

"એ જાણવાની તમારે શી જરૂર છે?" સૂધાવ્રત રૂક્ષસ્વરે બોલ્યો.

"શી જરૂર છે? માને જ્યાં ત્યાં મોકલાય નહિ સમજ્યો કે?" દેવવ્રતે ગંભીર થઈ કહ્યું.

"કેમ મોકલાય નહિ? મારી માને હું મારી મરજી પડે ત્યાં લઈ જઈશ અને ત્યાં આવવું જ પડશે!"

"તું ઉંચેથી નીચે પડીશ તોય મા તારી સાથે આવી શકશે નહિ." ઉદ્દીપ્ત ક્રોધને મહા મહેનતે દાબી રાખીને દેવવ્રત બોલ્યો.

"કેમ આવી ન શકે? ત્યારે મા શેની? છોકરા જ્યાં લઈ જાય ત્યાં માને જવું જ જોઈએ."

"ભલે, પણ મા શું કહે છે?"

"એણે તો તમારા ઉપર વાત છોડી છે."

"ત્યારે તો માને મોકલી શકાશે નહિ. ખરેખર એ તારા જેવા કંઈ ગાંડા નથી."

"પણ તમને કહી રાખું છું કે માને અહીંથી લઈ ગયા વગર હું રહેનાર જ નથી: તમે ગમે એટલી અડચણ ઉભી કરશો એની હું જરાકે દરકાર કરીશ નહિ કે તમારો એક પણ અક્ષર સાંભળીશ નહિ, સમજ્યા કે?"

દેવવ્રતના મોઢા પર વેદનાની છાયા પ્રસરાઈ ગઈ. આટલા દિવસે પાછા આવીને સામા ઉભા રહેવા છતાંય સૂધાએ પોતાને મોટાભાઈ કહીને બોલાવ્યો પણ નહિ એનું એને ભારે દુઃખ થયું. ઉલટો એ આટલા જોરથી બોલતો હતો એથી એને અત્યંત આશ્ચર્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થયું નહિ કારણ કે એમ બોલવાની એની આદત હતી એ પોતે ઘણા વખતથી જાણતો હતો, પણ હજીયે એ સુધર્યો નહિ? આ શું કર્મનો દંડ છે કે કોઈ શેતાનનું કારસ્તાન છે? વિગેરે વિચાર પરંપરાએ એને ઘડીભર ખૂબ ખૂબ મુંઝવી નાખ્યો.

"શું વિચાર કરો છો?" સુધાવ્રતે પ્રશ્ન કરી દેવવ્રતની વિચાર પરંપરાએ તોડી નાખી.

"વિચાર કરી જોવા દે, પછી જે કરવાનું હશે તે કરશું." દેવવ્રતે ઉદાસીનતા ભર્યા અવાજે કહ્યું.

"એમ કંઈ ચાલશે નહિ." ક્રોધથી પગ પછાડી સુધાવ્રત બોલ્યો. "મારે અત્યારે ને અત્યારે જ જવાબ જોઈએ છે."

"ભલે, ત્યારે હું તો માને તારી સાથે મોકલી શકીશ નહિ,"

"મારી પોતાની માને હું લઈ જાઉં એમાં તમારે વાંધો ઉઠાવવાનો શું અધિકાર છે?"

"તું ભૂલી જાય છે સુધા, મા તારી એકલાની નથી. મારી પણ છે. અહીંથી લઈ જવાને તું જેમ જોર કરી શકે છે તેમ હું એને અહીં રાખવાને પણ જોર કરી શકું છું સમજ્યો કે! એમાં 'શા માટે' ન ચાલે?"

"પણ જો એ મરજીથી આવે તો?"

"એ વાત જુદી છે; પણ મારી ખાત્રી છે કે જો એ મારી મા હશે તો કોઈ કાળે ક્યાંય જવાની મરજી કરશે નહિ. જેને હું મા કહું છું એ કદી યે રાક્ષસી નહિ બને."

આટલું બોલી દેવવ્રત ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો.

સુધાવ્રત પણ ત્યાંથી ધીમે પગલે રવાના થઈ પોતાની માની પાસે ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ત્યારે હવે શું કરશું મા ?" સુધાએ માની મરજી જાણુવા પ્રયાસ કર્યો.

પડદા પાછળ ઉભા રહીને મહાલક્ષ્મીએ બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે ચાલી રહેલી વાતચીત સાંભળી હતી.

"મારાથી તારી સાથે આવી શકાશે નહિ ભાઈ!" ઉંડો નિસાસો નાખી મહાલક્ષ્મીએ પુત્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો.

"આમ અપમાન સહન કરીને નીચું માથું રાખીને ભાત ખાવો મીઠો લાગશે કે મા ?"

"છોકરાનો ભાત, પોતાના સાસરીઆનો ભાત ખાવો એમાં વળી અપમાન શેનું સુધા ?"

"ભલે ત્યારે તેમ કરો. પણ ધ્યાનમાં રાખો આજથી તમારો અને મારો સંબંધ ખલાસ થાય છે."

એકાદ કલાક પછી દેવવ્રત બહારથી પાછો ફર્યો અને સુધાવ્રતને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું :—

"સુધા, જો તો ખરો એકવાર. વિનય આવીને ભારે રડારોળ કરે છે કે એને જીવન નિભાવવાનું કોઈ સાધન જ નથી. એ કહે છે તું એની ખબર રાખતો હતો. એ સાચું કહે છે કે ?"

"એ તો ત્યાં નથી મોટા ભાઈ. ચાલ્યો ગયો છે." એક દાસીએ બહારથી આવી ખબર આપ્યા.

"મારી મશ્કરી કરે છે કે ?" ઘડીભર વિસ્મિત થઈ દાસીના મોઢાં સામું જોઈને દેવવ્રત બોલ્યો.

"સાચું કહે છે એમાં તે વળી મશ્કરી કેવી ?" સુહાસિનીએ બહારથી આવી કહ્યું. "મારા પીયરનાં માણસો સાથે તમે આમ શા માટે ઝઘડા કરો છો ?;શા માટે તું કંઈ કહેવા જાય છે ક્ષેન્તિ ? જાણુતી નથી કે બધા ય આડા થયા છે. એમની મા કે એમની પોતાની દાસી ખબર આપત તો એમને મીઠી લાગત!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચંચળ નયને સુહાસિનીની સામું જોઈ દેવવ્રતે નજર ફેરવી નાખી.

"ભલે ચાલ્યો ગયો? મેં તો એને કહી દીધું છે કે આ ઘેરથી તારૂં ભરણપોષણ થઈ શકશે નહિ." પોતાના અસંયત કંઠને મહામહેનતે સંયત કરીને દેવવ્રત બોલ્યો. બસેંહ સાધુને જમાડાય પણ આવા નિમકહરામને પોશાય નહિ. હાથ પગ તો મઝાના છે તો કમાઈ ખાય. વળી મારા ઘરમાં આવી કામ કરનારી ન જોઈએ. એને અહીંયાથી રવાના કરી દેવી જોઈએ."

"રવાના ક્યાં કરી દેવી? એ અહીંથી જાય શા માટે?" નાકનું ટિચકું વાંકુ કરીને સુહાસિનીએ કહ્યું. "મારા માણસને ઘરમાંથી કોણ રવાના કરી શકે એમ છે? એ શા માટે જાય? જાયને રાત દહાડો ઘરમાં કજીયો કંકાસ કરીને તમારૂં અમંગળ ઇચ્છનાર..."

"ચૂપ રહે રાક્ષસી! જબાન બંધ કર, એ તો મારી મા છે!" વજ્રનાદની જેમ ગર્જના કરીને દેવવ્રત બોલ્યો.

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૧૩ :

તમને તે શું કહેવું વહુ? તમે કેવા છો કે છોકરાને ખાધાપીધા વગર એમને એમ ભૂખ્યોતરસ્યો જવા દીધો? રસ્તે ભુખે અંધારા આવશે તો એની કોણ સંભાળ લેશે?"

"એ એના બાપના ઘરે ગયો છે, બાપુ! એમાં વળી મારે શું વિચાર કરવાનો હતો?" વૃદ્ધ સસરાના પ્રશ્નનો ઉત્તર વ્રજબાલાએ હસીને આપ્યો.

"ગયો છે તો એના બાપના ઘેર, પણ ઓરમાન ભાઇ તો દુનિયામાં મોટામા મોટો દુશ્મન ગણાય છે એ તો તમારે કંઈ વિચારવું હતું?" વૃદ્ધ જીવનચંદ્રે ગંભીર થઈ કહ્યું.

"પણ ઘરે એની મા તો છે ને બાપુ?" વ્રજબાલાએ જીજ્ઞાસુ નયને એકવાર પોતાના વૃદ્ધ સસરાના મોં સામું જોયું અને બીજી વાર સહજ હસીને કહ્યું.

"હરિ હરિ, તમે એમ સમજો છો એટલે જ એવો વિચાર કરો છો. જે વહુના હાથ નીચે દબાયેલ છે, દિનરાત કજીયા કંકાસના ભયથી જે પથ્થર જેવી સખ્ત બની ગયેલ છે, જંગલના ઝાડ કરતાં ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે અધિક સહિષ્ણુ થઈ ગયેલ છે, એ વળી છોકરાની સંભાળ રાખશે–ખરખબર રાખશે એમ ધારી લેવામાં તમે ભારે ભૂલ કરો છો."

"ગમે એમ તો ય પોતાનું પેટ છે બાપુ! પોતે ભૂખે રહીને પણ એને પહેલાં ખવરાવવું પડે."

"ભલે એમ થતું હોય પણ એને ઘરમાં કોઈ અધિકાર નથી. એ તો ફક્ત એની જનેતા જ છે. બધીય દેખરેખ તો એના મોટા ભાઈના હાથમાં છે."

એકા એક આકસ્મિક ઉંડા નિસાસાનો ડુમો વહુની છાતીમાં ભરાઈ આવ્યો. એના સુંદર મોઢા ઉપર વેદનાની કાળી છાયા પ્રસરાઈ ગઈ.

"એવો નકામો વિચાર કરવાની શી જરૂર છે બાપુ?" નિસાસાનો ઘૂંટડો મહા મહેનતે ગળી જઈને વહુ બોલી. "એની મોહજાળમાં પડવાનું શું કામ છે?"

વૃદ્ધ જમિનદાર કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ગુપચૂપ ધીમા પગલે બહાર ચાલ્યો ગયો.

વ્રજબાલા ગમે તેમ તોય એક અબળા અને તેય એક હિન્દુ કુળ લલના હતી. એટલે આ બાબતની ચિંતા કર્યા વગર એનાથી રહી શકાય એમ ન હતું. આખરે એ કંટાળી જઈને નિરાશાથી ખૂબ ઉદાસ થઈને જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં જ બેસી ગઈ.

"તમે સાચું કહો છો વહુ!" અડધા કલાક પછી વૃધ્ધે હાંફતા હાંફતાં આવીને કહ્યું. "એવો નકામો મોહ રાખવાની આપણને જરૂર શું છે? પારકા તે કદી પોતાના થતા હશે? આ જુઓને, સાથે મોકલેલા માણસોને એણે પાછા મોકલી આપ્યા છે."

"એણે પાછા મોકલી આપ્યા પણ એ શા માટે પાછા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યા ?" વ્રજબાલાએ જિજ્ઞાસા પૂર્વક પૂછ્યું. "મેં એમને ફરી ફરીને કહ્યું હતું કે એને છોડીને કોઈએ અહીં આવવાનું નથી."

આટલું બોલતાં બોલતાં મનમાં કંઈક વિચાર આવતાં એ વધુ બોલતા અટકી ગઈ.

"સૂધાએ ઠીક જ કર્યું છે." વ્રજબાલા પાછી બોલી. "એના ઘરના માણસોએ વળી બીજું કંઈને કંઈ ધાર્યું હોત."

"મને મોહ જાળમાં પડેલો જુઓ છો વહુ, પણ તમે પોતે એમાં કેટલા રચ્યા પચ્યા છો એનું તો કંઈ ધ્યાન રાખતા નથી." ઉદાસ મોઢે સહેજ હસીને વૃદ્ધ બોલ્યો. "આ જોતા નથી છોકરાના ગુણની પ્રભા તમારી આંખમાં કેટલી ઝગઝગી રહી છે ?"

વ્રજબાલા ચૂપચાપ બેસીજ રહી,

"આજે હરિ દૂર્ગાદેવીના મંદિરે કોની પૂજા લઈ ગયો છે દાદા ?" બહારથી દોડતા દોડતા આવી લીલાએ વૃદ્ધ જીવનચંદ્રને પૂછ્યું.

'દૂર્ગા મંદિરે પૂજા !" વૃદ્ધ કંઈ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો. "હશે, એની કોઈ માનસિક પૂજા ?"

"ના ના, એમ નથી !" લીલાએ ડોકું હલાવી કહ્યું. "એની કોઈ પૂજા નથી લાગતી. એ એટલી બધી ચીજ વસ્તુ વળી ક્યાંથી લાવે ?"

"તને કંઈ ખબર નથી, બ્હેન !" વૃદ્ધ હસવા જેવું મોં કરીને બોલ્યો. "આપણા લોકોનો તો એવો ધર્મ છે કે પેટમાં ખાય પીએ નહિ અને દેવને માનેલી ગમે એ ચીજ વસ્તુઓ લાવી શકે છે. આજે એ કરગરીને મારી પાસેથી પૈસા લઈ ગયો છે."

"ઉંહું, એમ કંઈ નથી." દાદાને વાત છૂપાવતા જોઈ હાથ વતી ચાળા કરી લીલા મોટેથી બોલી, "તમે પૂજાની સામગ્રી લઈ મોકલ્યો છે એમ મહેતાજી..."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"મેં? મેં મોકલ્યો છે એમ કોણ કહે છે?" લીલાને વધુ બોલતા અટકાવીને ક્રોધથી પગ પછાડી વૃદ્ધ બોલ્યો. "કોણ સાળો એવું જુઠ્ઠું બોલે છે? મારી સામે આવીને કોઈ કહે તો ખરો? એવી શી જરૂર છે? શા માટે હું પૂજા મોકલું? મારા ક્યાં દશવિશ દિકરા જમાઈ પરદેશ ગયા છે અને માંદા પડ્યા છે કે હું એમ કરૂં?"

"તમારે તો એક જ દિકરી છે દાદા, તો વળી એટલા જમાઈ ક્યાંથી આવશે." લીલા ખડખડ હસીને બોલી. "મેં તો સાંભળ્યું છે કે સુ..."

"જરાકે નહિ" એના માટે હું પૂજા પાઠ માનું? શા માટે? એ કોણ છે? દુઃખનો માર્યો ગામમાં આવ્યો, અને આફતમાં આવી પડતાં આંગણે આવી પડ્યો એટલે માવજત કરી એથી તો એ બચ્યો, એમાં વળી દુર્ગાદેવીની માનતા કેવી? પૈસા રાખવાની શું મારે કોઈ જગ્યા નથી કે એવા ખર્ચામાં હું વાપરી નાખું?"

"એમાં આપણું કંઈ ખરાબ કહેવાશે નહિ, બાપુ!" વ્રજબાલા સહેજ હસીને બોલી.

"ના એમ કંઈ નહિ બને." વૃદ્ધ ઉશ્કેરાયેલા અવાજે બોલ્યો. "તમને એમ કરવાનું કોણે કહ્યું? તમે જ નહિ કહો કે બૂઢાને કંઈ વિચાર નથી. કંઈ ખરચો કરવામાં આવે છે એ તો ફક્ત તમારી જીદની ખાતર જ. થોડું કર્યું છે? આટલા દિવસ રાખ્યો. ડાકટને બોલાવ્યો, દવા દારૂ કર્યા એ બધાની શી જરૂર હતી? જાણે નવાબજાદો, સારો થયો કે ભાગ્યો મા-ભાઈની ખરખબર લેવા! આપણે આટલી રાતના ઉજાગરા કર્યા અને આટલું કરીને બચાવ્યો, પણ એનું કોઈ શોધખોળ કાઢવાય આવ્યું કે? એટલે જ હું કહું છું કે વહુ એ નિમકહરામ છે, એ છોકરો જાતનો જ નિમકહરામ છે!"

ક્રોધમાં વૃદ્ધ પોતે જ ભુલી ગયો કે એક વખતે એ છોકરાની જાત એ પોતાની જ જાત હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પણ દેવની માનતા ન કરવાથી શું પરિણામ આવે તે તમે જાણો છો કે દાદા?" લીલા બોલી. "દેવ ગુસ્સે થાય તો બધાય કામ ઉંધા વળે."

"ભલે થાય." વૃધ્ધે ઉશ્કેરાયેલા અવાજે જવાબ આપ્યો. "એમાં મને શું નુકશાન થવાનું છે? જેની પૂજા છે એનું કામ ન કરે એ દેવતા જ નથી."

"વાહરે વાહ! દેવતાને તમે માણસ સમજો છો એમને?" લીલા પાછી બોલી, "પૈસાનો ઢગ આપીને નોકરને તાબે રખાય દાદા, પણ દેવતાને એમ કંઈ પોતાની મરજી મુજબ ચાલનારા કરી શકાય નહિ. એ કંઈ સહેજમાં રાજી થઈ જાય એવા નથી. માણસ એ માણસ અને દેવતા એ દેવતા જ છે."

"તારી સાથે નકામી વાત કરવામાં વખત ગુમાવવાની મને ફુરસદ નથી બ્હેન! કચેરીમાં હજુ ગણું ય કામ કરવાનું બાકી પડ્યું છે." ઉતાવળે પગલે ઓરડા બહાર જતાં વૃધ્ધે કહ્યું.

રસ્તામાં જ એક દાસી મળી એણે જમિનદારને કચેરીમાં જતાં રોકીને કહ્યું.

"પુરોહિત મહારાજે કહેવરાવ્યું છે કે તમારે જલ્દી જલ્દી સ્નાન કરીને મંદિરે આવવાનું છે. એકવાર તો આવ્યા વગર ચાલશે નહિ."

"કહેવરાવ્યું છે, પુરોહિત મહારાજે કહેવરાવ્યું છે? એમ કહેવરાવવામાં એના બાપનું શું ગયું?" દાસીને ધમકાવતા ધમકાવતા વૃદ્ધ બોલ્યો. "ક્યાં છે તારો પુરોહિત, ચાલ બતાવતો? એ જેવો અક્કલવાળો એવી તું પણ અક્કલવાળી છે. હું કદીયે દેવ મંદિરે ગયો છું કે આજે વળી જાઉં?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" હજૂર, બહાર ડાકટર સાહેબ આવ્યા છે. એ કંઈ બક્ષિસની વાત કરતા હતા. " એક નોકરે આવીને સલામ ભરી જમિનદારને ખબર આપ્યા.

" શું કહ્યું ? ડાકટર આવેલ છે ? એને બક્ષિસ ? " ઉન્મતની જેમ ક્રોધથી લાલચોળ થઈ વૃદ્ધ મોટા અવાજે બોલવા લાગ્યો. " હોસ્પીટાલ માટે એને માસિક પગારથી નોકરીએ રાખ્યો છે, તો વખતે ક વખતે એ અમારૂં કામકાજ કરે એમાં તે વળી બક્ષિસ શેની ? આવો ડાકટર મારે જોઈએ નહિ. જા, એને કહી દે કે નોકરી કરવી હોય તો કરે નહિતર પગાર ચુકતે લઈને ચાલ્યો જાય. રહેવા દે, તું ન કહેતો હું પોતે જ બહાર આવીને એને કહી દઉં છું. "

આટલું બોલતા જ વૃદ્ધ એકદમ ઉભા થઈને બહાર ચાલ્યા જવાને તૈયાર થઈ ગયા.

" બાપુજી ? " અત્યંત વ્યસ્ત થઈને વ્રજબાલાએ મોટેથી બૂમ પાડી વૃદ્ધ સસરાને બોલાવ્યા.

" પાછા વળી કંઈ મોહ જાળમાં ફસાયા વહુ ? " જતાં જતાં રોકાઈ જઈને વૃદ્ધ બોલ્યો. " બોલો, તમારે શું કહેવું છે ? એ વળી કોણ છે કે એના માટે મને નાહક માથાપીડ કરાવો છો ? એણે એવું તે શું કર્યું છે કે તમે ભલામણ કરો છો ? "

" ના ના, હું કંઈ ભલામણ કરતી નથી બાપુ ! " વ્રજબાલા ધીરેથી બોલી. " એને કંઈ પણ આપીને રવાના કરી દોને. નોકરો તો એવા જ હોય છે. નાના માણસ હમેશાં આપણી કંઈક આશા રાખે. આપણાથી એમ ન કહેવાય કે કંઈ આપી શકાશે નહિ. એમાં આપણને નીચા જોવા જેવું છે. "

" સાચું કહો છો વહુ. " વૃદ્ધ ગંભીરતાથી બોલ્યો. " સાતપૂરના જમિનદારે આજ દિન સુધી નીચા જોવા જેવું કંઈ કર્યું નથી. નીચું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માથું કરીને ઉભા રહેવાને એ શિખ્યો જ નથી. આજે થોડાક પૈસા માટે નોકર માણસ પાસે વળી એ માથું નીચું કરશે કે? નહિ, કદાપિ નહિ. એમ મારાથી કદી યે બની શકશે નહિ. એણે પણ પોતાને કંઈક વિચાર કરવો જોઈશે. એ કંઈ એટલો ભણેલોગણેલો નથી કે આપણુને વધુ ઉપયોગમાં આવી શકે. સુધા બચી ગયો એ શું એની સારવારથી બચી ગયો છે? ના, ના. એ તો ફક્ત તમારા માતૃસ્નેહથી જ જીવવા પામ્યો છે. પણ એને કંઈ આપવાની ના પાડીને નીચું જોવરાવવા જેવું કરવાને હું તૈયાર નથી. એ પાંચ રૂપિયા આપી દઈને એને તમે જ રવાના કરી દો વહુ!"

× × ×

"તું તારા પેલા શબ્દો પાછા ખેંચી લે ને બ્હેન! કહેવાય છે કે કુંવારી કન્યાના મોઢામાંથી નિકળતા શબ્દો એ દેવવાણી જ છે." પૌત્રી લીલાની પાસે ધીમે ધીમે આવી શાંત બાળકની સરળતા ધારણ કરીને વૃદ્ધ બોલ્યો.

લીલા ત્યારે ઉદાસ નયને આકાશ સામું જોઈને ચૂપ બેઠી હતી.

"કયા શબ્દો દાદા?" એકદમ ઉંચૂ માથું કરીને ચમકી જઈ લાલચોળ મોઢે લીલાએ પૂછ્યું.

"યાદ નથી? દેવીના નામે એકાદ કામ માન્યા પછી એના અસ્વિકાર કરવાની વાત."

"ત્યારે પૂજાની સામગ્રી તમે પોતે જ મોકલાવી હતી એ વાત તો તમે કબુલ કરો છો ને?" લીલા ખડખડ હસીને બોલી.

"એવા કોઈ વિચાર આવતા મારાથી એમ કહેવાઈ ગયું હતું બ્હેન! હવે શું કરૂં કહે તો બ્હેન? તારા એ શબ્દો પાછા ખેંચી લે તો બ્હેન!"

"મારાથી એમ તો ન બને દાદા!" લીલા એકાએક ચંચળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળક સ્વભાવ લજ્જા દઈને બોલી. "એની જો કોઈ ક્ષમા આપી શકે તો એ મા જ આપી શકે તેમ છે. ચાલો આપણે એમની પાસે જઈએ, દાદા!"

"ત્યારે ચાલ, જલ્દી ચાલ બ્હેન!" વૃદ્ધે અંતઃકરણની ઉત્સુક્તા વ્યક્ત કરતા કહ્યું. "જે પ્રાર્થના કરવી હોય તે તું જ કરજે. અપરાધીની વાત અધિકારી સાંભળે નહિ. ચાલ બ્હેન ચાલ. કુંવારી કન્યા તો માની નિત્ય સંગિની કહેવાય. તું જે કંઈ કહીશ એનો એ અસ્વિકાર કરી શકશે નહિ. તારૂં કહ્યું જ થશે બ્હેન!"

"ચાલો દાદા." થોડીવાર ચૂપચૂપ ઉભા રહ્યા પછી લીલા બોલી. "પરંતુ એની મા તો આવવાની નથી છતાંય એને કેમ જવા દીધો દાદા! આપણે સ્નેહ-પ્રેમથી રાખીને એને અહિં રાખી શકત નહિ દાદા?"

"એણે જવાબમાં તો ઘણી ભૂલ કરી છે બ્હેન. જરૂર તું જ એને રાખી શકત. કેવળ તું જ એવા ઉન્મત્ત મનને પિંજરામાં પૂરી રાખી શકત, બીજાઓ માટે એ ભલે શક્ય ન હોય પણ તારા માટે તો શક્ય જ છે. ત્યારે આ વાત યાદ આવી નહિ બ્હેન! વારૂ, હવે આ નાક, કાન પકડીને કહું છું કે માની કૃપાથી જો એ પાછો આવે તો હું એને ક્યાંય જવા દઈશ નહિ. તારી સાડીના છેડે જ હું એને બાંધી રાખીશ. ચાલ, બ્હેન ચાલ, બહુ મોડું થઈ ગયું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૧૪ :

એમ કરવામાં તમારી મતલબ શું છે એ મને કહો ને મોટાભાઈ?"

"તું આવ્યો ભાઈ!" ભાઈને બહારથી ઘેર પાછો આવેલો જોઈ ઉત્સાહમાં આવી જઈ દેવવ્રત ઉતાવળો ઉતાવળો બોલ્યો. "વિનયને જ મળવા ગયો હતો ને ભાઈ? એને મેં એકસો રૂપિયા તો આપ્યા છે. હવે વધુ આપવાની કંઈ જરૂર છે?"

"ખાડમાં પડ્યો તમારો વિનય?" મોટાભાઈને વધુ બોલતા અટકાવીને સુધાવ્રત જમીનપર જોરથી પગ પછાડી બોલ્યો. "દશ દશ લાઠીબાજોને મોકલી મને અહીંયા બોલાવવામાં તમારી મતલબ શું છે એ તો મને કહો?"

"આજે કાકનાડા સ્કુલની સાથે આપણી નયનપુર સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓની ફૂટબોલની રમત છે." સુધાવ્રતના બોલવા તરફ જરાકે ધ્યાન આપ્યા સિવાય દેવવ્રત બોલ્યો. "એ રમત જોવા જવાનું મને પણ આમંત્રણ છે. તને ખબર છે કે એમાં મને કંઈ સમજ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડતી નથી. તું જ જજે અને જો, સારસ્વત સમાજમાં કેટલા પૈસા આપશું તો સારૂં લાગશે ?"

"તમે તો તમારી જ વાત કહ્યા કરો છો મોટા ભાઈ !" એટથી મોઢું વાંકુ કરી સુવ્રાવત બોલ્યો. "મારી વાતનો શું જવાબ આપો છો ?"

"જવાબ !" દેવવ્રતે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ પૂછ્યું.

"હા, જવાબ" સુવ્રાવત ક્રોધ ભર્યા અવાજે બોલ્યો. "હું એ જાણુવા માગું છું. આમ મને અટકાયતમાં રાખવાનો તમને શું અધિકાર છે ?"

દેવવ્રત વિમર્ષવદને નાના ભાઈની સામે જોઈ રહ્યો. એના એ પ્રશ્નનો એ કોઈ પણ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ.

"તમારે જાણવું જોઈએ કે પાંચ માણસોની સામે તમારે નીચું જોવું પડે એવી અપમાનજનક સ્થિતિમાંથી બચાવવાને જ ફક્ત હું પાછો ફર્યો છું. નહિ તો એ બિચારા લાઠીબાજોની તે શું મગદૂર છે ? રાણી તળાવમાં ધૂળ ફાકતા મુકીને આવતા મને એ મિનિટ પણ ન લાગત સમજ્યા કે"

"એ શું હું નથી જાણતો ?" ઉત્ફુલ કંઠે દેવવ્રતે કહ્યું. "એ દિવસે ફોરેસ્ટ સાહેબની સાથે મારે એટલા માટે તો કજીયો થઈ ગયો હતો. એ સાહેબનો આરડરલી બેટો વળી થોડીક લાઠીબાજી જાણતો હતો. એક બે લાઠીબાજો ને એણે મહાત કર્યા હતા ! સાહેબ એના ખૂબ વખાણ કરતો હતો. મારાથી એ સહન થઈ શક્યું નહિ. મેં સાહેબને કહી દીધું કે ફક્ત બે લાઠીબાજોને એકી સાથે મહાત કર્યા એમાં તો તમારા આરડલીએ શું પરાક્રમ કર્યું છે કે તમે એના મારી પાસે આટલા વખાણ કરો છો ? અત્યારે જો મારો ભાઈ હોત તો દેખાડી દેત, એકી સાથે વીશ–પચીશ લાઠીબાજોને એણે ક્યારનાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહાત કરી દીધા હોત ! મારી આ વાત સાંભળીને સાહેબ હસી પડ્યો, હું ગુસ્સે થઈને ત્યાંથી બહાર નિકળ્યો, આરડલી બેટાએ મને એવી રીતે તો સલામ કરી કે જો એ ત્યાંથી આઘો ખસી ગયો નહોત તો મેં જ એને ત્યાંને ત્યાં જ રંગી નાખ્યો હોત ! "

" હું તમારી આ બધી આડી અવળી વાત સાંભળવા આવ્યો નથી, મોટા ભાઈ ! " ઉત્તરોત્તર અધિકતર ગુસ્સે થઇ સુવ્રત બોલ્યો. " મને આમ અહીંયાં શા માટે બોલાવી લાવવામાં આવ્યો છે એનું કારણ જાણવા માગું છું. તમે કહી નાખો એટલે હું ચાલ્યો જાઉં. આમ મારાથી અહીં રહી શકાશે નહિ. બધું ફનાફાતીહા થવા બેઠું છે. નહિતર આમ હોય ? "

" પાંચ ગામના પઠાણની વાત કરે છે ને ? સમજ્યો. " થોડીવાર ચૂપ રહ્યા પછી દેવવ્રત બોલ્યો. " તારૂં કહેવું બરોબર છે એ સાળા આપણું ફનાફાતીહા કરવા બેઠા છે. એ સાળાને શા માટે કહેવું નહિ ? આપણી જમીન નથી કે ? આમ દાદાગીરી કરીને એમની જમીનની બાજુની આપણી જમીન એ લઈ લેવા માગે છે. એમ તે કંઈ લેવા દેવાય કે ? આજે સાત સાત પેઢીથી જે જમીન આપણે ભોગવતા આવ્યા છીએ એ એમની લાલ આંખ જોઈને ડરી જઈને જતી કરીએ એવા શું આપણે નામર્દ છીએ ? એકવાર એમને હાથ બતાવને ભાઈ કે એ બેટા પણ સમજી જાય કે પારકી જમીનમાં કેમ પગ પેસારો થઇ શકે છે ? "

" તમે જાણો અને તમારી જમીનદારી જાણે. મને એ માટે કોઈ સારૂં નરસુ જાણવાની જરૂર નથી. ફકત હું એ જ જાણવા માગું છું કે આમ મને એક કેદીની માફક ન લાવ્યો હોત તો તમારી આબરૂ ઈજ્જતને કોઈ બટ્ટો લાગવાનો હતો ? "

નાનાભાઈને શું જવાબ આપવો એ દેવવ્રત એકાએક નક્કી કરી શક્યો નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ખરેખર, એ તને કેદીની જેમ લાવ્યો છે?" દેવવ્રત આખરે સુધાવ્રતની વાતનો જવાબ આપતા બોલ્યો. "ઉભો રહે, એ બેટાઓને બરોબર પાંસરા કરવા દે."

"આ બધું નાટક શા માટે?" દેવવ્રતને લાઠીબાજોને બોલાવવા જતાં અટકાવીને સુધાવ્રત બોલ્યો. "પોતે જ હુકમ આપીને હવે એ સંબંધે કંઈ ન જાણવાનું નાટક કરવાથી શું ફાયદો? એમ કરતા તમને શરમ ન આવી મોટાભાઈ?"

આ વખતે જ મહાલક્ષ્મી બન્ને ભાઇઓની સામે આવી ઉભી.

"સુધાવ્રત?" મહાલક્ષ્મીએ કડક અવાજે બૂમ મારી.

"આ બાબતમાં તમારે વચ્ચે બોલવાની કંઈ જરૂર નથી મા?" સુધાવ્રતે ગુસ્સા ભરી નજરે માની સામે જોઈ કહ્યું.

"છે, જરૂર છે. મોટા ભાઈ સાથે આમ બોલવું એ શું આપણા કુટુંબને શોભે કે?" મહાલક્ષ્મી ધીમેથી પણ જરાકે ખચકાયા વગર બેધડક બોલી.

"ત્યારે મોટા ભાઇને શોભે છે કે?" ખૂબ ખીજવાઈને સુધાવ્રત બોલ્યો. "નાના ભાઈને જેલના કેદીની માફક સરીયામ રસ્તાપરથી લાવવો એ મોટા ભાઈને શોભે છે કે? એ આપણા કુટુંબને શોભે છે કે?"

"હા, એ જે કંઈ કરે છે એ આપણા કુટુંબની લાજ આબરૂ સાચવવા માટે જ કરે છે, તારે એનું કહ્યું કરાવ્યું બધુંય માનવું પડશે!" મહાલક્ષ્મીએ ગંભીર કંઠે કહ્યું.

"પણ એમણે એમ કર્યું એની મતલબ શી છે? ભાઈએ મને અહિં લાવવા લાઠીબાજો મોકલ્યા એ શું એમણે સારૂં કર્યું છે?" ઉદ્‌ભ્રાન્ત ભાવે એક વાર માની સામે અને બીજી વાર ભાઈની સામે જોઇને સુધાવ્રત બોલ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ના, એ ભાઈએ મોકલ્યા ન હતા, મેં પોતે જ મોકલ્યા હતા!" પહેલાની જેમ જ દૃઢ સ્વરે મહાલક્ષ્મીએ ઉત્તર આપ્યો. "એમ કરવામાં ભૂલ થઈ છે એ હવે મારા સમજવામાં આવે છે પણ હવે એનું શું? આપણા કુટુંબનો દેવૂ મોટો અને ઉપયુક્ત માણસ છે. એટલે એની સલાહ લેવી એ મારી ફરજ હતી."

"પોતે તો તેડવા આવ્યા નહિ અને આમ લાઠીબાજોને મોકલી આપ્યા. આમ કરવામાં એમની મતલબ શી છે?" નીચું માથું કરીને થોડીવાર ઉભા રહ્યા પછી સૂધાવ્રત પાછો બોલ્યો.

"એ તને જણાવવાની કંઈ જરૂર નથી જહન્નમમાં જાય તારી એ મતલબ! કોઈની હિતની વાત પણ સાંભળવી ન હોય તો તું તારે અહીંથી ચાલ્યો જા. તારી કોઈ જરૂર નથી."

"મારી જનેતા મા થઇને તમે પણ આટલા નિર્દય શા માટે બનો છો મા?" આંસુભરી આંખે માના મોઢા સામું જોઈ સૂધાવ્રત ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો.

"જા હવે ડાહ્યો થા અને મારી એક વાત સાંભળ. જો ગેનુને કાલે અખોટ કરાવવો છે. એને મામો નથી એટલે નાના કાકાના હાથે અખોટ કરાવાય. મરજી હોય તો કાલે તારે એ કામ કરવાનું છે."

બન્ને ભાઈ ચકિત થઈને માના મોઢા સામું જોઈ રહ્યા.

"છોકરાને અખોટ કરાવવા છે? અમને તો એની કંઈ ખબર પણ નથી?" વિસ્મય જડિત કંઠે દેવવ્રત બોલ્યો.

"નકામી વાતચીતમાં જ તમે રચ્યા પચ્યા રહો છો. તમે બન્ને કંઈ માણસ છો? છોકરાને કાલે આઠમો મહિનો બેસશે, એનું કોઈને ભાન છે?"

"પણ મા કાલે અખોટ કરાવવાની શી ઉતાવળ છે? પછી કરાવશું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એમ તો કંઈ થતું હશે! કાલે ન કરાવીએ તો પછી આ મહિનામાં એકે બીજો સારો વાર આવતો નથી. સારો માહનો, વાર જોયા વગર મારે છોકરાને અબોટ કરાવવું નથી.

"એનો કાકો ન હોત તો અબોટ કેવી રીતે કરાવત મા?"

"કાકો ઘેર ન હોત તો બાપના હાથે કરાવાય. માટે તો છોકરાને કાલે જ અબોટ કરાવવા છે સમજ્યો ને? પૂરોહિત મહારાજને કહેવરાવી દીધું છે."

"મોટા ભાઈ છે ને મને શા માટે કહો છો મા?" થોડીકવાર ચૂપચૂપ માથું નીચું રાખીને ઉભા રહ્યા પછી સૂધાવ્રત બોલ્યો.

"હું કોઈને ચાલ્યા જવાનું કહેતી નથી કે રહેવાનું ય કહેતી નથી. જેમને જેવી મરજી હોય એમ કરે." મહાલક્ષ્મી ત્યાંથી ચાલ્યા જતા જતા બોલ્યા.

ગંભીર ભાવે પગલા માંડતા માંડતાં એ ચાલ્યા ગયા થોડીક વાર ઉદ્દાસ નયને ઉભા રહ્યા પછી સૂધાવ્રત નિસાસો નાખી વરંડામાં પડેલા કોચ ઉપર લાંબો થઈ પડયો રહ્યો દેવવ્રત ચૂપચાપ અત્યાર સુધી એ બન્નેના ભાવ નિહાળી રહ્યો હતો.

"મહેતાજી, તમારામાં તો આટલી જ અક્કલ છે ને?" કચેરીના ઓરડામાં આવી દેવવ્રતે મહેતાજીને કહ્યું. "છોકરો આટલો મોટો થયો છે એવું તમને કંઈ ભાન પણ નથી રહ્યું? એ તો સારા ભાગ્ય છે કે ઘરમાં મા છે અને એ બધું ધ્યાન રાખે છે નહિ તો એ છોકરાને અબોટ જ કરાવત ક્યાંથી? કુટુંબની લાજ આબરૂ પ્રમાણે છોકરાની અબોટ વિધિ થવી જોઈએ એનો કોઈને જરાકે ખ્યાલ છે?"

બધાએ ચૂપચૂપ પોતપોતાનો અપરાધ કબૂલી લીધો દેવવ્રતની આંતરિક ઈચ્છા આમ થાય એ જોવા જાણવાની ન હતી પરંતુ કોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના બોલવાનો વિરોધ ઉઠાવી સવાલ જવાબ કરે એ સાંભળવાની એની આંતરિક વાસના હતી. આઘાત કરવા જેવું કોઈ હાથમાં ન આવ્યાથી આમતેમ થોડીવાર જોયા પછી એ બોલ્યો:—

"કુટુંબનો પહેલો પુત્ર જ્ઞાનવ્રત છે. એની અબોટ વિધી આમ ચૂપચાપ થાય એ સારૂં કહેવાય કે? પાંચ માણસો જાણે કરે નહિ એ તે કંઈ ઠીક કહેવાય? મા કેટલું કરે એ બધુય બરોબર છે પરંતુ એથી આપણી ગામમાં કંઈ આબરૂ કહેવાય કે? આ બધું ધ્યાનમાં રાખવાની તમને શું કોઈ જરૂર નથી લાગતી?"

"ના ના ભાઈ નહોતા એટલે દીવા રોશની કરવાની કોઈ ગોઠવણ કરી ન હોતી હવે કહો કોને કોને આમંત્રણ કરવા છે?" કચેરીનો એક કારકુન માથું ખજવાળતો ખજવાળતો બોલ્યો.

"તમે તો કેવા માણસ છો? જેના છોકરાનું કામ હોય એનું માથું કદીયે ઠેકાણે હોય કે?" દેવવ્રત કંઈક ગુસ્સે થઈ બોલ્યો. "વળી અત્યારે હું કહું, એની યાદી બનાવો અને પછી આમંત્રણ આપવા નિકળો, તો કાલે એ વિધિ ક્યાંથી થશે? તમારા આવા તે મગજ ક્યાંથી થયા છે? નાના ભાઈ એ કંઈ તમને પકડી રાખ્યા હતા? હવે જાઓ, જલ્દી જાઓ અને જેને જેને કહેવરાવવું હોય એ બધાયને કહેવરાવી દો. નાના ભાઈ ને પણ કહો કે પોતે પણ આમંત્રણ આપી આવે."

"પણ એ જશે કે?" કારકુને સંદેહ પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું.

"એના ભત્રિજાને અબોટ કરાવવાનો છે, એ નહિ જાય તો કોણ જશે?"

આમ કહી દેવવ્રત પોતાના ભાઈ પાસે આવી જાણે બીજા કોઈને કહેતો હોય એમ બોલવા લાગ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હા, શું કહ્યું ? તબીયત ઠીક નથી ? સુધા ક્યારે ય મારૂં સનમાન જોઈ શકે નહિ ? દશ માણસો દશ વાતો કહે તોય એનું અંગ ફફરશે નહિ ? બોલબોલ કરીને મારૂં માથું ખરાબ કરી નાખવાનો એ યત્ન કરે છે એ શું હું જાણતો નથી ? એ તો શિલ્ડપ્લેયર છે. એને કેટલાયે માણસો સાથે વાતો કરવાની હોય. કોઈની સાથે કંઈ ન બોલવાથી માન રહે નહિ એતો એ બરોબર જાણે છે. સુધા, ભાઈ સુધા, જાતો આમંત્રણ આપી આવ તો !"

કચેરીમાંથી અંદરના ઓરડામાં આવતા આવતા મોઢેથી દશવાર આ વાત મનમાં વિચારીને એ કહી નાખવાના દૃઢ નિશ્ચયપર આવ્યો અને હવે કહી નાખવાથી જાણે એણે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

"એ બધામાં મને કંઈ ખબર ન પડે મોટા ભાઇ!" સુધાવ્રતે ગંભીર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો. "હું જ્યાં સુધી અહીંયા રહીશ ત્યાં સુધી નિરપેક્ષ ભાવે જ રહીશ."

"જ્યાં સુધી અહીંયા રહીશ–આ બધું તું શું બોલે છે સુધા ?" દેવવ્રત કંઈક આશ્ચર્ય ચકિત થઈ બોલ્યો. "આ તારૂં ઘર છે, તારી જમીનદારી છે, તું અહિંયા ન રહે તો બીજું રહેશે કોણ ?"

"ઘર-જમીનદારી સાથે તો મેં ઘણાય દિવસથી સંબંધ છોડી દીધો છે." સુધા ગુસ્સા ભર્યા આવજે બોલ્યો. "અહીંયા રહીને જેટલા કડવા ઘૂંટડા ગળવા પડશે એટલા ગળીશ. તમારે પણ એમ કર્યા વગર ચાલશે નહિ."

નાનાભાઈના હૃદયમાં ક્ષુબ્ધ અભિમાન ભર્યું છે એટલે કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર દેવવ્રત ધીમે પગલે ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો પરંતુ એના હૃદયની દારૂણ વેદના એના આંખ મોં પર દેખાયા વગર રહી નહિ.

* * *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજે જ્ઞાનવ્રતને અબોટ કરાવવાનો દિવસ હતો. સૂધાવ્રત ભત્રિજાને ખોળામાં લઈને ઉત્સાહભેર અબોટ કરાવવાની રાહ જોઈને બેઠો હતો ત્યાં સુહાસિની આનંદ-કોલાહલમાં અભિશપ્ત ઉલ્કાપાતની જેમ આવીને મોટેથી બોલી: —

"તમે ઉભા થાઓ! લોચન આવેલ છે. એ છોકરાને અબોટ કરાવશે."

"ઉભી રહે કર્કશા!" દેવવ્રત ગુસ્સે થઈ ગયો અને એનાંથી મોટી બૂમ મરાઈ ગઈ.

પરંતુ એનું એ ગુસ્સે થવું અને બોલવું નકામું ગયું.

સૂધાવ્રત હાથ ધોઈ નાખી, ભત્રિજાને નીચે મૂકી દઈ ઉભો થઈ ગયો. દેવવ્રત અસ્થિર પગલે એની નજીક જઈ બોલ્યો:—

"માએ કહ્યું છે કે ..."

"તમારી માએ શું કહ્યું છે?" પતિને વધુ બોલતો અટકાવીને સુહાસિની તાડુકીને બોલી. "મારૂં અકલ્યાણ થાય એમ કરવાનું છે ને? બધું ય જાણું છું. મારા દિકરાને એના મામાના હાથે જ અબોટ કરાવીશ."

"તારો વળી કોણ ભાઈ છે, ન ભાઈ!" પત્નિની માફક જ ક્રોધથી ખૂબ જ લાલચોળ થઈ દેવવ્રત બોલ્યો.

"મને ખબર નહોતી કે તમારો ભાઈ ન હોત તો શુંનું શુંયે થઈ જાત. કુંટુબનો દિકરો તે મામો જ થાય ને. મેં લોચનને બોલાવ્યો છે અને એ જ મારા દિકરાને અબોટ કરાવશે. એજ એનું કલ્યાણ વાંચ્છશે." સુહાસિની મોઢું ફેરવીને બોલી.

"એ બરોબર છે, દેવૂ!" આ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં મહાલક્ષ્મી આવીને બોલી. "વહુના પીયરના કુટુંબનું કોઈ આવ્યું હોય એનું અપમાન થાય નહિ. એ અબોટ કરાવશે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂંધાયેલા ક્રોધથી અસ્થિર થઈ સૂધાવ્રત માની સામે જોઇ રહ્યો પણ મોઢેથી એક પણ અક્ષર બોલ્યો નહિ. ધીમેથી જ્ઞાનવ્રતને બાજઠ ઉપર બેસાડી દઈને એ બહાર ચાલ્યો ગયો.

"આ શું કર્યું મા?" થોડીકવાર હતાશ થઈને ઉભા રહ્યા પછી નિસાસો નાખી દેવવ્રત બોલ્યો.

ઉત્તરની આશા રાખ્યા સિવાય એ બહાર બેઠકના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

"મા મા, સૂધા ચાલ્યો ગયો એને મારાથી પકડી રખાયો નહિ." થોડીવારમાં જ ઉતાવળા આવીને ઉદ્દ્ભ્રાન્ત ભાવે દેવવ્રત મોટેથી બોલ્યો.

"ચાલ્યો ગયો–ભલે!" થોડીકવાર લાકડાની જેમ ઉભા રહ્યા પછી મહાલક્ષ્મી બોલી.

"ચાલ્યો ન જાય? આ ઘરમાં માણસથી ટકી શકાય એમ છે?" અસ્થિર અવાજે દેવવ્રત બોલવા લાગ્યો. "ઘરમાં ચોવીશે કલાક આગ લાગી રહી છે. બધાય દાઝી રહ્યા છે. હૃદય ભંગ થઈને સૂધા ચાલ્યો ગયો છે, અને તમે કહો છો ભલે? પણ મારૂં તો લોહીનું પાણી થઈ રહ્યું છે. જેના ઘરમાં કજીયો કંકાશ દાખલ થાય છે એનો નાશ થાય છે. પછી દેવને ફુલચંદન ચડાવવાથી યે એનું રક્ષણ કરી શકાય નહિ. પ્રાણનો દેવતા અંતરમાં વાસ કરી રહે છે! એ પર આઘાત કરવાથી એ દેવતાના અંગ પર જ આઘાત થાય છે અને એનું ફળ વિશ્વ વ્યાપી પ્રલય છે. એમાંથી બચવાની કોઇની શક્તિ નથી તો પછી મારી અને તમારી તે શી વાત."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૧૫ :

મ્હેં તો ત્યારે પણ કહ્યું હતું વહુ કે એ ઊંટવૈદ્યનું પોતાનું માથું ય બરોબર નથી. બિચારા સુધાનું પણ ખરેખર માથું જ બગડી ગયું છે, નહિ તો એ શા માટે ચાલ્યો જાય?"

વ્રજબાલાના અંતઃકરણના ઊંડાણમાં સુધાવ્રતના અદર્શનની વેદનાની આગ ભડભડ જળી રહી હતી.

"કદાચ એ ઘરે ગયા પછી ઠરી ઠામ થઈ ગયો હશે, બાપુ!" બનતા યત્ને હૃદયની ભાવના છૂપાવીને વ્રજબાલા બોલી.

"એમ કદી પણ ન બને વહુ!" માથું હલાવીને વૃદ્ધ બોલ્યો. "મને ખબર મળ્યા છે કે એ ઘરમાં અડધો કલાક પણ શાંતીથી રહ્યો નથી. એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો છે. એ ક્યાં ચાલ્યો ગયો છે એ તપાસ કરવા છતાં ય હજુ જાણવામાં આવ્યું નથી."

"કદાચ ગુસ્સાથી માથું બગાડી એ અહીંથી ત્યાં ગયો હશે અને પાછા ફરીથી કંઈક ક્રોધ આવતા ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો હશે." વ્રજબાલા બોલી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બીજા કોઈના માટે તમે આમ કહ્યું હોત તો હું કદાચ વિચારમાં પડી જાત પરંતુ એના માટે તો એ તદ્દન અસંભવિત છે. એના સ્વભાવની પરીક્ષા તો મેં બહુ સારી રીતે કરી લીધી છે. એના માથામાં જે કંઈ ભૂંસુ ભરાય છે એ એકદમ પાછો કાઢતો નથી. ખરેખર-એ ડાકટર-ઉંટવૈદ્ય એટાનો જ દોષ છે."

"એ પાછો આવે નહિ એમાં ડાકટર બિચારો શું કરે? એમાં એનો શું દોષ બાપુ?" વ્રજબાલા હસીને બોલી.

"તમને કંઈ ખબર નથી વહુ!" વૃધ્ધે દઢતાભર્યા સ્વરે કહ્યું. "ચોપડા વાંચ્યે કંઈ વિદ્વાન થવાય નહિ. માથું ઠેકાણે રાખીને ચિકિત્સા કરે તો જાણે ઠીક પણ આ તો ન ખાવાપીવાની રજા આપે એટલે એનું માથું ગરમ ન થાય તો બીજું શું થાય?"

આ વાતનો ઉત્તર શું આપવો એ સમજમાં ન આવવાથી વ્રજબાલા ચૂપ રહી. અંતઃકરણપૂર્વક પારકા છોકરાની સેવા કરવા જતાં પોતે કેટલી માયાની જાળમાં ફસાઈ ગઈ છે. એનો હૃદયમાં ને હૃદયમાં વિચાર કરતાં એ ખૂબ જ ગુંચવાઈ ગઈ. તુરતજ વિચાર ફેરવી નાખી એણે લીલાના નિર્દોષ મોઢા સામે નજર નાંખી જોયું તો લીલાના મોઢાને બદલે એને સુવાનું રોગ-યંત્રણા-કિલષ્ટ મુખ દેખાયું.

"દૂર હઠ, જેનો છોકરો છું એ જ તારી સંભાળ રાખશે. મારે આટલી બધી શા માટે માથાફોડ કરવી?" માથું હલાવી એ ભાવ મગજમાંથી દૂર કરવાનો વિચાર કરી એ બોલી.

પરંતુ એ 'શા માટે'નો બરોબર જવાબ વૃદ્ધ પોતે પણ મેળવી શક્યો નહિ. પૂત્રવધુની વાતથી ઉન્મના થઈ એ 'શા માટે' સમજવા માટે એ જાણે હૃદય સમુદ્ર મંથન કરવાને વ્યસ્ત થઈ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"સેવા પૂજા કરવી નથી બાપુ? જુઓને કેટલીયે વેળા થઈ ગઈ છે?" એકદમ ચમકીને વ્રજબાલા બોલી.

"હા હા, એનું તો કંઈ ધ્યાન જ રહ્યું નહિ વહુ, તો જઈને હું સ્નાન કરી આવું છું." વૃદ્ધ ચંચળ થઈને બોલ્યો.

મોઢે આમ બોલવા છતાં કામ કરવાનો રતિમાત્ર આગ્રહ યત્ન દેખાયો નહિ 'હાશ' કહીને કોચ પર પડખું ફેરવીને એ લાંબો થઈ સૂતો.

"આજે તમારે ભીમ એકાદશી છે મા?" લીલાએ વ્રજબાલાની નજીક આવીને પૂછ્યું.

"એથી જ તમારે આજે જમવાનું નહિ હોય?" વૃદ્ધ વચ્ચે બોલ્યો.

"એની વાત ક્યાં સાંભળો છો? એ તો મશ્કરી કરે છે." વ્રજબાલા બોલી.

"ના ના, મશ્કરી નથી. એકાદશી હોવાનો સંભવ છે. ગઈ એકાદશી ગયાને ઘણા દિવસ થયા નથી? બ્હેન પંચાગ લાવ તો હું જોઈને ખાત્રી કરૂં."

"એઈ આજે તો આઠમ છે. ગોંસાઈદાસ બાવાજીએ કહ્યું હતું કે આજે રાધાની જન્મતિથી છે." લીલા ખડખડ હસીને બોલી.

"એ તો વળી ઘણું સારૂં. આજનો દિવસ તો મોટો ગણાય." નિશ્ચિન્ત ભાવે માથા પર હાથ ફેરવી વૃધ્ધે કહ્યું. "આજે કંઈ ખાવુંપીવું નથી વહુ. રાધાષ્ટમી કરશું, શું કહે છે બ્હેન?"

"કહું, કહું દાદા!" લીલા પાછી હસતી હસતી બોલી. "આ તો તમે જબરદસ્તીથી પૂણ્ય કરો છો દાદા, એનું કંઈ ફળ તમને મળશે નહિ."

"ભલે ન મળે, તું અહીંથી ચાલી જા તો?" વૃદ્ધ દાંત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કચકચાવી બોલ્યો. "તું શાસ્ત્ર જાણે છે? શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે નિષ્કામ કર્મ કરો, ફળની આશા રાખો નહિ. સકામ કર્મ કરવાથી જ અનેક વિપદ આવે છે."

"પણ કાલેય તમે મોઢામાં કંઈ નાખ્યું નથી બાપુ?" વ્રજબાલા ઉત્કંઠિત ભાવે બોલી.

"જવાદો ને એ વાત વહુ! પોણી જીંદગી ગઈ, હવે છેલ્લી જીંદગીમાં તો કંઈ કરવા દો. અત્યારે નહિ તો વળી ક્યારે કરીશ?" વૃદ્ધ ઉત્સાહભેર બોલ્યો.

× × ×

"હું પાછો આવ્યો છું દાદા!" અંતઃપુરમાં દાખલ થતાં થતાં સુધાવ્રત મોટેથી બોલ્યો. "તમારી વાત સાચી પડી છે દાદા, માને હું સાથે લાવી શક્યો નથી."

"આવ્યો ભાઈ, હમણા તારો જ વિચાર કરતા હતા." વૃદ્ધ ઉત્સાહિત ભાવે ઉઠીને બેઠા થઈ બોલ્યો. "મા સાથે આવ્યા નથી તો બે દિવસ પછી આવશે. એમાં શું થઈ ગયું?"

"ના, હવે કોઈ આશા નથી દાદા. સ્પષ્ટ જવાબ મળી ગયો છે કે મારી પાસે એ કદી યે આવશે જ નહિ." માથું હલાવીને સુધાએ કહ્યું.

"જવા દો એ વાત. હવે જમવાની તૈયારી કરો વહુ, છોકરાનું મોઢું કેવું સુકાઈ ગયું છે? કેમ વહુ, છોકરાનું મોઢું જોઈ તમને કંઈ લાગતું નથી?"

"પણ તમે જલ્દી સેવાપૂજા કરી લોને બાપુ." વ્રજબાલાએ કહ્યું.

"આ શું? હજી તમે જમ્યા નથી?" સુધાએ કહ્યું.

"કેમ જમાય? આજે તો એમની અષ્ટમી, એકાદશી અને બીજું શું શુંય છે?" લીલા હસતી હસતી બોલી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ના રે ના. એવું કંઈ નથી. એની કોઈ વાત સાંભળતા નહિ." વૃદ્ધ હસતો હસતો બોલ્યો. "શરીર કંઈક ઠીક નહતું એટલે મોડું કર્યું છે."

"જાઓ બાપુ હવે સ્નાનપૂજા કરી આવો. હું છોકરાને જરા નાસ્તો કરાવી લઉં છું."

"પણ, નાસ્તો શા માટે? જમવા જ બેસાડી દોને! હું હમણા આવું છું, વાર લાગશે નહિ. માથે ઘડો પાણી નાખીને મનમાં ને મનમાં દશવાર ગાયત્રી બોલી નાખીને આવું છું."

"અત્યારે તમારા શાસ્ત્ર ક્યાં ગયા દાદા?" લીલાએ પાછા હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

"ક્યાં ગયા? ક્યાં ગયા? ચૂપ રહે. બહુ દોઢડાહી ન થા." વ્રજબાલાએ મોટી બૂમ મારી કહ્યું.

"શાસ્ત્ર તો મારૂં કલ્પતરૂ છે બ્હેન." ખડખડાટ હસતા હસતા વૃદ્ધ બોલ્યો. "આ બુઢા માણસ માટે બુઢા શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા ક્ષેત્રે કર્મ વિધિ યતે સમજી? ચાલ ભાઈ, જલ્દી ચાલ."

"પણ મારી એક વાત સાંભળવાની છે દાદા!" સૂધાએ ખિન્ન થઈ કહ્યું

"અત્યારે એ વાત તારી પાસે રાખ ભાઈ." વૃદ્ધે વ્યસ્ત થઈ કહ્યું. "ખાધા પીધા પછી બધી વાત કરશું. તમે કેવા છો વહુ? બુઢા બાપને ખાવા નહિ દઈને મારી નાખવા માગો છો કે?"

"ખાવા પીવાનું પછી યે ચાલશે દાદા, પણ મારી વાત પહેલા સાંભળો." સૂધાએ દૃઢસ્વરે કહ્યું. "અહિં આવવાને ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે મેં સોગન્દ ખાધા છે કે પોતાનો ધંધો રોજગાર કર્યા સિવાય હું કોઈની એક પાઈ પણ ખાઈશ નહિ. તમારી પે'લી નાયબી..."

"એ તો તને આપેલી જ છે! એકને એક વાત વારંવાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહેવાથી ફાયદો શું છે? તું અહિંથી ગયો એ પહેલાં જ ખુલાસો કરી દીધો છે કે એ નોકરી ઉપરાંત આ જમિનદારીના મેનેજરનો હોદ્દો પણ તને જ સોંપ્યો છે."

"બીજી પણ એક વાત છે દાદા! તમારે એ પણ કબુલ રાખવું પડશે કે હું કોઈ ભારે અન્યાય કરૂં તોય તમારે વચ્ચે પડવું નહિ. બેલાશક એમાં તમને માથાના વાળ જેટલું ય નુકશાન નહીં થવા દઉં એની તમે ખાત્રી રાખજો."

"ભલે કબુલ છે ભાઈ!"

"શું બોલો છો દાદા? કંઈ વિચાર કર્યો નહિ?" વિસ્મિત થઈ વૃદ્ધના મોઢા સામું જોઈ સૂધાવત બોલ્યો.

"એટલો વિચાર કરવાનો અત્યારે વખત જ નથી ભાઈ. ઉંમર વધતી જાય છે, હવે એનું કંઈ ઠેકાણું નથી. વળી નયનપૂરના જમિનદાર કુટુંબના વારસદારના હાથે એવું કોઈ કામ થઈ શકશે નહિ કે જેથી મારે નીચું જોવા જેવું થાય."

"એમ થાય તો દાદા?"

"મને ખાત્રી છે કે એમ કદી યે થશે નહિ. જય પરાજય જે થશે એથી નયનપુરના જમિનદારના કુટુંબનું માન જ વધશે. એ માટે કંઈ ગભરાવાનું કારણ નથી. ચાલો વહુ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૧૬ :

સૂવાની મોટી ઑઇલ પેઇન્ટ છબિને મઘમઘતા ફુલોથી શણગારીને દેવવ્રત આજે અનિમેષ-નયને એની સામે જોતો બેઠો હતો. સામે જ ધૂપદાની જળી રહી હતી. એના સુગંધિત ધૂમાડાથી સારો યે ઓરડો સુવાસથી બ્હેકી રહ્યો હતો. ભક્ત જાણે દેવની આરાધનામાં બેઠો હોય એમ દેવવ્રત ધ્યાનમગ્ન થઈ બેઠો હતો.

મહાલક્ષ્મી કોઈ કામસર ધીમે પગલે એ ઓરડા પાસે થઈને જતી હતી ત્યાં અકસ્માત દ્રષ્ટિ પડતા નિશ્ચળ પ્રસ્તર મૂર્તિની જેમ થંભીને એ ઉભી રહી ગઈ. માનો સ્નેહ-પ્રવણ પ્રાણ ઓરડાની અંદરના દ્રષ્યથી ઉછળી રહ્યો.

"એ શું કરે છે દેવૂ?" આંખ લુછતા ભારે અવાજે મહાલક્ષ્મીએ પૂછ્યું.

દેવવ્રતે એકદમ ધ્રુજી પાછળ ફરીને જોયું.

"જુઓ મા, હવે હું આસ્તિક નથી? હવે મને શાંતિ નહિ થાય?" માતાને જોઈ દેવવ્રત આગ્રહ પૂર્વક બોલ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ગાંડા થયો છે કે શું દેવૂ?" મહાલક્ષ્મી રૂંધાયેલા અવાજે પાછી બોલી.

અવાક્ થઈને દેવવ્રત માના મોઢા સામું જોઈ રહ્યો. એનો મનોભાવ એ સમજી શક્યો નહિ.

"મારા સોગંદ છે ભાઈ, કહેતો ખરો તને આ બધું થયું છે શું?" નિસાસો નાખી મહાલક્ષ્મી બોલી.

"કેમ, હું ગાંડા જેવું તો કંઈ કરતો નથી મા?" દેવવ્રત વિષાદ ભર્યું હસતા હસતા બોલ્યો. "જુઓ જુઓ મા, ફુલો બરાબર ચડાવ્યા છે ને? આ ફુલો આંખને ગમે એવા છે કે નહિ? ઉભા રહો, બરોબર ગોઠવું છું. કેવી સુગંધી આવે છે? જરા અત્તર છાંટુ નહિ મા?"

"આ બધું તું શા માટે કરે છે ભાઈ?" મહાલક્ષ્મીએ વ્યથિત કંઠે પૂછ્યું.

દેવવ્રત એકદમ ખડખડ હસવા લાગ્યો.

"તમે આ શું બોલો છો મા? તમે જે પૂજા અર્ચા કરો છો એ બધીય શું મિથ્યા છે મા?" બીજી ક્ષણે ક્રોધ વિકંપિત કંઠે દેવવ્રત બોલ્યો.

મહાલક્ષ્મીએ પાછો ઉંડો નિસાસો નાખ્યો. છાતી ફાડીને એના કાતર પ્રાણની વેદનાએ એના દેહને નમાવી દીધો. એ મોઢેથી એક અક્ષર પણ બોલી શકી નહિ.

"માટીના દેવતાની પૂજા કરી ધાતુ પત્થરની પ્રતિમાને શણગાર સજાવીને જો તમે તમારા મૃત દેવને સજીવ કરી શકો છો તો હું મારા દૂર ચાલ્યા ગયેલા ભાઈને પાછો શા માટે મેળવી શકું નહિ? તમારા અજાણ્યા અચેત દેવ જો તમારા હૃદયની પ્રાર્થના સાંભળીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દોડતા આવી શકે છે તો કહો મારો રક્ત માંસનો ભાઈ કેમ સ્થિર રહી શકે ? મોટો ભાઈ બોલાવે છે એમ સાંભળતાં જ એ દોડતો આવશે. નહિ તો બધુંય ખોટું, બધુંય મિથ્યા છે.”

મહાલક્ષ્મી વધુ વાર ઉભી રહી શકી નહિ. આંખે ચોધાર આંસુ વહાવતી વહાવતી એ ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. દેવવ્રત સુધાવ્રતની છબિ પર એના મેળવેલા કેટલાક ચાંદ લટકાવવા લાગ્યો.

× × ×

“મા ! મને તમે બોલાવ્યો ?” થોડીવાર પછી વૃદ્ધ મહેતાજી મહાલક્ષ્મીના ઓરડામાં આવી બોલ્યો.

“આ પડખેના ઓરડામાં જઈને જુઓ તો ખરા કે એ શું કરે છે ?” ઓરડાના કમાડ પાછળ ઉભા રહીને મહાલક્ષ્મીએ દાસીદ્વારા મહેતાજીને જણાવ્યું.

દેવવ્રતની ધમાલ જોઈને મહેતાજી અવાક થઈને ઘડીભર જોઈજ રહ્યો.

“બસ આજને ?” મહેતાજી માથું ખજવાળતો ખજવાળતો બોલ્યો.

“ફક્ત આજને કહોને નિશ્ચિંત થવાનું ચાલશે કે ?” મહાલક્ષ્મીએ જણાવ્યું.

“આનું માથું વધુ ન બગડે એ તમારે હવે કરવાનું છે. મારૂં બીજું કોણ છે ? હું કોને કહું ?”

“વ્યવસ્થા કરવાની છે એ તો હું કરૂં છું, પણ સાતપૂરનો જમિનદાર જીવનરાય બહુ જ મોટો–શક્તિશાળી માણસ છે.” મહેતાજીએ નિસાસો નાખી કહ્યું.

એકાએક સાતપૂરનું નામ કાન પર પડતાં જ દેવવ્રત ઉશ્કેરાઈ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બરોબર છે, બરોબર છે." વ્યસ્ત ભાવે દેવવ્રત એકદમ બોલી ઉઠયો." સાતપૂરના જમિનદાર મોટા–શક્તિશાળી માણુસ છે એટલે જ એમણે મારા ભાઈને અટકમાં રાખ્યો છે! એ જાદુ જાણે છે, એ જાદુ જાણે છે!"

"આ નયનપુરના જમિનદારનો વંશ એના કરતાં અધિક શક્તિશાળી–બળવાન હતો દેવૂ!" મહેતાજી સહેજ હસીને બોલ્યો, "જરા માથું ઠંડુ કરીને વિચારી જુઓ. એમના જાદુ કંઈ કરી શકશે નહિ."

"કહો, કહો તો ખરા કે શું કરવાથી એ કંઈ કરી શકે નહિ?" દેવવ્રતે આગ્રહ ભર્યા અવાજે મહેતાજીની નજીક આવીને પૂછ્યું.

"પહેલા માથું ઠંડુ કર દેવૂ પછી એ સંબંધી વિચાર કરશું" મહેતાજીએ ધીમા અવાજે કહ્યું.

"મારૂં માથું ખૂબ ઠંડુ છે મહેતાજી, ખૂબ ઠંડુ છે! બરફ એના જેટલો ઠંડો હશે કે કેમ એનો મને સંદેહ છે! હવે કહો શું કરશું? શું કરવાથી મારા ભાઈને જીવનરાયના કેદખાનામાંથી મુક્ત કરી શકાય એ પહેલા કહો."

"દેવતાના આશીર્વાદથી બધું ય સારૂં થશે દેવૂ જરાકે ગભરાવાની જરૂર નથી. હું જાતે જ આજે જાઉં છું અને જોઉં છું કે હું કંઈ કરી શકું છું કે નહિ."

"તમારા એ સુતેલા દેવતામાં કંઈ શક્તિ નથી મહેતાજી. એ તો સુતા છે, સમજતા નથી એ તો સુતા છે!" ખડખડ હસતા હસતા દેવવ્રત મોટેથી બોલ્યો. "એ શું કરવાના છે એ તો કહો? તમારાથી કંઈ થઈ શકતું હોય તો તમે પોતે જ કરો. દેવતાનો ભરોસો તલમાત્ર કરશો તો તમારાથી કંઈ થઈ શકશે નહિ કે એ કંઈ કરી શકશે નહિ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એની તારે કંઈ ચિંતા કરવાની નથી દેવૂ!" મહેતાજીએ દેવવ્રતને શાંત પાડતા કહ્યું. "પૈસાથી દુનિયામાં બધું ય થાય છે. નયનપૂર પૈસાની બાબતમાં એટલું કંગાળ નથી કે એ કંઈ કરી શકે નહિ. જે કરવું હશે એ કરીને પણ હું એને અહીંયા પાછો લાવીશ. બે ચાર હજાર રૂપિયા ખર્ચાશે તોય શું પરવાહ છે?"

"જરાકે નહિ, બેચાર લાખ જાય તોય શું ખોટ જવાની છે?" દેવવ્રત માથું હલાવી બોલ્યો. "બે ચાર લાખ તો શું પણ મારી આખી યે જમિનદારી જાય તોય શું વાંધો છે? ભાઈને પાછા લાવી શકશો ને? બરોબર, તમે જ જાઓ. મારી આખીયે જમિનદારી લખી આપું છું. નયનપૂર સાતપૂરને લખી આપું છું. જાઓ જાતે જઈને એને ગમે એમ કરીને પાછો ઘરે લઈ આવો."

"ઉતાવળો ન થા દેવૂ. એમાં આટલો શું ગભરાય છે?"

"ઉતાવળો નથી થતો મહેતાજી, કે જરાકે ગભરાતો નથી. મારો ભાઈ, મારો ભાઈ કહોને કયાં જાઈ પડ્યો છે? એ શું એના પડ્યા રહેવાની જગ્યા છે? ગભરાઉં નહિ તો કહો હું શું કરૂં મહેતાજી!"

"પણ આમ ગભરાવાથી કંઈ પરિણામ આવવાનું છે? આપણે આપણો યત્ન કરવો જોઈએ."

"કેમ કંઈ પરિણામ નહિ આવે?" દેવવ્રત હસીને બોલ્યો. "હું બધુંય છોડી દઈશ, બધુંય આપી દઈશ પછી જોઉં છું કે જીવનરાય કેટલા ભારે સંયમી છે! કેટલો વખત એ મારા ભાઈને અટકમાં રાખી શકે છે?'

મહેતાજી કંઈક બોલવા જીતો હતો ત્યાં દેવવ્રત એને અટકાવીને પાછો બોલવા લાગ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આમ કરવામાં મને તમારી ભૂલ થતી લાગે છે. એ એવા કોઈ સામાન્ય માણસ નથી કે તમારાથી જલ્દી ભોળવાઈ જાય. જીવનરાય તો સામા તમને કંઈક આપશે. બીજાની સાથે તમારી આ વિદ્યા કામમાં આવે પણ એમની પાસે મુદ્દલ કામ આવશે નહિ. હું એમને બરોબર ઓળખું છું, એ મહા જીદ્દી માણસ છે, જે કામ હાથ ધરે છે એ તે કદીયે છોડતા નથી."

"ભલે ને એવા હોય!" ચિન્તિત કંઠે મહેતાજીએ કહ્યું.

"એમ ધારી લેવાથી કંઈ થોડુંક જ કામ થઈ શકે એમ છે?" દેવવ્રત ઉદાસ મોં કરીને બોલ્યો. "એ જીવનરાયને પણ હાથ કરવાનો મારી પાસે એક ઉપાય છે. નાનાભાઈને આમ અટકમાં રાખીને તેઓ કરવા શું માગે છે એ તમે કંઈ સમજો છો? એમ કરીને એ આપણી જમિનદારીના બે ભાગલા પડાવવા માગતા હોય એમ મને લાગે છે. અડધી તો શું પણ આખીયે જમિનદારી પરનો હક્ક જતો કરવાને હું ખુશી છું. હું તો કોઈપણ ભોગે મારા ભાઈને ઘેર પાછો લાવવા માગું છું. એને અહીંયા પાછો લાવતા મારે જંગલમાં જવું પડે કે ઘેર ઘેર ભિખ માગીને પેટ ભરવું પડે તો ય કાંઈ હરકત નથી."

મહેતાજી મોઢેથી એક પણ અક્ષર બોલી શકયો નહિ. નાના ભાઈ માટે મોટા ભાઈના વહી રહેલા એ સ્નેહ ઝરણાએ વૃદ્ધના અનેક શિયાળા-ઉન્હાળા જોઈને રીઢા થયેલા-પત્થર જેવા કઠણ થયેલા હૃદયને પણ પ્લાવીત કરી નાખ્યું-એ ઝરણાના પ્રવાહમાં તરતું કરી નાખ્યું. વૃદ્ધ મહેતાજી મોઢું ફેરવીને અત્યંત કષ્ટપૂર્વક આંખમાંથી આંસુ વહેતા રોકવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા.

"જમિનદારી દઈ દેવાની જરાકે જરૂર નથી દેવુ!" થોડીવાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી કંઈક પ્રકૃતિસ્થ થઈ વૃધ્ધે કહ્યું. "હું જીવનરાયને બરોબર ઓળખું છું. આ તો સાપ અને નોળિયા વચ્ચેનો ખેલ છે! જુઓ છળ, બળ, કળ જે કંઈ ઠીક લાગશે તે વાપરીને હું સૂધાને અહીંયા લાવ્યા વગર રહેનાર નથી."

"પરંતુ એમ નહિ બની શકે મહેતાજી!" દેવવ્રત ગંભીર થઈને બોલ્યો. "નયનપુરના જમિનદારનો વંશ જ એકવાર કોઈને કંઈ આપવાનું કહ્યા પછી ફરી જાય એમ કદીયે બની શકશે નહિ."

આ વાતે એંશી વર્ષ ઉપરની વયના વૃદ્ધને પણ ચકિત કરી નાખ્યો. વ્યસ્ત ભાવે ફરીને ઉભા રહી મહેતાજીએ કહ્યું:—

"પરંતુ એવી કોઈ વાત એ સાંભળશે કરશે નહિ ભાઈ. વાત જ..."

"છિ: મને એ એટલો હલકો ગણશે?" વાતને તિરસ્કારી કાઢતા સ્વરે દેવવ્રત બોલ્યો. "એ સાંભળે કે ન સાંભળે પણ મારા ભાઈને અહિં લાવવા માટે મેં જે કરવાનું નક્કી કર્યું છે એમાં જરાકે ફેરફાર થઈ શકશે નહિ—જમિનદારી દઈ દેવાનું હું જે મારા મોઢેથી બોલ્યો છું એ દીધા વગર રહીશ નહિ."

"પરંતુ એ દેઈ દેવાનો તમારો અધિકાર શું છે ભાઈ?" માથું ખજવાળતા ખજવાળતા મહેતાજી બોલ્યો.

"શું કહ્યું? મને અધિકાર નથી? હું વંશમાં મોટો, બાપનો મોટો દિકરો છું, જમિનદારનો હક્કદાર છું અને મનેજ અધિકાર નહિ? ત્યારે શું મારો છાણુવાસીદુ કરવાનો જ અધિકાર છે? છિ: છિ:! તમારી તે કેવી અક્કલ છે? મારૂં માથું ઠંડુ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી; તમારૂં પોતાનું જ ઠંડુ કરો!"

"બાપનો મોટો દિકરો, વંશમાં મોટો હોવાથી બધીય વાત સાચી છે પણ જમિનદારી કંઈ એકની જ નથી." વૃદ્ધ સહેજ હસીને બોલ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આટલી સામાન્ય વાત માટે આટલો મોટો વિચાર!" મોટેથી ખડખડ હસતા હસતા દેવવ્રત બોલ્યો. "આશ્ચર્ય! આટલી મોટી જમિનદારી કેમ કરીને ચાલી આવી છે? સુધાને મારો નાનો ભાઈ જ ન ગણું અને હું જે કરૂં એની સામે એ શું એક હરફ પણ ઉચ્ચારી ન શકે કે? ના ના, એમ તે કદીયે કરી શકે નહિ. ગમે તેમ તોય એ મારો પ્રાણ છે, હું જે કરીશ એ દેવતાના આદેશની જેમ માથું નીચું કરીને કબુલ જ કરશે."

"પણ એમ એ શા માટે કબુલ કરે? એનો ભાગ એ શા માટે જતો કરે?"

"આમ કરી કરીને જ તમે એનું માથું બગાડી નાખ્યું લાગે છે. નહિંતર એ આવો ન હતો. હું જે કંઈ કરીશ એ નીચું માથું રાખીને જ કબુલ કરશે. એ મારો નાનો ભાઈ છે. એ સારી રીતે જાણે છે કે હું જે કરીશ એ ન્યાયપૂર્વક જ કરીશ. એથી ઉલ્ટુ કંઈ કરીશ જ નહિ."

દેવવ્રતના આ જ્વલંત વિશ્વાસના મૂળમાં આઘાત ન કરી શકવાથી વૃદ્ધ વાતચીતને ગળી ગયો અને માથું ખજવાળતો ઉભો રહ્યો.

"પરંતુ કાયદો તો કબુલ કરશે નહિ." પાછો કંઈક વિચાર આવતા વૃદ્ધ બોલ્યો.

"બૂઢા થયા એટલે તમારૂં પણ માથું બગડી ગયું લાગે છે." ફરીને ખડખડ હસી દેવવ્રત બોલ્યો: "હવે કાયદાની જરૂર જ શી છે? જો અમે એકમત થઈને કામ કરીએ તો પછી કાયદાની વાત જ ક્યાં રહી? હું જે કરીશ એ જ કાયદો થશે. બાપાના વીલમાં શું લખ્યું છે એ ભૂલી ગયા છો? સ્પષ્ટ લખાણ નથી? સુધા નાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે એટલે મોટા દેવૂના હાથમાં જમિનદારી ચલાવવાની જવાબદારી સોંપતો જાઉં છું અને એ જે કરશે તેજ થશે, જરૂર પડે એ બક્ષિસ – ગિરો કે વેચાણ પણ કરી શકશે; એમાં કોઈ વાંધો લઈ શકશે નહિ. સૂધા મોટો થાય ત્યારે એનો કાયદાસરનો ભાગ દેવૂને યોગ્ય લાગે તો એ દેશે। બાપાએ આ શું લખ્યું છે? સૂધા મોટો થાય અને મને યોગ્ય લાગે ત્યારે, નહિં તો નહિ, સમજ્યા કે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૧૭ :

નાયનપુર અને સાતપુર વચ્ચે જમિનદારીના સીમાડા અંગે ભારે ઝઘડો જામ્યો હતો. સામાન્ય વાટાઘાટથી સમાધાન થઈ શકે એવી સામાન્ય વાતને મોટું સ્વરૂપ આપીને સૂધાએ એટલો ભયંકર ગોટાળો ઉભો કર્યો હતો કે હવે એ ઝઘડો કાયમનો અને અવશ્ય ભાવી બની ગયો હતો. લાઠીબાજો લઈને મારામારી કરવા જવાની રજા આપવા સૂધાવ્રતે વૃદ્ધ જમિનદારને વિનંતિ કરી.

“આ બધી ખોટી ધમાલ છે સૂધાવ્રત” વૃદ્ધ જમિનદારે સૂધાવ્રતને એની વિનંતિ માન્ય રાખવાને બદલે બીજી જ વાત સંભળાવવા માંડી. ” એમાં તો તારી પોતાની જ હાર થશે ”

સૂધાવ્રત ત્યારે નવીન ઉત્સાહમાં હતો એટલે એને વૃદ્ધની વાત જરાકે સારી લાગી નહિ.

“ભલે, જોયું જશે.” ખીજાઈને હસતા હસતા સૂધાવ્રતે જવાબ આપ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૃદ્ધ જમિનદારે જુવાન સુધાવ્રતને ઝઘડો કરવા જતાં રોક્યો નહિ. ચૂનંદા વીશ લાઠીઆજો પોતાની સાથે લઈને સુધાવ્રત જમિનદારીના સિમાડાનો આખરી ફેંસલો કરવાને રવાના થયો. જીવનચંદ્રરાય, રાજબાળા, લીલા વિગેરે મોઢેથી એક પણ અક્ષર ઉચ્ચાર્યા વગર એની શુભ કામનાની સિદ્ધિ ઇચ્છતા એને વિદાય થતાં ગૂપચૂપ જોતા ઉભા રહ્યા અને જોતજોતામાં લાઠીઆજો તથા સુધાવ્રત દૃષ્ટિની પેલી પાર થઈ ગયા.

* * *

ત્રણ દિવસ પછી સુધાવ્રત અને એના લાઠીઆજો ઝઘડામાં જય મેળવીને સાતપૂરમાં ઉત્સાહભેર પાછા આવ્યા. ગામની જનતાએ એમને અપૂર્વ આવકારથી સત્કાર્યા, અને એમની વીરતાની અનેક સાચીખોટી વાતો કરીને અભિનંદનો આપ્યા.

"કેમ દાદા, બોલો હવે કોનો જય થયો ?" જયના કૈનથી આગલ થઈ ઉત્ફુલ્લ પ્રાણે વૃદ્ધ પાસે આવી સુધાવ્રત બોલ્યો.

"પારકાના માટે પોતાના બાપદાદાની જમિનદારી મોટા ભાઈના હાથમાંથી લૂંટી લેવાને હું કદિયે જય કહી શકું નહિ. ભાઈ. એમાં તારો જ પરાજય થયો છે." સહેજ હસીને વૃદ્ધ બોલ્યો.

આઘાતની પ્રથમ ચોટ સુધાને ખૂબ જ અસહ્ય થઈ પડી.

"મારા તારાની વાત જાણવાની મને કાંઈ જરૂર નથી દાદા!" વિકૃત મુખે સુધાવ્રતે જવાબ આપ્યો: "ભાઈ થઈને મારું ડગલે ને પગલે અપમાન કરે એમને? મારે ને એને હવે શું લેવાદેવા છે?"

વૃદ્ધ ખડખડ હસવા લાગ્યો.

"મારી વાતને તમે આમ શા માટે તિરસ્કારી કાઢો છો દાદા ?" સુધાવ્રત ગરમ થઈને બોલ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"મોટા ભાઈની સાથે ઝઘડો કરી આવીને હવે તારે મારી સાથે કરવો છે? તારી વાતને હું તિરસ્કારી કાઢતો નથી. પોતાના ભાઈને ભાઈ હોવાથી તું ઓળખી શકતો નથી એથી જ મને હસવું આવે છે."

"ભલે, તમે તો એમને ઓળખો છો ને?" સુધાવ્રતે મોઢું વાંકુ કરીને કહ્યું.

"થોડો થોડો, પૂરે પુરો તો નહિ ભાઈ."

"તેથી જ તમે આમ બોલો છો. બરોબર ઓળખતા હોત તો બીજી જ વાત તમે કરતા હોત."

"ના ભાઈ, મેં જેટલું સાંભળ્યું છે એટલું જ તું સાંભળીશ તો તારો અભિપ્રાય બદલાઈ જશે. ખોટી માન્યતાથી પાગલ થઈ તું જે દિનપ્રતિદિન ખોટા માર્ગે ચઢી રહ્યો છે, એનો તારે બરોબર શાંત ચિત્તે વિચાર કરવો ઘટે છે."

"બહુ સારૂં!" વિકૃત કંઠે સુધાવ્રત બોલ્યો.

"એમ બહુ સારૂં કહીને વાત ઉડાવવાથી કોઈ અર્થ સરે નહિ ભાઈ. તારા મોઢેથી કહેલી વાત જ તને સંભારી દઈને હું એ વાત પુરવાર કરી શકું તેમ છું. મારી પાસે બીજા પણ ઘણા પુરાવા છે."

આટલું બોલી વૃદ્ધ જીવનચંદ્રરાયે ટેબલના ખાનામાંથી એક કાગળ લઈને સુધાવ્રતની સામે મૂક્યો.

"આ વળી શું છે?" ચકિત થઈને કાગળ સામું જોઈ સુધાવ્રતે પુછ્યું.

"વાંચી જો!"

હાથમાં કાગળ લઈને સુધાવ્રતે મનમાં ને મનમાં વાંચી લીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આ શું સંભવિત છે?" કાગળ વાંચી એકદમ ઉશ્કેરાઈને ઉભા થઈ જઈ સૂધાવ્રત બોલ્યો.

"પુરાવો તારા હાથમાં છે." વૃદ્ધ હસીને બોલ્યો.

"ના ના, હું એટલો વિશ્વાસ કરી શકું નહિ." સૂધાએ માથું હલાવી કહ્યું. "આનો અર્થ શું? એ કંઈ નથી."

"આના કરતા વધુ ભારે પુરાવાની તને જરૂર હોય તો એ પણ દેવાને હું તૈયાર છું, અરે કોણ છે? નયનપુરના મહેતાજીને બોલાવી લાવતો?"

"મહેતાજી! અમારા વૃદ્ધ મહેતાજી! અહીંયા ક્યાંથી? એ નહિ હોય. તમે એમને ઓળખો છો!" સૂધાવ્રત વિસ્મીત થઈ ચિત્કાર કરી બોલ્યો.

"ઘેર તેડી જવાને હું અહીંયા આવ્યો છું, સૂધાવ્રત." વૃદ્ધ મહેતાજી ઓરડામાં દાખલ થતાં થતાં બોલ્યો.

સૂધાવ્રતના મોઢા ઉપર કઠોરતા છવાઈ ગઈ.

"ઘેર! કોના ઘેર? સૂધાવ્રત વજ્રપાતની જેમ ગર્જના કરી બોલ્યો. "એ ભાઈના ઘેર, જ્યાં પગલેપગલે મારૂં અપમાન થાય છે ત્યાં? ના, ના, ત્યાં મારાથી આવી શકાશે નહિ. આટલી તકલીફ ઉઠાવીને અહીંયા આવ્યા એ તમારા માટે સારૂં નથી."

"મેં કંઈ ખરાબ કર્યું નથી સૂધાવ્રત!" મહેતાજી ધીરેથી બોલ્યો. "તમારો ભાઈ તમારા માટે શું શું કરે છે એની તમને કંઈ ખબર છે? ચારે બાજૂએ પૈસાનું પાણી કરી રહ્યા છે અને......"

"જેની પાસે પૈસા હોય એ બધાય એમ કરે." મહેતાજીને વધુ બોલતા અટકાવી સૂધાવ્રતે કહ્યું. "પૈસાના ગુમાનવાળા ભાઈની તમે મારી પાસે વાત ન કરો તો સારૂં?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હજી તમે નાના છો સૂધાવ્રત! તમે એને ઓળખી નથી શક્યા. તમારા બાપના અમલથી હું ત્યાં છું, કુટુંબની અનેક ઘટનાઓ મારી જાતે મેં જોઈ છે પરંતુ આવા ઉમદા સ્વભાવનો માણસ, ખરૂં કહો તો મેં આજદિન પર્યંત ક્યાંય જોયો નથી. તમને ઘેર પાછા લાવવા માટે એ કેટલું કેટલું કરે છે એની તમને ખબર શી છે?"

સૂધાવ્રતે ચંચળ નયને પાછો કાગળ જોઈ માથું નીચું કરી દીધું. એના મોઢામાંથી એકપણ વાત બહાર નિકળી શકી નહિ.

"વળી સાંભળો, એ દિવસે પે'લા દૈવજ્ઞે તમારા પાછા આવવાની વાત કરતાં જ મોટા ભાઈએ એમને એક હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. બોલો તમારા માટે એમને કેટલો પ્રેમ–ભાવ છે?"

સૂધાવ્રતનું માથું ધીમેધીમે ભૂમિ તરફ વધુ ને વધુ ઝૂકી પડ્યું.

"ગૃહશાંતિ કરી દેવાની વાત કરનાર એક જણને એ વિઘાં જમીન એમણે લખી આપી છે. મોટા વહુ વચ્ચે પડવા ગયા તો એમને એમણે ધૂતકારી કાઢ્યા. એ જે કરે છે એ પોતાની ઈચ્છા મુજબ જ કરે છે. માની વાત તો શું કરૂં? એ તો અમારા કોઈની વાત જ કાને સાંભળતા નથી. એ તો કહે છે કે મોટા જે કરે છે એમાં કોઈથી વચ્ચે પડાય જ નહિ. સાંભળો, મોટા ભાઈએ સાતપુરના જમીનદારને કાગળમાં શું લખ્યું છે તે હું તમને વાંચી સંભળાવું છું."

આમ કહી મહેતાજીએ ખીસ્સામાંથી એક કાગળ કાઢી નીચે મુજબ વાંચવા માંડ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પ્રબળ પ્રતાપાન્વિત

શ્રીલ શ્રીયુત જીવનચંદ્રરાય

સાતપુરના જમીનદાર મહાશયની સેવામાં—

મહાશય !

જમીનની લાલસાએ તમને પાગલ બનાવી દીધા હોય એમ લાગે છે; નહિં તો અત્યાર સુધી અમારા કબ્જામાં કદીયે નહતી એ ટુકડા જમીન માટે આટલી વૃદ્ધ વયે આપ લાકડીઓની રમઝટ બોલાવત ખરા કે ?

લાઠીબાજીની રમઝટ બોલાવવામાં નયનપુર સાતપુરથી જરા જેટલુંય ઓછું ઉતરે એમ નથી એની તમને ખબર છે એ તો હું જાણું છું, પણ હમણાં મેં સાંભળ્યું છે કે આજકાલ આપ લાઠી-બાજી ચલાવવાથી આગળ વધીને ઇંટો ફેંકવાના જોરપર આવી ગયા છો અને તેમાં તમને સારી ફાવટ પણ મળી ગઈ છે. અને તેથી જ જમીનદારી આપી દઈને આપની ઇંટોનું જોર બંધ કરવાની હું વ્યવસ્થા કરૂં છું.

પરંતુ આપનાથી એક ભૂલ થઈ છે; ઉંમરે, જ્ઞાને આપ હજાર વાતે શ્રેષ્ટ છો, એનો સ્વીકાર કરવા છતાંય મારે કહેવું પડે છે કે આપનાથી એક ભૂલ થઈ છે અને એ ભૂલ એ છે કે જે વાતનું નિરાકરણ ફક્ત મોઢાની બે વાતથી જ આવી શકે એમ હતું ત્યાં...જવાદો આ વાતને !

સુધા આજે આપનો કેદી છે. એ કંઈ શક્તિ પરીક્ષાથી નહિ પણ જય મેળવવા છતાંય કેવળ છળને લીધે આપની અટકમાં તે કેદી છે. આ ચાતુરી સાતપુરને જ યોગ્ય છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યુદ્ધમાં પરાજીત કેદીઓની મુક્તિ માગી શકાય છે. વિજેતાઓ એમને મુક્ત પણ કરી દે છે. આ એક સાધારણ નિયમ છે; પરંતુ આજે વિજેતા હોવા છતાંય પરાજીતના દ્વારે હું મારા પ્રાણાધિક ભાઈની મુક્તિ માગવાને આવી ઉભો છું. શા માટે એ તમે જાણો છો? ફક્ત એને ઘેર પાછા લાવવાની આશાથી જ! જમીનદારી તો ઘણીયે મળી રહેશે, પરંતુ ભાઈ જેવો ભાઈ જાય એ ક્યારેય કોઈપણ ભાઈ સહન કરી શકે નહિ.

ખેર, મને લાગે છે કે આ મુક્તિપત્ર આપે રાખેલી આશા કરતાંય વધુ આપે છે. અને સૂધા નયનપુરની વિપુલ સંપતિ રાખી શકે છે.

આ પત્રનો લેખક કોણ છે એ પણ મારે સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ. અને એ અન્ય કોઈ નહિ પણ આટલી વૃદ્ધ વયમાંય પણ જેના ભયથી આપ હંમેશાં શંકિત રહ્યા કરો છો એ જ છે–નયનપુરનો અધિપતિ–દેવવ્રત."

કાગળ વાંચવો પુરો કરી મહેતાજી વૃદ્ધ જમીનદાર અને સૂધાવ્રતના મોઢા સામે એની શું અસર થઈ છે એ જાણવાને ટીકીને જોઈ રહ્યો. ઘડિભર આખાયે ઓરડામાં ગંભિર નિરવતા છવાઈ ગઈ.

"સૂધાવ્રત હવે શું કરવા ઈચ્છે છે?" નિરવતાનો ભંગ કરી મહેતાજી બોલ્યા. "આ મુક્તિપત્ર સાથે મોકલેલ દાનપત્ર આપને વાંચવું છે! તને ઘરે પાછો લઈ જવા માટે રસ્તાપરના ભિખારી બનવામાંય દેવવ્રત તલમાત્ર સંકોચ રાખવાનો નથી. બોલ, હવે શું કરવા ઈચ્છે છે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એ બાબતમાં તમારે મને પૂછવું ઉચિત છે મહેતાજી!" વૃદ્ધ જીવનચંદ્રે હસીને કહ્યું. "જમીનદારી તો હું રાખીશ. જમીનદારીનો લોભ મને કેટલો છે એ તો તમે જાણો છો. થોડીકપણ જમીનદારી હું જતી કરૂં એ મારાથી કદાપિ પણ બની શકશે નહિ અને એથી જ એને સાથે લઈને જ આજે મારે રવાના થવું પડશે."

વૃદ્ધ જમીનદારની સામે સૂધાવ્રત ઉદાસ નજરે જોઈ રહ્યો.

"શું વિચાર કરે છે સૂધાવ્રત?" ખડખડ હસીને આખોય ઓરડો ગજવી મૂકતા વૃદ્ધ જીવનચંદ્રરાય બોલ્યા. "તારો મોટો ભાઈ આપે છે એ લઈ લેશું? કે પાછું આપી દઈશું? જમીનદારી લેવાથી અંતઃકરણમાં કાળો ડાઘ લાગે એ સારૂં નહિ; કેમ આ બધું જતું કરવાં વિચારે છે ને? અરે, તું તો સાવ બાળક જ રહ્યો. હાથમાં આવેલી વસ્તુ વળી કંઈ પાછી જતી કરાતી હશે? હાથમાં આવેલી લક્ષ્મીને પગે ઠેલવાથી બરબાદ થવાય છે. હું એમ બરબાદ થવા ઈચ્છું કે? ના ના, એમ કદીયે બની શકે નહિ એક માણસના કરતાં એક તસુ જમીનની કિંમત મારે મનથી ઘણી છે. જમીનદારી એ તો અમારો ધંધો છે. છોકરા જતા કરી શકાય પણ જમીન જતી કરાય નહિ."

લીલા આ વખતે જ ઓરડામાં દાખલ થઈ અને બોલી:—

"મા કહે છે કે દાદા......"

"જમીનદારી પાછી જતી કરવાનું કહે છે? શા માટે?" લીલાને બોલતા અટકાવીને વૃદ્ધ બોલ્યો. "એ શા માટે એમ ન કહે? મોટા સાહેબની દીકરી તો દશવીશ વીઘા જમીન આવી ગઈ તોય એને લાભ કે નુકશાન શું છે? હું તો ગરીબ માણસ છું. મારાથી જમીન છોડવાનું તો કદીયે બની શકશે નહિ. ચાલ તૈયાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થા સૂધાવ્રત. તારી માને પણ તૈયાર થવાનું કહે લીલા. એક સાથે જ બધાએ જવું સારૂં છે. નવી જમીનદારીમાં પ્રવેશ કરવા માટે આજનો જ દિવસ મોટો ચમત્કારિક શુભ દિન છે."

અંતઃપુરમાંથી એક દાસીએ આવી વૃદ્ધ જમીનદારને સંબોધી કહ્યું:—

"પણ વહુરાણી કહેવડાવે છે કે..."

"ના, એ કહેવરાવે છે એ કંઈ સાંભળવામાં આવશે નહિ." જોરથી માથું હલાવી વૃદ્ધ બોલ્યો, "સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ પ્રમાણે જે ચાલે એના જેવો દુનિયામાં બીજો કોઈ મૂર્ખ નથી. આપણા શાસ્ત્રપુરાણો એ વાત ઠોકીઠોકીને કહી રહ્યા છે કે સ્ત્રીની વાત જે સાંભળે છે એ દુઃખી થાય છે. ત્યારે મને શું એવો મૂર્ખ સમજો છો? આ માથાપર અનેક ટપલા પડયા છે."

આટલું બોલતાં બોલતાં વૃદ્ધના ગળાનો સાદ ફાટી ગયો.

"યમના હાથમાં પોતાના છોકરાને સોંપી દઉં પણ જમીનની માયા તો મારાથી મુદલ છોડી શકાશે નહિ." વૃદ્ધ પાછો મોટા અવાજે બોલવા લાગ્યો. "ના ના, એ કંઈ થશે નહિ. જલદી તૈયાર થવાનું કહે. મને શું સમજો છો? હું જીવનચંદ્રરાય છું. અરે હરે, ત્યાં ઉભોઉભો શું જોઈ રહ્યો છું? જા, જલ્દી કોચમેનને ગાડી જોડવાનું કહે. ઓહ! આવો દિવસ ફરીને કદીયે મળી શકે કે નહિ એનો સંદેહ છે, શું કહો છો મહેતાજી, જમીનદારી કરતાં બીજું શું વધારે છે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: ૧૮ :

"મા, સારી રસોઈ કરાવજો. આજે બ્રહ્મભોજન કરાવવાની મારી મરજી છે."

ઓરમાન માને આટલું કહી દેવવ્રત બહાર ચાલ્યો ગયો.

"શિરોમણી મહારાજને બોલાવવા કેટલીવાર માણસ મોકલ્યા ? હજુએ કેમ આવ્યા નહિ ?" કચેરીમાં કામ કરતા નોકરને બૂમ મારીને પોતાની પાસે બોલાવી દેવવ્રતે કહ્યું. "હવે બોલાવવાને એક પણ માણસને મોકલશો નહિ. એને ફકત એટલું કહેવરાવી દો કે જમિનદારને ત્યાં કામ છે. ચંડી પાઠ કરાવવો છે, નારાયણને તુલસી ચઢાવવા છે; બીજું શું શું કરવાનું છે એ આવશે ત્યારે જાણશે. ચાલો ઝટ કરો, મોડું ન કરો."

આમ બોલી થોડાક પગલા દૂર ગયા પછી વ્યસ્તસમસ્ત ભાવે પાછા નોકરની પાસે આવી દેવવ્રત બોલ્યો:—

"આજે તો હું પોતે જ બજારમાં જવા માગું છું. તમે જે લાવો છો એ મને જરાકે પસંદ પડતું નથી નજરને ગમે એવી ચીજ વસ્તુ શું બજારમાં વેચાતી જ નથી ? તમારો નાનો ભાઈ તો જરૂર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને પસંદ પડતી જ ચીજ વસ્તુઓ લાવે છે. જ્યારે જ્યારે એ બજારમાં જાય છે ત્યારે ત્યારે ખરેખર ઉમદા વસ્તુઓ જ લઈ આવે છે. જે ચીજ વસ્તુ નજરે જોવી જ ન ગમે એ ખાવાને તો ક્યાંથી ગમે? હા, ગયા વર્ષની યાદી લાવો તો યાદ છે ને? સુખો પોતે બજારમાં જઈને લઈ આવ્યો હતો એ ચીજ વસ્તુઓની યાદી. તમે કેવા અક્કલવાળા છો? માના વ્રત વખતની યાદી ધ્યાનમાં આવે છે કે? જુઓ, જુઓ પેલી સામી પડી છે. લાવો મને હાથમાં આપો તો.?"

નોકરે દોડતા જઈને કચેરીમાંથી યાદી લાવી આપી દેવવ્રત ને આપી.

"હું પોતે જ બજારમાં જઈશ તો આ બધું કામકાજ કોણ કરશે?" યાદી હાથમાં લઈ એક બે વાર આડી અવળી ઉથલાવીને વાંચ્યા પછી દેવવ્રત બોલ્યો. "તમે કંઈ માણસ છો! મારે બધીય ખબર રાખવી પડે એમને? હું એકલા પંડે તે કયું કયું કામ કરૂં? તમે જઈ શકશો? જાઓ આ યાદી પ્રમાણે બધીયે ચીજ વસ્તુ લઈ આવો. જો જો ભૂલ કરી ન બેસતા."

નોકર સલામ કરી જમિનદારનો હુકમ બજાવવા બજારમાં ચાલ્યો ગયો.

"મને બોલાવ્યો હતો દેવૂ?" વૃદ્ધ પુરોહિત શિરોમણી મહારાજ લાકડી ઠોકતો ઠોકતો આવી બોલ્યો.

"જી હા." બે હાથ જોડીને પ્રણામ કરી દેવવ્રત બોલ્યો. "આજે ગૃહશાંતિ કરવાની માની ઈચ્છા છે. ચંડીપાઠ, દુર્ગાનામ જપ, નારાયણને તુલસી અને બીજું જે કંઈ કરવાનું હોય તે તમે કરો. ગમે એ-પણ શાંતિ મળે એવું તમારે કરવાનું છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"મને એની તો ખબર છે માની ઈચ્છા છે એમ ન કહ્યું હોત તો હું શું ન કરત ભાઈ? તું આવું સત્કાર્ય કરાવે એનાથી બીજો કયો આનંદ છે ભાઈ?" પુરોહિત મહારાજ સહેજ હસીને બોલ્યો.

"તમે એમ ઉંધું કેમ સમજો છો મહારાજ? એમાં મારી ઈચ્છાનો ક્યાં સવાલ છે?" દેવવ્રત ચંચળ થઈ બોલ્યો. "હું તો એ બધું કંઈ માનતો નથી. જ્યાં સુધી એ બુઢી ઘરમાં બેઠી છે ત્યાં સુધી ક્રિયા કર્મ કરવા આવવાને તમારો અહીં પગરવ રહેશે. જે દિવસે એ મરણ પામશે એ દિવસથી તમારાથી આ દરવાજામાં પગ મુકી શકાશે નહિ. જવાદો આ બધી વાત, નકામી વાત કરવામાં શું ફાયદો છે? અરે એ બધી ક્યાં ગઈ? મહારાજ, પધારો! હું જ આપના પગ ધોવરાવું છું. અંદરથી જરા પાણી તો કોઈ લાવો?"

"રહેવા દે, રહેવા દે દેવૂ, હું મારી જાતે જ પાણી લઈને પગ ધોઈ લઉં છું." વૃદ્ધ પુરોહિત મહારાજે ઓરડામાં પાણી લેવા જતાં જતાં કહ્યું.

લોટો ભરી પાણી લાવી, પગથીઆ ઉપર ઉભા રહી પુરોહિતે વિધિપુરઃસર હાથ પગ ધોયા અને કોગળા કર્યા.

"અહાઃ તારી બ્રાહ્મણો પ્રત્યે કેવી પૂજ્ય બુદ્ધિ છે! ભગવાન તારી બધીયે મનઃકામના પૂર્ણ કરશે." પુરોહિત મહારાજે હાથ પગ ધોઈ દેવવ્રતના વિવેકને પૂજ્ય બુદ્ધિ માની અતિશય પ્રસન્ન થઈ એને આશીર્વાદ આપ્યા.

"તમારા ભગવાન તો તદ્દન નિર્જીવ જડ પદાર્થ છે." વિષાદ ભર્યાં મોઢે હસતા હસતા દેવવ્રત બોલ્યો. "એની કોઈ શક્તિ નથી મહારાજ! મેં પરીક્ષા કરીને જોઇ લીધું છે કે એની કોઈ શક્તિ નથી. એના કરતા તો અમારા જીવતા જાગતા દેવ આપ જ છો. આપ જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારા માટે સારા છો, કારણ કે આપ મોઢેથી આશ્વાસનના બે અક્ષરો બોલીને પણ અમારા હૃદયને શાંતિ આપી શકો છો. એ ભગવાન તો એટલું પણ કરી શકતા નથી."

"છેવટે તું અવિશ્વાસી બન્યો કે દેવૂ?" વૃદ્ધ પુરોહિત ગંભીર થઈ બોલ્યો.

"એ છોકરા માટે મારાથી બનતું મેં બધુંય કર્યું છે મહારાજ!" દેવવ્રતે મલિન મૂખે કહ્યું, "આપનાથી મારી કોઈ વાત અજાણી નથી. એ વાત જવા દો, નકામી વાત કરતા વખત થઈ ગયો. ચાલો, પૂજામાં બેસવા ચાલો."

આ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં માળી ફુલ લઈ આવ્યો.

"મરરે મર તું, આ તારા સારા ફુલ છે કે?" દાંત કચકચાવતો દેવવ્રત બોલ્યો. "કેમ, બાગમાં આજ કાલ ફુલ થતા નથી. આટલા ફુલથી શું થશે? આજે સૂવાના વિવાહ છે? હરામ હાડકાનો કંઈ છે? તારા તો જૂતા મારીને હાડકાં જ ભાંગી નાખવા જોઈએ. સારા ગુલાબ લાવવાનું કહ્યું નહોતું? આ ફુલોથી શું થશે?"

"એમાં એનો શું દોષ છે દેવૂ?" ભયથી ગભરાઈને માળીનો પક્ષ ખેંચી પૂરોહિત મહારાજ બોલ્યો. "આ તો સારા ફુલ લાવ્યો છે. બે ઝુડી ફુલ કંઈ થોડા છે? એક સારો હાર બનાવરાવ, નારાયણના ગળે પહેરાવવાના કામમાં આવશે."

"બસ આપના નારાયણ આવા ફુલોનો હાર પહેરશે કે?" દેવવ્રત બોલ્યો. "ભલે આપ સંતુષ્ટ થાઓ તો બીજી કોઈ વાતની મને પરવાહ નથી."

આ વખતે જ બજારમાંથી મોટો ટોપલો માથે ઉચકીને નોકર આવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બસ, બધી મળીને આટલી જ માછલી લાવ્યો." ટોપલામાં ભરેલી માછલી જોઈને ક્રોધે ભરાઈ દેવવ્રતે જોરથી પગ પછાડી કહ્યું. "બજારમાં વધુ માછલી જ નહોતી? કે મારા પૈસા ખૂટી ગયા છે? મારા પૈસા ખર્ચતા તારા શરીરે શાની ટાઢ આવી એ તો કહે? વાહ! વાહ! કોબી તો મોટી મોટી લાવ્યો છું. ખરેખર તેં અક્કલતો ચલાવી છે. પણ આ તો આઠ જ કોબી છે! અરે જા, પાછો જા અને બીજી આઠ કોબી લઈ આવ. આટલી કોબીનું શાક તે કેટલું થશે?"

"તું જઈને સ્નાન કરી આવ દેવૂ! એ જે કરે છે એ બરોબર જ કરે છે. વધારે લાવવાની કંઈ જરૂર નથી. આજે એવું તે શું છે કે આટલા બધાની જરૂર પડશે?"

"આપને ખબર નથી પુરોહિત મહારાજ કે આજે સુધાવ્રતની જન્મતિથિ છે." આંસુભરી આંખે દેવવ્રત બોલ્યો.

દેવવ્રતનું કહેવું સાંભળીને વૃદ્ધ પુરોહિત મહારાજનું હૃદય પણ વેદનાથી રડી ઉઠ્યું.

"જન્મે જન્મે તેને તારા જેવો જ મોટોભાઈ મળે દેવૂ!" પુરોહિત મહારાજે ધીમા સ્વરે કહ્યું.

"ના ના, એવો એને આશિર્વાદ આપશો નહિ. એ બળી જળીને આ ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો છે! હું એવો ભાઈ છું કે એને એમ કરીને રાખી શકું તેમ નથી! હાથમાં પકડી રાખી શક્યો હોત તો શું એ ચાલી જઈ શકત કે? કદાપિ નહિ! આપને ખબર નથી કે એ મારો ભાઈ એવો નથી! મેં હાથ પકડી રાખ્યો હોત તો એ કદીયે છોડીને જઈ શક્યો નહોત!"

* * *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"મોટા ભાઈ!"

વૃદ્ધ જીવનચંદ્રરાય સાથે સુધાવ્રતે બરોબર આજ વખતે આંગણામાં દાખલ થઈ મોટેથી બૂમ મારી.

દેવવ્રતે દોડતા જઈને સુધાવ્રતને છાતી સરસો ચાંપી દીધો. આંસુની ધારા વહેતી સરિતાની જેમ વહી અભિષેક વારિની માફક સુધાવ્રતના માથા પર પડી.

"આવ્યો ભાઈ!" ભારે અવાજે દેવવ્રત બોલ્યો. "કહે હવે ફરીથી મને છોડીને ચાલ્યો જઈશ નહિ! આપણે તો એક ઝાડની બે ડાળીઓ છીએ ભાઈ!"

"તમે તો એ ઝાડ ભાંગી નાખ્યું છે મોટા ભાઈ!" મોટાભાઈનું વ્હાલ જોઈ ગળગળા થઈ સુધાવ્રતે મોટાભાઈની આંસુધારામાં પોતાની આંસુધારા મેળવી દેતા દેતા કહ્યું: "જમિનદારી આપીને મને તમે વેચાતો લીધો છે તો હવે રાખશો ક્યાં!"

દેવવ્રત હસી પડ્યો. રૂદન સાથેના એ હાસ્યે અજબ મધુરતા પ્રસરાવી.

"એની તું ચિંતા કરીશ નહિ સુધા." દેવવ્રત નિશ્ચયાત્મક સ્વરે બોલ્યો "આપણે જીવતા હોઈશું તો જમિનદારી ઢગલાબંધ મળશે. આવી બસેંહ જમિનદારી આ પગ નીચે લોટતી આવશે. અને કદાચ જો નહિ મળે તો પણ વાંધો શું છે? બન્ને ભાઈ ઝાડના છાંયે રહીને પણ શાંતિમાં રહીશું. ભાઈ ભાઈ હવે એક થયા છે."

"તમે અને હું તો રસ્તા પર ઉભા રહીએ તોય કંઈ વાંધો નથી પરંતુ મા, ભાભી..."

"ચુલામાં પડી તારી ભાભી!" દેવવ્રત ગરમ થઈને બોલ્યો: "પણ મા! મને તો એમની વાત જ યાદ આવી નથી સુધા! એ તો..."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તમારી એ મુસ્કેલી હું ટાળી દઉં છું દેવૂ." વૃદ્ધ જીવનચંદ્રરાય જરા નજીક જઈ ને બોલ્યો.

"આપ જ સાતપૂરના જમિનદાર!" દેવવ્રત વ્યસ્ત થઈ બોલ્યોઃ "પધારો પધારો, ફક્ત આજનો દિવસ જ અમે અહીંયા છીએ. કાલે બધાય ચાલ્યા જઈશું."

"પરંતુ એવું કંઈ દાનપત્રમાં લખ્યું નથી દેવવ્રત?"

"ના, એવું કંઈ નથી." નિસાસો નાખી ઉદાસ ભાવે માથું ધૂણાવી દેવવ્રત બોલ્યો.

"પણ આટલી ભિક્ષા આપની પાસે નયનપુર માગે છે. આજે મારાભાઈની જન્મતિથિ છે એટલે આજનો દિવસ એને એના બાપની જમિનદારીનો ત્યાગ કરાવશો નહિ."

"તમે ખૂબ ફંદાબાજ છો એ હું જાણું છું દેવવ્રત!" વૃદ્ધ જમિનદારે ક્રોધ ભર્યા અવાજે કહ્યું. "પરંતુ જાણો છો કે સાતપૂરના જમિનદારના માથાના વાળ કંઈ એમને એમ ધોળા થયા નથી! જમિનદારીની ચાલબાજી એ પણ અનેકઘણી જાણે છે. એ કોઈ ફાંદામાં ફસાઈ જાય એટલા ભોળા નથી. બધુંય હજમ કરી જવાની મતલબે તો પોતાના ભાઈને બહાર કાઢી મુકયો હતો એની શું મને ખબર નથી?"

દેવવ્રતના ઉદાર વૃક્ષ પર આ વ્યથાનો આઘાત ભારે લાગ્યો. ઉંડો નિસાસો નાખી હૃદયની દૂર્બળતા દબાવવાને એણે ઈચ્છા કરી પણ એમ એ કરી શકયો નહિ.

"તારો પણ આવો જ અભિપ્રાય છે" દેવવ્રત આખરે આર્ત્ત સ્વરે બોલ્યો. "બીજાની વાતને હું ભરોંસાદાર ન માનીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાંસીમાં ઉડાવી દેત, પરંતુ મારા પોતાના જ ભાઈએ મને આટલો નીચ, આટલો અવિશ્વાસી ઠરાવ્યો છે! કહો કહો એ નારાયણ, એ બ્રાહ્મણ આ મારો...છિઃ છિઃ! હું શું કરી શકું? હાય, ખરેખર હું એવો જ..."

બોલતા બોલતા દેવવ્રતનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. એની આંખમાંથી શ્રાવણની અવિશ્રાંત વર્ષાધારાની જેમ અ વહેવા લાગ્યા. એ વધુ એક અક્ષર પણ બોલી શક્યો નહિ.

"ના, જીવ જાય તોય હું એવું કદીયે બોલી શકીશ નહિ ભાઈ!" મોટાભાઈના પગ પર માથું મૂકી સુધાવ્રતે આવેગ કંપિત કંઠે કહ્યું. "આવું ભારે અન્યાય ભર્યું મોઢેથી બોલતા મારી જીભ જ કપાઈ જાય. માણસ આટલો ઉંચ હોય છે એવી મને કદીયે કલ્પના પણ નહતી. આજે છાતી ઠોકીને સર્વ કોઈને પુછું છું કે સ્વર્ગમાં જે દેવતાઓ છે એમનું મહત્વ શું મારા મોટાભાઈના કરતા વધારે છે કે?"

આ કૌતૂક–ઉત્સાહથી વૃદ્ધ જમિનદાર જીવનચંદ્રરાયનું મુખ ઝગારા મારતું લાગ્યું.

"બોલ સૂધા આ બુઢાની આંખે જોવામાં કંઇ ભૂલ થઈ છે?" વૃદ્ધ જમિનદાર હર્ષોત્ફુલ્લ કંઠે બોલ્યો." તું જુવાન જોધ હોવા છતાં જે જોઈ શકતો નથી એ આ બુઢો જોઈ શકે છે કે નહિ? તારા ભાઈને બરોબર પકડી પાડ્યો કે નહિ? દેવવ્રત, આ લો તમારૂં દાનપત્ર, ભાતૃસ્નેહથી અંધ થઈ તમે મને આપી દીધું છે એ હું સ્વેચ્છાથી તમને પાછું આપી દઉં છું!"

વૃદ્ધ જમિનદારના આવા બોલથી દેવવ્રત ઘડિભર તો અવાક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈને થંભી ગયો અને એમના મોઢા સામું ચકિત થઈને ટગર ટગર જોઈ રહ્યો.

"પરંતુ……"

"ના, એમાં જરા કે 'પરંતુ' નથી ભાઈ." દેવવ્રતને બોલતો અટકાવીને વૃદ્ધ જમિનદારે કહ્યું. "મનમાં જો એમ ધારતા હો કે મનની ચોરી છુપાઈ રહેશે તો એમાં તમે મોટી ભૂલ કરી છે. દાન તો બધાય કરી શકે છે પણ સાતપૂર આજે દીધેલું દાન પાછું આપી દઈને ધન્ય થવાને નહિ પરંતુ પાડોશી જમિનદારની લાગણી બતાવવા આવ્યો છે. લો, આ લઈ લો."

"ના, લીધેલી વસ્તુ હું પાછી લઈ શકીશ નહિ." દેવવ્રત અન્ય મનસ્ક ભાવે બોલ્યો. "હું કદી પાછી રાખીશ નહિ. જેના માટે આ દાન દીધું છે એને તમારી ઈચ્છા હોય તો આપો અને સાથે આશીર્વાદ આપો કે જેથી એ સુખી થાય."

જીવનચંદ્રરાયના મોં પર ઉત્સાહભર્યું હાસ્ય સ્ફુરવા લાગ્યું.

"આ વાત તમે ધારો છો એટલી સરળ નથી!" જીવનચંદ્રરાયે કહ્યું. "આશીર્વાદ આપવાનો કોને અધિકાર છે? તમારી મા આવીને મને ખાત્રી આપે તો જ હું એમ કરી શકું. વહુ, લીલાને લઈને અંદર આવો તો!"

"અરે તું પણ કેવો છે સૂધા?" બહાર વરંડાના થાંભલા પાછળથી વૃજબાલાને દીકરીનો હાથ ઝાલીને ઓરડામાં દાખલ થતી જોઈને દેવવ્રત વ્યસ્ત થઈ બોલ્યો. "એ આવ્યા છે એટલું તો તારે મને કહેવું જોઈએ કે નહિ? અત્યાર સુધી એમને બહાર ઉભા રાખ્યા એ ઠીક કર્યું કે? મા મા, આજે સાતપુરની કુળલક્ષ્મી આપણા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરે આવ્યા છે. એમનું ઉપયુક્ત સન્માન થાય એ તમારે જોવાનું છે મા !"

"આવો, બ્હેન આવો." મહાલક્ષ્મી ઓરડામાં આવી વૃજ-બાલાને સંબોધી બોલી. " નાનું શું નયનપુર તમારૂં ઉપયુક્ત સન્માન તો શું કરી શકે બ્હેન? કૃપા કરી અમારી ભૂલચૂક માફ કરજો બ્હેન!"

ગંગા–યમૂનાનો એકત્ર સમાવેશ થયેલો વૃદ્ધની નજરે દેખાયો.

"આજે સાતપુર તમારે બારણે ભિખારી બની આવેલ છે મા!" મુગ્ધ ભાવને મનમાં દાબી રાખીને વૃદ્ધ બોલ્યો. "ભિખારીને માન અપમાનની એટલી સમજ હોતી નથી. અમારૂં આ પુષ્પ તમારા ચરણે ધરી અમે નિશ્ચિંત થવા ઈચ્છીએ છીએ. અમારી આશા પુરી થશે કે?"

"મારો મોટો દિકરો દેવૂ....."

"એ તો હું જાણું છું. આવી આદર્શ મા ન હોય તો આવા આદર્શ સંતાન જન્મી શકે કે? બોલો, તમારૂં શું કહેવું છે દેવવ્રત?"

"લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે મોઢું ધોવા જવા જેટલી મૂર્ખાઈ કોણ કરે? પુરોહિત મહારાજ, તમારી સેવા પૂજાનું ફળ મળી ગયું છે. અરે બધા ક્યાં ગયા? વાજાવાળાઓને બોલાવો!"

"પણ મારી એક મુશ્કેલી છે મોટાભાઈ!" અત્યાર સુધી ચૂપ-ચાપ ઊભો રહેલ સુધાવ્રત બોલ્યો.

"મુશ્કેલી?"

"હા, જ્ઞાનવ્રતના અબોટના દિવસે મારૂં એક ઋણ બાકી રહી ગયું છે. આજે હું પહેલા એ પૂરવા માગું છું. ભાભી, ભાભી?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિયરનો સાદ સાંભળતાં જ બારણા પાસે ઊભેલી સુહાસિની અંદર ઓરડામાં આવી.

"આમ પાગલ થઈને આ હતભાગીને જમિનદારીની માયામાં પાછો તમે જકડવા માગો છો ભાભી?" ભાભીને પ્રણામ કરી સુધાવ્રત બોલ્યો. "તમે તો જાણો છો કે તમારો દિયર કેટલો બેઈમાન છે? એ કોઈ ચીજ ટકાવી રાખશે નહિ, હાથમાં આવેલી જમિનદારી પાછો બે દિવસમાં જ ઉડાવી દેશે. તમારા ગેનુના નામે થોડીક જમિન રાખવા ઇચ્છતા નથી? આટલો સ્નેહ, આટલો પ્રેમ બતાવતા પહેલા કંઈક તો વિચાર કરો ભાભી?"

"મને વધુ ન શરમાવો ભાઈ!" સુહાસિની સ્નેહાદ્ર સ્વરે બોલી.

"ના, તારે જે કંઇ કહેવું હોય એ બધાની રૂબરૂમાં જ કહી નાખ. "દેવવ્રતે ઉશ્કેરાયેલા અવાજે કહ્યું. "અમારા શાંત ઘરમાં આગ લગાડવાનું હજુ તારે કંઈ બાકી છે?"

સુહાસિનીએ પતિના ક્રોધ ભર્યા પ્રશ્નોનો કોઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ધીરે ધીરે લીલાનો હાથ ઝાલી મહાલક્ષ્મી પાસે આવીને એ ધીમા સ્વરે બોલી:—

"આવ બ્હેન! મારી ભૂલનો નીશો ક્યારનોય ઉતરી ગયો છે એ હું તમને કેવી રીતે સમજાવું મા? લીલા, બહેન, આ નારાયણ, આ બ્રાહ્મણ, સામે ઉભેલા મા, આ પિતા તૂલ્ય વૃદ્ધ જમિનદાર, અને હિન્દુ સ્ત્રીના આ અને પરલોકના એક જ આધાર સ્વરૂપ આ સ્વામીની સમક્ષ હું પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે આજથી આ ઘરમાં હું કંઈ નથી, સર્વ કંઈ તમે જ છો, હું તમારી આધીન દાસી છું! તમારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પગમાં મને સ્થાન દો મા ! મારા ભૂતકાળની ભૂલનું હું પુરેપુરૂં પ્રાયશ્ચિત કરી શકીશ નહિ. મા મા, ક્ષમા..."

સુહાસિની વધુ બોલી શકી નહિ. એકદમ ગળગળી થઈ જઈ એ વૃદ્ધ સાસુના બન્ને પગ ઝાલી નીચે બેસી ગઈ.

"ઉભા થાઓ, ઉભા થાઓ વહુ, આ શું બોલો છો? તમે તો મારા ઘરની લક્ષ્મી-મોટી વહુ છો!" સુહાસિનીના માથા પર ચૂંબન કરી મહાલક્ષ્મી સ્નેહ ગદ્દગદ કંઠે બોલી.

"આવો બ્હેન!" થોડીવાર ચુપ રહ્યા પછી મહાલક્ષ્મી વ્રજબાલાને સંબોધી બોલી. "તમે તો આજે મારા અંધારા ઘરમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ પાથર્યો છે! સુકાઈ ગયેલા બાગને શાંતિજળ છાંટી પુનઃ મઘમઘતો કર્યો છે! મારા ઘરની લક્ષ્મીને તમે કસોટીએ ચઢાવી કુળવતી બનાવી છે. આનો બદલો તો મારાથી આપી શકાય એમ નથી બ્હેન!"

વ્રજબાલા એક અક્ષર પણ બોલી શકી નહિ. ધીરે ધીરે નજીક જઈ જમીન પર લાંબા થઈને એણે મહાલક્ષ્મીને પ્રણામ કર્યાં, ત્યારે બધાયની આંખો અશ્રુધારાથી અભિષિક્ત થઈ ગઈ. વૃદ્ધ પુરોહિત મહારાજ સ્થિર રહી શક્યો નહિ. મંત્ર પૂનિત પાણીની અંજલી છાંટતા છાંટતા એ ગંભીર સ્વરે બોલવા લાગ્યો :—

"વેદમાં જો વિશ્વાસ હોય, મંત્રમાં જો શક્તિ હોય, ભગવાનમાં કોઈ ક્ષમતા હોય તો આ સુવર્ણસંસાર ચિર અને અતૂટ થઈ રહો! હિન્દના ઘરે ઘરે હરાયેલી શાંતિ પાછી ફરો! ૐ શાંતિ! ૐ શાંતિ!! ૐ શાંતિ!!!"

સમાપ્ત

गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરદબાબુ, કવિવર ટાગોર
ડૉ. નરેશચંદ્ર સેનગુપ્ત, આશાલતાસિંહા
પ્રભાવતીદેવી સરસ્વતી, નીરૂપમાદેવી
તથા ચારૂચંદ્ર વંદોપાધ્યાયની

નવી વાર્તાઓ, તથા નવલકથાઓ

ઘરજમાઇ (ચારૂચંદ્ર)	રૂા. ૪-૧૨
સમાધી ભાગ ૧-૨ (નીરૂપમાદેવી)	૬- ૪
લાડલી (આશાલતા સિંહા)	૩- ૦

પ્રભાવતીદેવી

સ્નેહ સિંદુર	૨- ૦
પ્રિયમિલન	૨- ૮
વાગદત્તા	૪-૧૨
સ્વયંસિધ્ધા ભાગ ૧-૨	૬- ૦

ટાગોર

ગપસપ	૨- ૦
નગરલક્ષ્મી	૩- ૮
વિભાવરી	૩- ૮
આનંદી	૩- ૮
ગુપ્તધન	૨- ૮
ભાઇબહેન	૩- ૮
ભાભી	૩- ૮

ડૉ. નરેશચંદ્ર સેનગુપ્ત

પ્રેમલક્ષ્મી ભાગ ૧-૨	રૂા. ૪-૧૨
પ્રેમસગાઈ ,, ,,	૪-૧૨
દીલીપની મા	૪- ૪
પુત્રવધુ	૩- ૦

શરદબાબુ

પથેરદાબી ભાગ ૧-૨	૬- ૮
સાવકી મા	૩-૧૨
વિપ્રદાસ	૪- ૮
ગૃહદાહ	૫- ૦
શુભદા	૨- ૮
જ્ઞાનદા	૩- ૮
અનુરાધા	૨- ૦
શરદવાણી	૨- ૦
બડીદીદી	૨- ૦
શરદવંદના	૩- ૦
ચાંદમુખ	૩- ૮
કુળ વતી	૩- ૦

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

જૅકેટ પ્રિન્ટર્સ : એમ. વાડીલાલ એન્ડ કો. મુંબઇ ૨.